

РАДИЙ ФИШ

**ЖАЛОЛИДДИН
РУМИЙ**

Тарихий-биографик роман

Иккинчи нашр

Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи
Тошкент-2005

83. 3 (0) 4

Ф 74

**Русчадан
Ўзбекистон халқ шоири
ЖАМОЛ КАМОЛ
таржимаси**

*Mасъул муҳаррир:
филология фанлари номзоди
Абдумурод ТИЛАВОВ*

Фиш, Радий.

Ф 74   Жалолиддин Румий: Тарихий-биографик роман. – 2-нашр /Радий Фиш; Масъул муҳаррир: Абдумурод Тилавов; Русчадан Жамол Камол таржимаси. – Т.: Faфур Fулом номидаги нащриёт-матббаа ижодий уйи, 2005.-248 б.

Бу китоб улкан шеърий мерос қолдирган буюк сиймо Жалолиддин Румий ҳақиқидаидир. Мана неча асрлардан бери шоирнинг газал ва рубоий, қасида ва маснавийлари жаҳон китобхонлари қўлидан тушмай келади.

Жалолиддин Румийни Саъдий Шерозий, Ҳофиздан тортиб то Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий ва Бобурлар ҳам ўзларига устоз санаганлар. Унинг асарларини чанқоқлик билан мутолаа қилганлар.

ББК 83.3 (0) 4+86.38

Ф 4702010201 – 12 2005
М 352 (04) – 2005

© Жамол Камол, Faфур Fулом номидаги нащриёт-матббаа ижодий уйи, 2005. (Тарж).

ISBN№5=635=02320=7

Биринчи боб

НАЖОТ

---

*Менинг ҳузуримга ишларингизни қўйиб,
ниятларингиз билан келинг.*

Ибн Тоймиййа

ТОМДАГИ БОЛА

Қишининг қирмиз қўёши ботиб борар, унга қарама-қарши ёқдан – Балх шаҳрининг атроф-теваракларига таралиб, шафаққа чулғантган дашту саҳроларни тўлдириб, шамол эсар эди.

Товонига қадар узун тўн кийиб, кенг елкаларига қўлларини суқиб, тирсакларини тутамлаб олган Жалолиддин шу пайт лойшувоқ уйнинг ясси томида турар, кўз узмай пастта, чумоли уясидек гужгон ўйнаётган одамлар оқимига қарап эди. Донишманларга бовар этиладиган бўлса, улар икки минг йилдирки шу ерда уймалашиб ётишибди. Босқинчилар неча бор бу жойни ер билан теп-текис қилиб ташлашди, лекин ҳамон ўша-ўша – турфа, ола-куроқ тили, шовқин-суронли, тақвodor уя ҳамон фивирлагани-фивирлаган.

Амир кўрғони Ҳиндувон бир-бирига айқашиб, чорсу билан кесишган қумсувоқ томлар, ҳаммомлар, мадрасаю хонақоларнинг қаторлашган гумбазлари оша юксалиб турар, аммо масжиди жоменинг миноралари ундан ҳам узаниб, нақ суйи ҳавога бўй чўзган эди.

Балкобнинг бўтана сувига тўлган каналлар қуюқ япроқли, туташ боғлар оралаб жимиллаб оқар, ер ости қувурларига кириб, кўздан ғойиб бўлар, яна қалъя деворидан нарида пайдо бўлиб, ариқларда шилдирар, теварак-атрофдаги қишлоқларнинг қизғиши тупроқли далаларига обиҳаёт элтарди.

Кўш бозор-гузар узаниб, то қалъя деворига туташ еригача, кафтдек кўриниб турибди. Дўконлар бекила бошлаган, Мұхтасиб шотирларини эргаштириб, савдо-тижоратни пайғамбар русларидек жорий этишларини кузатиб, раствама-растга айланиб юрибди. Аслаҳасозлар кўрасидаги олов миғтираб-миғтираб сўнди, мисгарлик, заргарлик, бешиксозлик, аравасозлик расталаридағи кулоқларни батанг қилувчи тараққо-туруклар тинди, пичоқ чархловчи дасттоҳининг илондек вишишлаган овози учди. Олис, бўм-бўш кўча бўйлаб бир гуруҳ турк сарбозлари от ўйнатиб боришарди, улар шаҳарнинг етти дарвозасида қоровуллик на-вбатини бошқаларга топширишган эди.

Томдаги бола жунжикиб, шамолга орқа ўтириди. Шаҳарнинг кулранг хом фиштидан қурилган шарқий Навбаҳор дарвозаси гумбазлари ботаёттган күёш яллуғида, нақ ёнаётгандек, ловуллаб кўринарди: бугун отаси масжиди жомеда башорат қилиб айттан даҳшатли зарбага биринчи бўлиб ана шу дарвоза дучор бўлади.

Бутун кейинги ҳафта ичи, то ота қўрғони пулланиб, ойиси-нинг маҳрига тушган боғлар, узумзорлар сотилар экан, уйла-ридан одам аримади. Ичкари ҳовлида отасининг кекса энагаси Насиба-хотун ун чиқазмай, кўз ёшларини юта-юта – отаси кўз ёши тўкишни ман этган – иш юритар, гиламлару бўйралар, кўрпа-ёстиқлару жойнамозлар йигишиширилиб, бирин-бирин тутун қилинار, мис баркашлар, жомлар, кўзалар, лаган ва ма-нқаллар саранжом-саришта этиларди. Отасининг ёнгирд ва му-ридлари эса савдогарлар билан савдолашиб, карvonбошилар билан битишишга интиларди. Ана шу ташвиш, югар-югор ичida пайғамбар авлоди сайдлар ўрайдиган кўк салланинг печи ден-гиз ортидан келган гаройиб қўшнинг қанотидек тинимсиз ҳил-пираб туради. Отасининг ҳалфаси – Сайд Бурҳониддин чўзин-чоқ юзи, узун, қотма гавдаси билан чиндан ҳам йиртқич бир қушни эслатар, у қай бир ишга уннамасин, муқаддас китобларни қироат қилишми, тиловат этишми, устозининг панд-насиҳатларини тинглашми ёки унинг болаларига сабоқ беришми, хуллас, ҳаммасини чин жазму жазава билан адо этарди.

Китобларни отасининг ўзи саралаятти: жилд-жилд ҳадислар – пайғамбарнинг ҳаёти ва панду ҳикматлари ҳақида ривоятлар, ҳукуқи ислом-шариат билимдонларининг ишлари, Мутаннабий, Саноий, Аттор каби шоирларнинг девонлари, Фаззолий, Ал-Хоразмий каби алломаларнинг шикаста ҳатти насталиқ ила битилган асарлари. Бу ер, яъни Хуросоннинг онабош шаҳри Балхда, Ҳиротда, Хоразму Самарқандда, Нишопур Табризда, Дамашқда, Нажафу Басрада, хуллас, маърифатли ислом олами-нинг барча гўшаларида ҳаттотлар томонидан кўчирилган китоблар. Чарм ёки ёғоч, саҳтиён ёки заррин муқоваларга жо этилган, Балх воизлари ва уламоларининг неча-неча насл-насаби томонидан йигилган, авлоддан авлодга мерос бўлиб ўтган мусаннафот¹ унинг қорача, кенг кафтлари орасидан мунтазам оқарди.

Сайд Бурҳониддин танланган китобларни икки кўллаб, таъзим-тавозе ила олар, кейин ҳовузли ҳовлига ташиб, эҳтиёт билан намат устига тизарди. Саккиз қиррали ҳовуз бўйидаги мажнунтол тагида китоблар аввал намат, кейин хомчарм билан ўра-

¹ Бу срда «асарлар» маъносида.

лар, энди уларга на кечиб ўтилажак тоғ дарёлари тўлқинию, на босиб ўтилажак жазирама саҳролар ёлқини асар эта оларди. Ҳар бири нақ пахта тойидек келадиган, аммо ундан уч карра оғир-роқ китоб бойламлари ўн тутага етиб ортарди, лекин ота ҳамон китоб саралагани-саралаган...

Жалолиддин акаси билан Саидга эргашиб, кутубхона эшигига келиб кўрдикси, отаси лавҳа қўйилган бир китоб олдида тиз чўкиб ўлтирибди. Уни Куръоннинг кутлуг саҳифаларини варақлагандек, оҳиста варақлайди, бармоқлари билан силаб-сиййпайди, вужуди енгил чайқалиб, лаблари унсиз шивирлайди, нигоҳи деворга қадалган.

Саид Бурҳониддин устозини сўзсиз англар эди. Зеро, айтилажак сўзлар аллақачон айтиб бўлинган, кейин ижоза, яъни шогирд устозига аён бўлган ҳамма нарсани идрок айлади, энди Ҳақ сўзини мустақил талқин этишга ҳақлидир, деган муҳрли шаҳодатнома неча йилдирким унинг ҳужрасида ётибди. У узоддан туриб, тимқора сиёҳ билан битилган хатти насталиқнинг живир-живир маржонию айрим бир сўзларнинг олий маъносига хурмат ишора этувчи қирмиз нуқталарига қараб китобни таниди. Бу «Шайхи Валитарош» деб ном қозонган² Аҳмад ибн Умар Абул Жониб Нажмиддин Кубро қаламига мансуб тафсири Куръон эди.

Бир замонлар ҳозир лавҳ олдида тиз чўкиб ўтирган бу девқомат, улуғвор қария Хоразмга бориб, Шайх Нажмиддин Кубро остонасига бош урган, унга мурид тушиб, ўзи кейин Саидга берган шаҳодатномадек муҳрли ижоза олишга мушарраф бўлган эди. Ҳозир у пири муршиддин юзларча фарсаҳ берида, унинг сўзи олдида тиз чўкиб тураркан, шайхга гойибона видо айтар, гўё ундан узри-маъзур сўрар эди, зеро, у она шаҳрини тарк этишга шайланар, Шайх Нажмиддин Кубро эса ҳеч қаҷон бундек қўлмаган бўлурди.

Устози, кекса Баҳоуддин Валадга қараб, Саиднинг юраги ачишиб кетди.

Лекин Оллоҳдан бўлак ҳеч кимсанинг олдида тиз чўкмайдиган отасининг тиз чўкиб туриши Жалолиддинга таъсир этмади. Шу кунларда у олис сафар гаштини сурар, ўзи ҳали кўрмаган ўлкаю мамлакатлар, шаҳру салтанатлар томошаси завқиниottiб, шодиёна бир ҳаяжон қўйнида яшарди.

Ўн икки яшар бола ҳали ҳижрон нималигини билмасди.

Фақат ҳозир, қадрдан уйи – ота макони томида сўнгти бор туриб, шафақ алангасига чулғанган шаҳарга боқаркан, томофи-

² Шайхи Валитарош – Валийларга сайқал берувчи шайх.

га бир нима келиб тиқилғандек бўлди. Яна қулоқлари остида отасининг масжиди жоме гумбази остида гулдираган ғазабли овози эшитилди:

— Эй Вахш қозиси, эй Фахриддин Розийга эргашиб, ҳақ йўлидан адашган осийлар! Эй хоразмшоҳ Муҳаммад! Маълумингиз бўлгайким, фоний дунё жаҳолати кўзингизни кўр қилмиш! Худбинлик сизни бепарволик ва беписандлик домига солмиш! Беписандлик муқаррарким қора кирдикорларга элтур. Мана, жаҳолат — қаёқдан, ақлларнинг сафолати — қаёқдан, пучак рўёлар, ифлос ҳою ҳаваслар, куфри-иштибоҳлар — қаёқдан! Сизга идрок бегона, инчунин, ўз салтанатида қойим худбинлик ҳавоси онқадар баланд! Аммо дейилмишким: «Худбинлик ҳукмрон салтанат — салтанати лайъиндир!»

Намозжумада отаси шундок деб нидо солди. Ҳалойиқ шаҳарнинг уламои кироми сўзини кўркув ичра, ердан бош кўтармай, тинглади. Шариат исмидан сўз айтиб, шариат исмидан ҳукм юриттан, шоҳ ҳурматини қозонган қозиол қуззот, муқаррибус султон Розийни бедиёнат дейиш! Бу ҳам етмагандай, мусулмон дунёсининг энг қудратли ҳукмдорларидан бири — Хоразмшоҳни ҳам қўшиб, маломат тифига тортиш! Йўқ, бунақаси ҳар кимнинг ҳам қўлидан келавермасди.

ХОРАЗМШОҲ, УЛАМОЛАР ВА СЎФИЙЛАР

Воиз Баҳоуддин Валад «худбинлик руҳи» деб нимага шама этаётгани ҳаммага аён эди. Бетийиқлиқ ва худписандликда хоразмшоҳ Муҳаммад ном қозонган эди. Ўзини жумла мўминларнинг пушти-паноҳи ва нажоткори деб атаган бу подшо Балҳ шаҳрига шу қадар кўп бож-хирож солган эдики, бундан олдинги олиқ-солиқлар унинг олдида сариқ чақа бўлиб қолган эди. Бунинг устига, у тўхтовсиз уруш-юриш қиласар, салтанат кетидан салтанат забт этар, бироқ ўз мамлакати иҷидаги ҳар турли тафриқаю исёnlар, қароқчилигу талон-тарожларга барҳам беролмасди.

Балҳ дунё йўллари устида жойлашган эди. Чин-Мочиндан — Дамашққа, Маккайи Мукаррамага, Мисрга, Ҳиндистон ва Тибетдан — русларнинг совуқ ўлкаларига, Бухорою Самарқандан — Византиянинг кофири лайъин императори, этчил фаранглар диёрига элтувчи йўллар шу ердан ўтарди. Жангу жадаллар, йўллардаги талончиликлар, шоҳ саройидаги куфрони неъмат Балҳ маъмурлигининг икки дараҳти — ҳунар ва тижорат илдизига болта уради. Кўпданadir ҳунармандлар жамоаси — ахийларнинг яширин мажлисларида, савдогарларнинг карvonсаройларида ҳукмдор шаънига таъна-дашномлар айтиларди.

Дин пешволари ҳам норози эдилар. Ҳар куни растаю гузарлар, масжиду работларни садақа сўраб айланган минглаб қаландарларнинг кашқуллари камдан-кам танга жирингини турди. Мадрасаларда илми илоҳиёт ва ақоиди шариатдан дарс берувчи уламоларнинг ҳам ризқи кесилган, хайри худойилар камайиб қолган эди. Бой-бадавлат шаҳарликларнинг саховати эвазига кун кечириувчи хонақоҳ аҳли-шайху дарвешларнинг ҳам аҳволи танг эди.

Дарвоқе, уламолар учун биргина йўл – шоҳ хизматига бел боғлаш, сердаромад қозилик мансабини эгаллаш, сарой уламосига айланиб, ҳукмдорларнинг ҳар турли ишларига фатволар бериш йўли мавжуд эди. Бироқ ҳамма ҳам ўз жонини шайтонга сотишга, Вахш қозиси каби ақча эвасига мусулмонлар устидан ҳукм чиқазишга ёки яқинда вафот этган Фаҳриддин Розийга ўхшаб, подшонинг анвойи кирдикорларини фатво билан устивор этишга рози бўлавермас эди. Уламолар салтанатлари кўз очиб юмгунча тупроқ бўладиган фоний ҳукмдорларга эмас, балки воҳид ва абадий Аллоҳга хизмат қилишлари лозим, зоро, Аллоҳ ҳақиқат зикрини уламолар сўзи ила изҳор этади. Буни Баҳоуддин Валад ўз тажрибасидан билади, зотан, унга фойибдан ишорат бўлган эди.

Моҳи муҳаррам-рамазонда кундузги рўза машакқатлари, тунги бедорлик ниҳоясида уни уйқу эллитгандай бўлди. Ана шунда у туш кўрди. Тушида гўё Мұҳаммад алайҳиссалом уни, Баҳоуддин Валадни минбаъд Султонул Уламо деб аташни амру маъруф айламишиди.

Баҳоуддин Валад ажиб бир титроқ ичра, кўзларидан дувдуд ёш куйиб, уйғонди. Ўша кундан эътиборан фатволари остига «Султонул Уламо» деб имзо чекадиган бўлди. Бутун умри нинг маҳсули бўлмиш «Маориф» китобига ҳам шундоқ деб имзо кўйди.

Бунга на Вахш қозиси, на қози Зайниддин Фарозий рози бўлишиди. Гарчи ўз тақвадорлиги билан машхур бўлган кекса Марвозий унга ҳам фойибдан ишорат бўлганини, тушида муనаввар бир сиймо кўриниб, Баҳоуддин Валадни ўшандоқ унвони олий ила аташга амр этганини айтса-да – ракиблар батар ҳасадга миниб, мазкур унвонни Баҳоуддиннинг фатволари ва китоби саҳифасидан ўчиришни талаб қилишарди. Эмишки, у албатта уламойи киром, аммо Хурносонда ўшандоқ уламолар озми? Боз устига унинг ақл назари яғир қирчангининг кўзидек қосир эмиш: ҳақиқатнинг руҳига эмас, ҳарфига ёпишиб олганмиш, эски ақидаларни илму урфон ютуқларига суюниб, кўз кўриб, қулоқ эшитмаган замонларга мослаб, талқин қилувчи алломаларни ҳақорат этармиш..

«Фойибдан бир йўла икки ишорат бўлсаю, булар бовар этишмаса! Бу не куфр, бу не қабоҳат! Юнон фалсафаси касрига учраган бу янги тариқатчилар фақат илоҳий иқтидорга ошкор бўлгувчи ҳақиқатни ақл-тафаккур кўмагида асосламоқчи бўладилар. Оллоҳ мавжудиятини мантиқ йўли билан далиллашга уринишдан ҳам ортиқроқ иштибоҳ бўлурму! Ҳаммаси – мумомбирилик или ақл-фалсафа сотиб, хоразмшоҳ Муҳаммад кирдикорларини оқламоқ учун. Негаки, унинг ҳаром нонини ейишган-да!..»

Баҳоуддин Валад ўз ҳақлигига комил ишонч ила шундоқ деб ўйлар эди.

Эҳтимолки, етти аср кейин яшаган китобхон не сабабдан шунчалик тортиш-талаш бўлганига кулиб, қадимий Балҳ шаҳридан чиққан уламо Баҳоуддин Валадни бор-йўғи авом бир мутаассиб деб ўйлар. Ҳа, албатта, у ўз эътиқодида мутаассиб эди ва етти юз йилдан сўнг оддий бир мактаб талабаси ҳам чўпчак ҳисобловчи тасаввурларни ҳақиқат деб билар эди. Бунга сабаб, ўша замон тафаккурига мансуб ҳамма нарса – илми нуҷум ва кимё, илми ҳандаса ва ҳуқуқ, илми тарих ва сарфу наҳв, Ибн Синонинг «Аль-Қонун»и, Афлотун гоялари, таркидунёчи сўфийларнинг фалсафий назариялари унга аён эканлигига ва унинг, кўплаб замондош олимлар сингари, ақлу идрорк яшашнинг энг муҳим муаммоларини ҳал этишдан ожиздир, деган ақидасида эмасмикин? Зеро, ўша давр тафаккури мазкур муаммоларни ҳал этишга ожиз эди.

Унга рақиб бўлган уламолар эса бир оз бошқачароқ, фикр юритишарди. Улар арастучаларнинг таъсири остида мантиқий далилларни ишга солишиар, шу йўсичда қотиб қолган ақидаларни янги тарихий шароитларга мослашар, эҳтимолки, алалоқибатда тафаккурни ўша ақидалар занжиридан озод этиш йўлида янги бир қадам қуишишарди. Ҳа, фақат алалоқибатда. Аммо улар кўлга киритган ўша зигирдек, чекланган озодлик дастлабки пайтларда зулмнинг янада қарор топишига, ақидалардан бўшаган истибдоднинг авж олиб кетишига хизмат қиласарди.

Омманинг озод бўлиш йўли тафаккурнинг озод бўлиш йўли билан мусовий эмас. Ф.Энгельснинг таъбирича, ҳалқ оммаси кўпинчча ўзининг энг муҳим ҳётгий талабларига увадаси чиқкан илоҳий либослар кийгизади.

Эркин фикр маҳсулидан кўп ҳолларда биринчи галда эзувчилар баҳрамаңд бўлишади.

Ёлғиз юксалиш орзузи, ёлғиз мутаассиблик эмас, шахарликлар имдоди, оддий фуқаро билан боғланган руҳонийлар маддадини жонли ҳис қилиб туриш Баҳоуддин Валаднинг ўз ҳақлигига эътиmodини оширав, ишончига ишонч кўшар эди.

Бу борада такаббурлик билан ўзини «Худонинг ердаги сояси» деб атаб, шу сўзларни подшолик муҳрига ўйдириб ёздириган хоразмшоҳ Муҳаммад шайхларнинг бир таъзирини бериб кўймоқчи бўлди. Шайхлар фуқаро ўртасидаги ўз таъсир – нуфузларидан фойдаланиб, унинг бебошвоқ ҳокимииятини чеклашга интилишарди. Хоразмшоҳнинг қаҳр-ғазаби машҳур сўфий ва шоир Шайх Маждиддин Бағдодийнинг бошига ёғилди.

Баҳоуддин ва Бағдодий ўртасидаги равобат туғишган оғаниидан ҳам зиёда эди. Улар устози ягона – Шайх Нажмиддин Кубро хонақосига бир пайтда қадам босиб, унга иқтидо этишган эди. Шайх уларнинг иродасини букиб, ўзига бўйсундирди, гўё уларнинг кўнгил дафтаридан ҳаёт солган, тушуниксиз битикларни ўчириб-сидириб ташлади. Сўнг Самарқанд қофозидек мусаффо торгтан юракларга ўз ёзувларини солди. Ҳақ йўлидан ҳеч нарса айнитмасин учун иродаларини фидойилик синовлари ва жасоратглар оловида қайта тоблади. Улар аввал ҳеч кўрилмаган қисқа бир муддатда бошқаларга пешвозлик қилиш хукуки – ижоза олишга мушарраф бўлишди.

Бироқ уларнинг табиатларида тафовут бор эди. Шунга кўра, шайх уларни бошқа-бошқа йўлдан бошлиди. Баҳоуддиннинг қизиққонлиги қаттиқкуллик билан омухта этилгач, мўътадиллашди. Бу хислатлар кенг билимлар билан кўшилишгач, у ёлғиз сўфий воиз эмас, шариат билимдони, ҳалол-ҳаром масалаларида дадил баҳс юритувчи алломаи замон бўлиб танилди.

Бағдодий эса ўз юрагига кўмилиб, оташин жазаванинг интиҳосига етиб, аниқроғи, интиҳосиз жазавага тушиб, сўфийликда шоирлик йўлини танлади.

Ривоятларга кўра, Хуросонда илк сўфий асли-насли араб, Муҳаммад хоразмшоҳдан тўрт юз йил олдин Балҳда ҳоким бўлган шарофатли шоҳ Иброҳим ибн Адҳам экан.

Эмишки, шоҳ бир куни шикоргага чиқиб, қулон изидан тушибди. Камондан ўқ узиб, ўлжаси устига от сурибди. Шунда қулон одамдек тилга кириб: «Эй шоҳ, наҳотки сен ҳимоясиз жоноворларни қирғин қилиш учун яралгансан?» – дебди. Шоҳ хижолат чекибди. Саройга қайтиб, тунни тоат-ибодатда ўтказибди. Эрталаб қараса, сарой томида бир бадавий чўпон юрганмиш. Шоҳ соқчиларни чорлабди. Чўпонни тутиб келтиришибди. Шоҳ Иброҳим ундан: «Менинг саройим томида не қилиб юрибсан?» – деб сўрабди. Бадавий: «Туямни йўқотиб кўйдим, шуни излаб юрибмен», – деб жавоб берибди. Кечаги синоатни эсга олган шоҳ ғазабини босиб, яна сўрабди: «Саҳрова йўқолган тунни сарой томида излаш ҳамоқат эмасму?» Шунда чўпон: «Тахтда ўлтириб, тангри излаш ундан ҳам ҳамоқатроқ», – деб жавоб берибди.

Мугаассир бўлган шоҳ жанда кийиб, иккинчи куниёқ са-

ройни яширинча тарк этибди. Қаландар бўлиб, тақво-тариқат йўлини тутиб, кунларни тоат-ибодат билан ўтказибди. У ҳар куни чўлда тикан чопиб, уни бозорга элтиб сотар, шу йўсинда тирикчилик қиларкан. Шу-шу, шоҳ Иброҳим шайхул аъзам Иброҳим Балхийга айланиб, кейинчалик тасаввуф деб ном олган тариқатта асос соглан экан.

Биз аниқ билмаймиз: Балхда чиндан ҳам Иброҳим ибн Адҳам деган шоҳ ўтганмикин. Ҳатто шундоқ бир одам дунёда яшаб, умргузаронлик қўлгани ҳам жила маълум эмас. Илм-фанга маълум бўлгани шуки, исломда пайдо бўлган таркидунёчиллик ҳаракати шаҳар меҳнаткашларининг мавжуд турмуш тарзидан норозилиги, шахс ҳаётини руҳонийлар, табақалар ва давлат фойдасига ем қўлувчи феодал-биққиқ тузумнинг зулми истибдодидан норозилиги заминида ривож топди. Бу норозилик бутун мусулмонларни оға-ини деб эълон этган ислом фармойишлари билан ва яна худди шу дин номидан иш кўрадиган, манфаатпаст руҳонийлар фатвосига суюнувчи ҳукмдорлар зўравонлиги ўргасидаги зиддиятлар туфайли чуқурлашиб борарди. Бу нарса Иброҳим Балхий ҳақидаги ривоятдан ҳам кўриниб туради: жоноворларнинг одамга ўхшаб гапириши, тансиз-жисмиз рўёлар сұхбати инсон руҳининг саргашта акс-садоларидир.

Ўз атрофидаги воқеликни адолат қонунлари асосида ўзгартиришга қодир кучларни кўра билмаган мусулмон тариқатчилари араблар «суф» деб атаган, дағал матодан жубба кийиб, инсон табиати ва тантри моҳияти устида фикр юритишарди. Қаландар-сўфийлар, уларни кийимларига қараб шундоқ деб аташарди, Куръондаги ҳалол ва ҳаром тушунчаларидан келиб чиқиб, махсус ахлоқий таълимот яратишид ular. Ҳукмдорларга мансуб ҳар нечук моддий неъматлар, шак-шубҳасиз, ҳаром саналар, негаки, у зўровонлик воситасида кўлга киритиларди. Тақводор бир зот ҳаттоки подшога қоровул бўлиб хизмат қўлувчи қўшнисининг томита чиқиб, дон чўқигани учун ўз товуғини ҳам ҳаром санаган. Ашаддий тақводорлар ўзгалар меҳнати сингани учун ҳайр-садақадан ҳам ҳазар этишган. Фақат чўлдаги тикан билан булоқдаги сув – бундан мустасно. Негаки, улар хеч кимсага мансуб эмас, токи йиғиб ёки ташиб келтирилмас экан, бирор қиймат ҳам касб этмайди. Бунда зўравонлик ва ҳақсизлик аралашмайди.

«Ўзни билган худони ҳам билур» деган ҳадисни эркин талқин этган сўфийлар ички, маънавий ҳаётни уюштириш, шу йўл билан «саодат»га етишишнинг бутун бошли тартиботини ишлаб чиқишиди. Улар ишқ-муҳаббатни улуғловчи шеърият ҳам яратишидики, у асрлар оша жаҳон адабиётига ўз таъсирини ўтказиб келмоқда.

Султонул Уламо даврига келиб, сўфийлар ҳаракати кўп асрлик йўлни босиб ўтган, мунтазам бир кучга айланган эди. Суфийлар руҳонийларнинг риёкорлигини фош этар, шахснинг маънавий ҳаётини давлат расм-русумининг икир-чикир қоидаларига бўйсундиришга қарши чиқишиар, худо билан муносабатни ҳар кимсанинг шахсий иши деб ёълон этишарди.

Норозиликнинг диний-мистик қобиги тасаввуфнинг мусулмон феодализми муҳитида яшаб қолишига ёрдам берди, аммо вақт ўтиши билан шу нарса унинг айнаб, хукмрон синфлар манфаати йўлида инсон руҳини бўғовлаш воситасига айланишига ҳам сабаб бўлди.

Илк тариқатчилар хукмдорлардан бир бурда нон ҳам олиш масди. Лекин хукмдорларга кенгаш – маслаҳат беришни ўзларига фарз деб билишарди. Ўшаларга ўхшаб, Муҳаммад хоразмшоҳга маслаҳат беришга уннаши – шайх Маждиддин Бағдодий умрини басар этди.

Хоразмшоҳга қарама-қарши тура оладиган ягона куч унинг сараланган турк кўшини эди. Кўчманчӣ турк бегининг қизи, хоразмшоҳнинг онаси, ақули ва қатъиятли Туркон-хотун маҳсус бир гуруҳга бошчилик қилас, ўша гуруҳ турк ҳарбий зодагонлари фойдаси учун хоразмшоҳ ҳокимиятини чеклашга интиярди. Ўғли уруш юришда эканица Хоразмда хукмфармо бўлиб қоладиган Туркон-хотун Маждиддиннинг авлиёлигини эшлитиб, уни саройга таклиф қиласди. Маждиддин шеърларидағи ақл ва эҳтирос уни ҳайратта солади, малика шоирни ўзига муршиди муқтадо сайлаб, унинг хонақасидаги йигинларда иштирок эта бошлайди.

Шу-шу Маждиддин ҳам саройда гоҳ-гоҳ кўриниб қолади. Туркон-хотун ила парвардигор билан бирикиш йўллари хусусида сұхбатлар қуради. Бунинг учун бошқаларга зулм қымаслик, ҳақ олдида хижолатта солгувчи ишлардан илик узмоқ, «Неки қилмагил, парвардигор ҳозиру нозир» деган ҳикматни хотирда тутмоқ лозимлигини қайта-қайта таъкидлайди. Хулласки, маликани тақвадорлик йўлига бошлаб, шу йўсинда унинг ўғлига ҳам жишила таъсир ўтказишга умид боғлайди.

Сарой жосусларга макон эди. Улар художўйлик қабилида кечган шундоқ сұхбатлардан бири хусусида шоҳга хабар етказиб, шайхнинг шеърларидағи муҳаббат тангрига эмас, эвара-чеварали маликага бағишланган деб бўхтон қилишади.

Хоразмшоҳ Муҳаммад шайхни қатл этишга буюради. Маждиддин Бағдодийнинг калласини кесиб, жасадини Жайхунга отишади.

Руҳонийларга шу йўсинда сабоқ берган шоҳ энди пайғамбар ноibi, жумла мўминларнинг сардори салими халифа ҳокимиятига даҳл этишга қарор қиласди. У ёлғиз Xуросоннинг Балх, Мавр, Ни-

шопур ва бошқа шаҳарларицамас, балки халифалик пойтахти Бағдоди шарифнинг барча масжидларида ҳам ўз номига ҳугба ўқитишни талаб қилиб, элчилар юборади. Бу – халифа Носир хоразмшоҳ фойдасига ўз ҳокимиятидан воз кечсин дегани эди. Ҳолбуки, хоразмшоҳ бошқа мусулмон ҳукмдорлари каби халифанинг вассали саналарди. Бағдода ҳалиги талабни қатъий рад этишади. Шунда Мұхаммад ўз мулкининг машхур уламоларини йигиб, бутун умрини дини ислом йўлида жанг-жадалда ўтказаётган подшо унга монелик қилаётган фитнани халифани шариат номидан зеру забар этишга ҳақлидир, деган фатво беришларини талаб қиласди. Уламолар Бағдодий қисматини эслаб, тишни-тишга қўйиб бўлса ҳам, шундоқ бир фатво беришга мажбур бўладилар. Энди шоҳ халифага қарши юриш бошламоқ мумкин деб ҳисоблайди.

1217 йилнинг қиши Олдинги Осиёда бағоят совуқ келди. Бағдод устига юборилган хоразмшоҳ қўшини Курдистон тоғларида қор бўроңларда қолди. Юпун кийинглан минглаб аскарлар муз қотиб ҳалок бўлди, қаҳратондан омон қолганларни жангари курдлар қиличдан ўтказицди. Шоҳ томонидан жанг майдонига жўнатилган бутун бошли қўшиндан бор-йўғи қирқ-эллик нафари қайтиб келди, холос.

Шоҳ обрўсига қаттиқ путур етди, лекин у бари бир эсини ўнгламади.

Келгуси йил ёзида хоразмшоҳ мулкининг шарқий чегарасида жойлашган Ўтрор шаҳрига Чингизхондан савдо карвони келди. Карвонга тўрт савдогар бошлиқ, жами тўрт юз эллик киши, бари мусулмонлар эди. Беш юзга яқин туяга мушк, қундуз ва олмахон мўйналари, садаф ва нефрит тошлари, шунингдек, яқинда Чингизхон забт этган Хитойдан ўлжа олинган олтин, кумуш ва ипак моллар ортилган эди. Чингизхон номидан хоразмшоҳга сулху тижорат таклифи билан келган элчилар кетидан кўп ўтмай савдогарлар карвонининг келиши икки давлат ўргасида яхши қўшничилик муносабатларини бошлаб бериши мумкин эди.

Лекин улуғворлик ҳою ҳавасига тушган Мұхаммад савдогарларни жосуслар сифатида кўлга олишга амр этди. Кечаси тўрт юз эллик киши қиличдан ўтказилиб, уларнинг мол-бисоти Ўтрор ҳокими томонидан шоҳга жўнатилди, шоҳ эса уларни Бухоро ва Самарқанд савдогарларига ошириб, пулини ўзи олди. Бутун бошли карвондан атиги бир киши – ёлғиз бир түякашгина қочиб куттилди. Даҳшатли хабарни Чингизхонга ўша етказди.

Мўгуллар ҳукмдори, жаҳлига ҳоким – ҳаммага ҳоким, деган ақидага амал қилиб, хоразмшоҳга яна элчилар юборди. Қилган кирдикори учун унга таъна-дашном айтиб, қирғин-қабоҳат сабабчиси – Ўтрор ҳокимини тутиб беришни талаб қиласди.

Лекин шоҳ элчибошини ўлимга буюриб, қолган иккитаси-ни соқолини кесиб, ҳайдаб юборди.

Устма-уст уч карра куфр – шайхнинг ўлдирилиши, шоҳнинг халифа устига қўшин тортилиши ва ниҳоят, мусулмон савдогарларини қатли ом этилиши мамлакатдаги барча табақалар – руҳонийлар, сипоҳийлар, савдогар ва хунармандларнинг тоқатини тоқ қилиди. Шайх Маждиддин қатли-ю халифага қарши мажбурий фатво аламидан ҳали чиқмаган уламо ва шайхлар қоим бўлажак муқаррар илоҳий жазо ҳақида каромат қила бошладилар.

Хоразмшоҳ ҳаммаёқни ўз жосусларига тўлдириб ташлаган, хуфиялар, воқеанавислар, чопарлар ҳар қадамда унинг хизматига ҳозири нозир эди. Лекин воқеалардан воқиф бўлишда ма-шойихлар ундан қолишмас, ҳаттоки баъзан устун туришарди: илму ирфон ва тирикчилик кўйида тентираб, дунё кезган мингларча қаландарларга хонақолар эшиги ҳамиша очиқ эди.

Алоҳида даҳаларга уюшган хунарманд усталар, савдогарлар кўрган-билганинни аввало ўз пири муршидларига етказишни фарзи айн деб билишарди.

Ўтрордаги жиноят, элчининг қатл этилиши оқибати битта – уруш эканлити аён эди. Чингизхонинг темир иродаси ила мисли кўрилмаган куч-қудрат бўлиб уюшган, Хитойни сарнигун этган, беҳад-бехисоб кўчманчи галалар билан бўладиган урушда хоразмшоҳ ва унинг давлати ҳалокатга юз тутиши муқаррар эди.

БАШПОРАТ

Ўша 1219 йилнинг қиши оқшоми шамолда жунжикиб, қадр-дон уйи томидан шафақ алансига ботган Навбаҳор дарвозаси томон тикилиб турган бола, эҳтимолки, бу гаплардан беҳабар эди. Аммо унинг кулоқлари остида отаси, воиз ва уламо Баҳоуддин Валаднинг масжиди жоме гумбазларида қудрати илоҳий-нинг нидосидек гумбурлаб акс-садо берган овози янграрди:

— Мен кетамен. Лекин маълумингиз бўлгайким, менинг ортимдан мўғулларнинг еру кўкни мўр-малаҳдек босган беҳад-бехисоб қўшини доҳил бўлур. Ҳадиси муборакда Худойим: «Мен уларни ўз қаҳру ғазабимдан яратдим» демиши... Тангри таолонинг қаҳру ғазабидан яралмиш қўшин мулки Хуросонни забт этур, минглаб оғату фалокатлар ёғдириб, Балх аҳлига ажал шарбатини ичкизур. Шоҳ мулкидин ҳайдалиб, умрини гурбатда, танҳолик ва забунликда басар айлар”...

Ўн икки яшар Жалолиддиннинг ориқ гавдасини қалтироқ босди. «Мен уларни ўз қаҳру ғазабимдан яратдим! .. Ажал шарбатини ичкизур!»

У отасининг сўзи билан фарёд солиб йиглаган аёллар ноласини яна эшитгандай, Султонул Уламонинг даҳшатли башоратидан хўнграб, оппоқ соқолларига юм-юм кўз ёши оқизган чолларни, йиқилиб хушдан айрилган дарвешларни яна бир бор кўргандай бўлди.

Гарчанд унинг ёш ақли туғилганидан ошно, дунёдек устивор, тошдек мустаҳкам шу пахса деворлар, масжидлар, расталар, кўрғонлар энагаси Насиба-хотун, болаликда бирга ўйнаган ўртоқлари, ўз тирикчилиги билан овора бўлиб, ҳозир уйқуга шайланадайтган минглаб, ўн минглаб таниш ва нотаниши одамларнинг бир уюм суяқ ва тупроққа айланишини тан олишни истамаса-да, бир дақиқа бўлсаям отаси айтган сўзларнинг чинлигига шубҳа қиласди. Шунда отаси унинг кўзига шу чоққача ҳеч кўринмаган бир қиёфада, худди пайғамбарга ўхшаб, улуғ ва курдатли, жасур ва даҳшатли бўлиб кўринди.

Лекин отасига бўлган меҳр ва ихлос билан бирга унинг кўксидага алланарса илонга ўхшаб гимирлаб, бош кўтаргандек бўлди. Ўшанда у ҳозиргидек таниб бўлмасни таниш, кўриб бўлмасни кўриш иқтидорига эга бўлсайди, эҳтимолки, уни аlam илони, деб атаган бўларди. Бироқ бола илонга йўл бермади, уни нариҳайдади.

Ўшанда, у юрақда инсонларга муҳаббат бўлмас экан, ҳар қанча буюк илму дониш бефойда, ҳаттоқи жирканч эканини қаёқдан ҳам биларди, дейсиз. Дарвоқе, бундай пайтда илму дониш нақадар улуғ бўлса, шу қадар даҳшатли бўлади.

Одамлар ҳамма даврда бирдек ғайб пардаси оша истиқболни кўришни, ҳозирга қараб, келажакка кўз ташлашни орзу қилишади. Дунёни нақадар кам билишса, уларни зеҳнини ёритувчи обрў-эътиборли сиймоларга шу қадар кўп эътиқод кўйишади.

Баҳоуддин Валаднинг башорати сал кам бир йил деганда юзага чиқаркан, буни илоҳий бир кароматта йўйган одамлар ҳайрати нечоғлик буюк бўлганини тасаввур этиш мумкин. Лекин Султонул Уламо, кўплаб замондош алломаларга ўхшаб, ўзини авлиё деб билмасди. У ўз даврининг одами эди ва ўша давр мезони билан фикр юритарди. Ўша давр ақидаларига кўра эса жиноят изидан жазо келиши муқаррар эди... маърифатли ҳамда воқеалардан яхши хабардор бўлган Баҳоуддин Валаддек бир киши учун ал-қасосул минал-ҳақ қай тарафдан етишини айтиб бериши қийин эмас эди.

1219 йилнинг жумодул охири, Султонул Уламо масжиди жоменинг минбарида туриб, сўнгти бор ваъз айтаётган ўша дақиқаларда ўн мингларча мўғил суворийлари баҳтиқаро Ўтрорни ўраб келишарди. Улар кўй терисидан тикилиб, шиширилган

мешлар, буқа терисидан тикилган енгил совутларда дарёдан сүзб үтиб, Чингизхоннинг ўели Жўжи бошчилигига Сайхуннинг қўйи оқимига қараб от солишиди. Чингизхоннинг ўзи эса асосий кучлари билан қаҳратон кум саҳросини кесиб үтиб, йўл-йўлакай шаҳарларни талаб-тотгалаб, Бухорога томон юрди. Даҳшатли босқин ҳақидаги хабарлардан кўркувга тушган одамлар йўлларда тўда-тўда бўлиб, мусулмон дунёсининг гарбий тарафига қараб кетишарди. Султонул Уламо ҳали инсон руҳининг ўлмаслиги тўғрисидаги диний ақидалардан йироқ, фақат ўз саркардасининг буйргию бутпарастликнинг маълум расм-русларига буйсунувчи Чингизхон галалари забт этилган мусулмон шаҳарларини нечук форат қилишларини аниқ билмас-да, лекин мўгуллар босқинидан сўнг Хитойга бориб келган савдогарлар ҳикоясидан буни тасаввур эта оларди. Бу ҳикояларнинг бир учи Султонул Уламо ўғилларининг ҳам қулоғига чатилган эди.

Мўғиллар одатда шаҳарни эгаллаб, аҳолини қатъдан ташқариға, далага чиқишига амр этишарди. Кейин шаҳарни талашар, қаршилик кўрсатилган бўлса, уни ер билан теп-текис қилиб ташлашарди. Ҳунармандлар, ёш хотунларни ажратиб, кул қилиб ҳайдашар, қолганларни қатор турғизиб, қиррали оғир чўқморлар билан бошларига уриб, ўлдиришарди.

Мусулмон савдогарларининг ҳикоясича, Чингиз бало-қазодай елиб ўтган ўша Хитой мамлакати худди даشتни-биёбонга ўхшаб қолган эди. Тупроқ жасадлардан суйилиб – кўлгичиб кеттан, мурдаларнинг кўланса ҳиди димоқни ётарди, Пекин дарвозалари ёнида тоғ-тоғ суяклар қалашиб ётарди. Айтишларича, мўғиллар шаҳарни босганда, олтмиш минг хитой қизи душман кўлига тушмаслик учун ўзини қатъя деворидан пастга отган экан.

Наҳотки, Балх хотин-қизларини ҳам шундик бир қисмат кутади? Нечун, қайси гуноҳлари учун? Наҳотки, улар башарасини бир бор ҳам кўрмаган шоҳ ва унинг уламолари жинояти эвазига шу қадар даҳшатли жазога мустаҳиқ бўлишса? Агар ҳар кимга нияти-ю қилимишига яраша бериладиган бўлса, унда меҳрибон ва ҳалол-покиза опаси яқинда узатилиб, ҳозир оғироёқ бўлиб қолган Фотима-хотуннинг гуноҳи нима? Шўрлик кетолмай, энди шу ерда қолади. Ёки отасига мурид бўлмиш кўшнисининг қизи, юзи ойдек дум-думалоқ ўн яшар Гавҳарнинг айби нима экан?

Бу саволларга жавоб тополмаган ўн икки яшар Жалолиддин умрида илк дафъа қаҳр-ғазаб тўйди. Лекин кимга қарши? Шоҳга, тақдирга қаршими ёки бегуноҳ жонларнинг ҳалокатидан башпорат этган отасига қаршими?

У кўркувга тушиб, юзини қиблага, Макка томонга ўтириди, тиз чўкиб кафтларини бетига босиб, тавба-тазарру айтиб, учракат намоз ўқиди. Устози Сайд Бурҳониддин юрақда Аллоҳ-

нинг лутфи-карамига шубҳа уйғонаркан, шундоқ қилиш керак деб ўргатган эди. Бироқ енгил тортмади. Кўнглини кемирган даҳшатли хаёллар уни тарк этмади.

Уша хаёллар ичра яна Гавҳарнинг дум-думалоқ юзи пайдо бўлди. Шунда у эслади: қизнинг отаси, шайх Султонул Уламони деб Самарқанддан Балхга қўчиб келган савдогар Шарафиддин Лоло яқинда, пиrimнинг этакларини қўйиб юбормагаймен, пи-римга эргашиб, дунёning нариги чеккасига ҳам боришга ҳозирмен деб айтган эди. Демак Гавҳар ҳам улар билан бирга кетади. Шу хаёл уни бироз овутди, ушалиб, тупроққа айлангудек бўлса, кейин дунёга ҳеч қачон келмайдиган бебаҳо гавҳарни ўз қўллари билан қутқариб қолаёттандек туюлди.

У оёққа турди.

У Гавҳарни бор-йўғи бир-икки бор кўриб, бир икки сўз қотган эди, холос. Нега шу даҳшатли хаёл дақиқаларида унинг назаридан қизнинг ойдек юзи, юракка тикка боқувчи дум-думалоқ кўзлари шу қадар тиниқ намоён бўлди? Бу кўзлар унинг хотирасига қачон ўринашди экан?

Шуни эсладию шолғомдек қип-қизариб кетди.

САКРАН

Бу воқеа бундан икки йил олдин ўша хайрли жума куни рўй берган эди. Ҳа, у чиндан ҳам хайрли эди. Чунки Саид Бурҳониддин акаси билан унга тинмай ёд олдирадиган сарфу нахъ, тафсири Куръон ва ўзга машаққатлардан озод эди. Жалолиддин дарсларни қийналмай, осон ўзлаштирав, лекин барибир бирорта шеърий девонни варақлаб, болохона айвонида ўзи якка-ёлғиз ўтиришни афзал кўрарди.

Уша куни кечга яқин уларнинг томига, одатдагидек, тенгдош жўралари, отасига мурид тушган кўшнисининг ўғиллари, маҳалла болалари чиқишиди. Ака-ука келганларни мезбонларга хос сиполик билан қаршилаб, кўрпачаларга ўтқазишиди. Жалолиддин эса бўзчининг ўғли Синон билан шатранж ўйнамоқ учун айвонга ўтди, бошқалар кўчадан ўтган-қайтганларни мазах-майна қилиш, ошиқ-нард ўйнаш, талашиб, куч синашмоққа машғул бўлдилар.

Жалолиддин жўраси билан шатранж доналарини тахтага териб, энди ўйнамоқчи экан, кўчада нофора тараққиаб қолди. Болалар гуж бўлиб том бошига келишиди.

Бир саф ола-куроқ сарбозлар турна-қатор бўлиб, шаҳарнинг гарбий дарвозаси томон кетиб боришарди. Олдинда чавкар отларда турк суворийлар, уларнинг ортидан чопон этакларини белларига бар уриб, камарларига пичоқ осган, дагал-қўпол най-

залар кўттарган пиёда жангчилар – ёшлар, қарилар, қипчоқлар, тожиклар, ҳиравийлар, хоразмийлар. Зотли жийрон айғир мингандан салласининг печи ўнг қулоғигача осилиб тушган соқоли шамолда ҳилпираб, қимматбаҳо тўни ёқасини сийпалаб бораётган юзбоши уларга сардор эди.

Болалар шаҳар сарбозларининг хоразмшоҳ бошлаган касофат урушга боришини оталаридан эшитишган, лекин ҳар қалай, найзаларнинг офтобда товланиши, юзбоши тақсан ятагон қилич сопининг ярқирави, отларнинг гижинглаши уларни беихтиёр маҳлиё қилиб кўйди.

Ноғора садоси қалья деворларидан нарига ўтиб тинди. Сарбозларга йўл бўшатиб, бурчак-бурчакка қапишган халойиқ яна одатдаги фала-ғовур билан иш ташвишига тушибди. Шунда фақих-хукуқшуноснинг ўғли Маъсуд хоразмшоҳнинг шайхул аъзам Суҳравардий билан учрашуви ҳақида ҳикоя қила бошлади. Суҳравардий Бағдод халифасидан элчи бўлиб келган экан, унинг шоҳ билан учрашувидан уруш чиқибди.

Шоҳ аввалида шайхни эшикда роса кутдирибди, кейин қабул қилибди. Қабул қилибдию лекин ўтиришга таклиф этмабди. Бу ёлғиз элчилик унвонига эмас, балки шайхлик шаънига ҳам беписандлик ва ҳақорат экан. Шайх Суҳравардий пайғамбар ҳадисини зикр этишга изн сўрабди. Хоразмшоҳ изн бериб, одатта кўра тиз чўкиб эшитибди. Ҳадисда пайғамбар мусулмонларга Аббос хонадонига зиён етказмагайсиз, деб васият этган. Халифа Носир ўша аббосийлардан эди.

Хоразмшоҳ оёққа қалқибди, лекин ғазабини ичига ютибди. «Мен туркдирмен, – дебди у, – арабча сўзларни жиљла тушунмаймен. Лекин бу ҳадиснинг маъносини англадим. Аббос автолидига зиён етказиш ўйимда ҳам, хаёлимда ҳам йўқ. Аммо, менга аниқ, маълум бўлишича, халифаи рўйи замин ўшаларнинг кўпини зинданларда сақламоқдаки, улар ўша ерда туғилиб, кўпайиб ётишибди.

Инчунин, ушбу ҳадисни сени бу ёққа жўнатган зотнинг ўзига ўқиб берганингда кўп фойдали иш бўлур эди». Жавоб чакки бўлмабди, зеро халифа Носир хоразмшоҳ Мухаммаддан қолиши масди, у ҳам йўл, восита танлаб ўтирмас, тож-тахт дазвогарларини зинданда тутишни афзal кўрарди.

Болакайлар мўйсафид уламоларга ўҳшаб, баҳс-мунозарарага тушиб кетишиди. Халифаи рўйи замин бутун жамоатнинг фойдасини деб бир мўмини-мусулмонни, боз устига Аббос хонадонидан чиқсан кимсани банди зиндан этиши жоизми, ахир ўша хонадонни пайғамбарнинг ўзи ярлақаб, хайробод этмиш-ку. Баҳс-муноқаша чўзилиб кетди, ҳамма далил қилиб, катталардан эшиттанини айтарди, ўзининг айттудек сўзи йўқ эди.

Жалолиддин баҳсга аралашмади, у мустақилликни севар, лекин уни ҳуда-бехудага кўз-кўз қилишни ёқтирамасди.

— Кўп гап — эшакка юк! — деб тортишувга чек қўйди бўзчининг ўғли Синон. — Эй фақиҳбачча, кел, беллашамиз, мард бўлсанг, анави томга сакра...

У самарқандлик савдогар Шарафуддин Лоло уйининг томига ишора этди ва енги ичидан бухорча қашта тикилган рўмолча олиб, силкиди: — Манавини гаровга қўяман!

Болалар том лабига келиб, пастга қарашибди: ўртада қуюқ буталар ўсиб ётар, икки уйининг орасидаги масофа, чамаси, беш газдан кам эмасди.

Фақиҳнинг ўғли билан бўзчининг ўғли худди савдогарларга ўхшаб кўл ташлашибди.

Синон томнинг бериги бетигача тисарилиб борди-да, этагини белига қистириб, дўпписини кўлига олди, сўнг отилиб, қушдек учиб, нариги томга сакради. Кейин яна шу йўл билан ортта қайтди. Масуд эмас, бошқа болалар ҳам ботирланиб, бирин-кетин сакрашибди. Шунда ҳамма Жалолиддинга қаради — сакрамай ҳаммадан орқада қолган ёлғиз ўша эди.

Султонул Уламонинг ўғли ҳаммадан орқада қолсинми? Туғилганидан нимжон, хаёлчан ва таъсирчан бўлган Жалолиддин югур-югурни, бақириб-чақириб ўйнашни хуш кўрмасди. Лекин ойиси Мўмина-хотун халал бермаганда, балки ўша касофат беш газ масофага сакраган бўлармиди. Аксига олиб, худди шу пайт ойиси болаларини чақириш учун томга чиқкан эди. У икки уй орасидаги оралиқقا томон елдек учиб бораётган болалини кўрдию кўзларини чирт юмиб олди.

— Жалол!

Даҳшатли қичқириққа ҳамма қайрилиб қаради. Жалолиддин том бошида тўхтамоқчи бўлиб уринди, лекин ўзини тутолмай, кўлларини аланг-саланг силкиб, пастга кулади...

Одатда севгувчи аёллар ва оналар ўз ўғиллари ва маҳбубларининг фоний жисми-жони учун куйиниб, уларни номаълум ёқса сакрашга кўйишмайди, ўшалар руҳининг улгайиб, камол топишига монелик қилишади. Ақл-идрок нури билан ёритилмаган бундоқ меҳр-муҳабbat оламни кучмоқча шайлантган ўша норасида руҳларга кўл-қанот бўлиш ўрнига, уларнинг қилтириқ бўйинларига тош-занжир бўлиб осилади, худбинлик ва пасткашлиқ соҳига судрайди, оқибат-натижада эса улар олам ва одам бирдигининг буюк асроридан бебаҳра қолишади...

Ойисининг жон ҳолатда қичқириғи Жалолиддиннинг кулоқларини тешиб юборгудек бўлди. Унга томон ўқдек отилиб келаётган яшил япроқли буталарга юзбошининг шамолда ҳилпираб бораётган соқоли, отларнинг терлаган чови, қалья дарвозаси

тomon бораётган сарбозларнинг найза ва дубулғалари қўшилиб, аралаш-қуралаш бўлиб кетди...

Томдагилар ўтирилганда, Жалолиддин гойиб бўлган эди. На нариги, на бериги томда кўринмасди. Улар дод-фарёд кўтариб, том бошига югуриб боришганда, икки уй орасидаги буталар қилт этмай турарди.

У кўзини очиб, илк кўрган нарсаси қоп-қора ва дум-думалоқ кўзлари билан унга ҳайратланиб тикилиб турган қизалоқнинг фариштадек юзи бўлди. Ўша, бутун сўнгти бор отаси уйининг томида туаркан, кўз ўнгидан намоён бўлган самарқандлик савдогар Лолонинг қизи – кичкина Гавҳар-бонунинг чехраси.

Унинг ранги бўздек оқариб кетган, юзи тирналган эди. Ўрнидан тураётib, Жалолиддин аввал унга томон югуришиб келаётган болаларни, кейин ойиси билан энагаси Насиба-хотунни кўрди. Жўраларининг кўзларида кулгу-мазах кўрганда ҳам, баҳарнав чидарди. Лекин ўша кўзларда йикىлганга шафқат, ожизга ачиниш маъноларини ҳам илғади. Қалбida отасининг гурури кўзгалди.

У оёққа турди. Ва беихтиёр, отасининг иборалари билан ўша сўнгти дақиқада кўз ўнгидан учиб ўтган рўёларни тасвиrlамоққа бошлади:

– Мени яшил либос кийган навкарлар осмонга олиб учирашиб. Арши-аъло атрофида айлантиришиб. Сизнинг дод-фарёдингизни эшитиб, тағин ерга кўндиришиб.

У галирган сайин, болаларнинг кўзларидаги ачиниш ва мазах ҳурмат-эҳтиром билан алмашинди: ҳа, бунақасига ёлғиз Султонуғ Уламо ўелигина мусассар бўлгай! Лекин етти яшар Гавҳарнинг кўзларида ҳамон ҳайрат акс этарди. Ўша кўзларга тикилиб туриб, у шундоқ деди:

– Томдан томга мушуклар ҳам, олмахонлар ҳам сакрай олур. Лекин руҳлар диёрига фақат эҳтиросга тўлганлар сайру саёҳат айлар. Ҳа шундоқ! Ҳозир ўн икки ёшида ота уйи билан ҳайрлашаркан, ўша сўзларини эслаб уялиб кетди. Аниқроғи ўша сўзларни эмас, уларнинг қай тур ва оҳанг билан айтилгани, ўшандоқ сўзларни айтишга ундаган гурурини эслаб уялди.

Лекин, нафсиlamрни айтганда, ўшандоқ у алдамаган эди. Ўша хатарли сакраши унинг юксак руҳий чўққилар сари чексиз сайру саёҳатида увоч, аммо биринчи қадами эди.

КАРВОН

– Жалол! Жалол! – деб чақирди пастдан ойиси. Шу замон унга акс-садо бергандек, Балх шаҳрининг жамики минораларидан мўминларни намозга чорлаб, муаззинлар аzon айтиб юборишибди.

— Аллоху акбар! Аллоху акбар!

Күёш ботди. Жалолиддин истар-истамас зинапояга оёқ кўйди. Қўллари билан деворни пайпаслаб, қоронгулик чўккан ҳовлига тушди.

Уйда шамчироқ ёқишиди. Унинг шуъласи липиллаб, шишшийдом бўлиб қолган деворларни ёритди.

Отаси акаси билан жойнамозда тиз чўкиб ўлтирибди.

Султонул Уламо ўз она шаҳрида сўнгги бор бағоят берилиб, хуфтон намозини ўқиди. Шу кеча ўн икки яшар Жалолиддин ҳам у ёнбошидан — бу ёнбошига ағдарилиб, акасининг бир меъёрда пишиллаб ухлашига қулоқ солиб, алламаҳалгача кўз юммади.

Кейин ҳовлига чиқди. Ҳовуз бўйидаги чинор тагига бориб турди. Шамол тинган. Кўм-кўк шоҳидек ёйилган самода юлдузлар фуж-фуж ёнади. Отхонада отлар пишқириб, туёкларини дукиллатади. Қайдадир шу атрофда югурик туйлар уйкусираб, «уф» торгади. Эртага уларни нотаниш йўллардан узоқ-узоқларга ана шу туйлар олиб кетади.

У кўкка боқди. Сўнгиз юлдузлар уммонида унсиз милтираб, элас-элас кўзга чалинган нуқта — ўз юлдузини топди. Яқинда отасининг бир муриди кўмагида уни таниб олган эди. Ўшанда термулиб, абадиятдек чексиз туюлган умр йўлида бир ҳафта, бир йил, ўн йилдан сўнг мени нималар кутаркин, деб ўйларга толди.

Уларни тонг қоронғусида оёққа турғизиши. Ҳовлида туйларга юқ ортишарди: ҳар туга икки бойлам, ҳар бойламда — саккиз пуд, бари китоблар эди. Туяларнинг бўкириши, отларнинг кишинаши юкчиларнинг бақириқ-чақириқлари билан кўшилиб кетган эди. Саид Бурҳониддин гоҳ вазмин турив, карвонбоши билан бир нималар ҳақида гапиришар, гоҳ ўқдек отилганча юкчилар ёнига бориб, уларга тиришиб-тирмашиб кўмаклашарди. Саид уларни биринчи работтacha кузатиб бормоқчи, сўнг ўзи бурилиб, она шаҳри Термизга қайтмоқчи эди.

Ана шу югар-югар, фала-ғовур ичиди сокин-совуқён турган ёлғиз отаси эди. У катта дастор ўраб, одми қалами тўн кийган эди, то нопармон ёпинчиқли отни кўндаланг қилишмагунча, шу алпозда жим қотиб тура берди. Саид узанги тутаркан, у умр бўйи от миниб юрган одамларга ўхшаб, этчилик билан ўзини эгарга олди. Олтмишдан ошган бўлишига қарамай, қоматини адл тутиб, боягича савлат, совуқёнлик билан ҳовлидан чиқди.

Кўча тирбанд эди. Юқ ортилган туйлар турна қатор бўлиб . тизилиб тураг, бирининг бурундинидан ўтказилган чилвир бошқасининг қоринбогига боғланган эди. На юганларда зийнату тақинчоклар, на ўркачларда ипак гиламлар, на туйлар бошида безак учун тақиладиган уклар — попилдириқлар. Юқ бойламлар

фақат бўз, кандир, чарм билан ўралган. Кўриниб турибдики, карвон соҳиби ўзи билан фоний дунё мол-давлатини эмас, кўнгил бисотидек абадий, зил-замбил ҳақиқатларни олиб кетмоқда. Фақат айрим туялар устида оддий сурпдан тикилган сояронли қажавалар ўрнатилган. Аёллар, болалар ва ногиронлар бегоналар назаридан эмин бўлиб, ана шу туяларда кетишади. Жалолиддин ҳар қантча оёқ тирамасин, ойиси унамади, уни ана шу сояонлардан бирига ўтқизди.

Отасини муридлари ўраб олди. Ўнг томонда Сайд Бурҳониддин билан шайх Хўжагий, чап томонда шайх Нажож Ҳажожий билан фақиҳ Аҳмад ва самарқандлик Шарафуддин Лоло.

Карвон оқсоқол – сарбон қўл кўтариб, юзига фотиҳа тортди. Аввал эшак мингган карвончилар, кейин от мингган отаси ва унинг муридлари йўлга тушиди.

Карвонбоши биринчи тяянинг бурундиғига бойлаган арқони силтади ва унинг бир учини ўзи ўтирган эгарга қистирди. Ана, карвоннинг энг охирида келаётган тева бўйнидаги қўнфироқ ҳам жиринглаб, акс-садо берди. Ана шу садо остида ҳали қўп йиллар кечади, Балх шаҳридан чиққан шу увоққина бола бир кун келиб башарият ифтихор этадиган шоир ва донишманд Жалолиддин Румий бўлиб танилади. Лекин у ҳеч қачон карвон қўнфироғининг шу мунтазам жарангини унутмайди, зеро, бу садо унга замон умрининг чексизлиги-ю инсон умрининг нокислигини ҳамиша эслатиб туради.

Иккинчи боб
ИНТИҲО ВА ИБТИДО

---

*Кимки комил, бўлмагай ғафлат анга,
Ғафлати илму хирад подош этар.
Кимки жоҳил, бўлмагай ҳикмат анга,
Илми ҳам бир кун жаҳолат фош этар.*

Жалолиддин Румий

ОҚШОМГИ СУҲБАТ

Яна кун эди. Бошқа бир ўлқада, у қадрдан уйи томида туриб, Балх шаҳрита сўнгти бор термулган ўша кундан юзлаб фарсаҳ йироқ, ўнлаб йиллар берида бўлган бир кун. Ўнлаб йиллар нимаси? Умр ўтди.

Ва у ёлғиз бир мисрага жо бўла қолди:

«Ғўр эдим. Пишдим. Қорайдим».

Ҳозир Жалолиддин атрофида ярим доира олиб, чордона қуриб, унинг панду насиҳатларини тинглаб ўтирган дўстлари, шогирдлари орасида ўша ўн икки яшар болага таниш бўлганлардан биттаси ҳам йўқ. У аллақачон тупроққа айланган ўша чеҳралар нурини то ҳануз қалбида асрайди, аммо не фойда?

Ана, наъбатдаги кун ҳам дарча ортида аста сўниб боради. Деворлардаги сабзаранг кошиналар кўкиш тортиб қолди. Мусичалар гумбазнинг баланд шифтида гу-гулашиб, тунги кўналға излашади.

У таниш-қадрдан чеҳраларни бир-бир назардан ўтказди. Мехр тўла нигоҳини Ҳусомитдин Чалабийга тикиди. Мана, қарийб ўн йиллирки у Ҳусомитдинда, худди кўзгуда кўргандек, ўзининг тиник аксини кўради. Салласию оппоқ соқолини эмас, қирра бурни-ю бодом тусдаги кўзларини эмас, йўқ, булар бари тасодифлар, балки ўз асл моҳиятини — туйғу ва тафаккурининг ҳар бир ҳаракатини кўради.

Ҳусомитдин ҳам қарип қолди. Келганида навқирон эди. Ақли салим, босиқлик, вазминлик, жонкашлик-фидойилик — хуллас, ҳамма нарса унда муносиб-мутаносиб эди. Унда ўз кўл кучи билан кун кечиравчи хунарманд қиёфаси мужассам эди.

Хунарманд — ахийлар туфайли бу шаҳарда бир пайтлар Бадодда шоир Ҳаллоҳ терисини шилишгандек, унинг терисини шилишмаётган экан, Ҳусомитдин Чалабий туфайли у ўзининг

сўнгти китоби – Маснавийни қоғозга туширмоқда. Агар умри кифоя этса, у бир мисрага жо бўлгудек ҳәётини эмас, балки илму маърифатини, ҳақиқат сари босиб ўтган узундан-узоқ йўлини, хуллас, тушунган-англаган, етган-мушарраф бўлган, ўзидан шу ёруғ оламга мерос бўлиб қолгудек неки бор эса, ҳаммасини ҳикоя қилиб бермоқчи эди.

Шу китоб устида бирга ишлашган йиллар давомида Ҳусомитдин бир марта бўлса ҳам толиққанига ишора этиб, нолимади, аксинча, бир пайтлар устозининг оғир кунларида ахийлар шайхи – отасидан қолган мерос билан ўз топган-тутганини қандай сарфлаган бўлса, ўзини ҳам шундай сарфлай берди.

Мана, кўп йиллардан бўён Жалолиддин бир вақтнинг ўзида четдан бокиб, ҳукм юритиб, шу дақиқаларда бошқа турли туман нарсалар ҳақида ҳам ўйтай олади. Бугун панд-насиҳат айтиётаб, Ҳисомитдиннинг ўз истагини айтиш учун қандай кулай пайт танилаганини эслаб, бир кулиб қўйди. Чунки кулай пайт дегани булутта ўхшайди, кўз очиб юмгунча ўтади-кетади. Оқшом иккиси танҳо қолишаркан, Ҳисомитдин кўзларини ердан узмай секин деган эди: «Фазалларингиз ўнлаб девонларга жо бўлмиш. Уларнинг нури асрори Мағрибу Машриқни мунаввар этмиш. Эмди дўсти-мухлислингизга атаб, Саноий ва Атторга ўхшаб бир китоб битсангиз, токи муридларингиз васлингизга ҳамиша мушарраф бўлгайлар».

Унинг ўзида кўлдан етилиб, аммо ўзидан ҳали пинҳон тутиб юрган фикрни Ҳисомитдин айттар эди! Дўсти билан бир жон, бир тан бўлиб кетган кишигина буни айта оларди!

Ўша оқшом Жалолиддин салласининг печидан тўрт букланган бир қоғоз олди, бу унинг ўз кўли билан битилган дастлабки ўн саккиз мисра шеър эди:

*Тингла, найдин, чун ҳикоят айлагай,
Айрилиқлардин шикоят айлагай...*

Уни Ҳисомитдинга узатди: «Хўп, Чалабий, мен айтай, сен ёза қол!»

Ундан бери кечган йиллар улар руҳий бирлигининг зоҳирий намойиши бўлди. Ўша кундан эътиборан Ҳисомитдин мис қаламдонга солинган савағич қалам билан довотдан айрилмади, белбоғида жазвар, енгига бир бойлам қоғоз ҳамиша шай эди. Шу шу устоз-шогирд юрганда ҳам, турганда ҳам бирга бўлишиди. Устозини илҳом қаерда асир этмасин – кўчадами, ҳаммомдами, дўстлар даврасидами, мажлиси самодами, бозордами, масжиддами – Ҳисомитдин туғилган мисраларни ўша заҳоти сўзмасўз, сатрма-сатр қоғозга туширади.

Эҳтимолки, яна Жалолиддиннинг (энди уни ҳамма «мавлюно» деб атарди) ўз шогирди ва халифасига шу қадар меҳри боқишига сабаб Ҳусомитдин — унинг сўнгти севгиси, умид юлдузи эканлиги ҳамдир. Одатда, олис ва машаққатли йўл боссан йўловчи тун кўйнида ўша юлдузга боқиб, сўнгти манзилга қараб юради. Уни ҳозирги ҳолатга келтирган, аникрофи, ҳозирлигича бор этиб турган ҳамма нарса Ҳусомитдинда жамулжам эди. Зеро, Жалолиддин ишонардиким, инсоннинг камоли — унинг ўз асл моҳиятига етишишидир. Ҳам ойиси Мўмина-хотуннинг сути, ҳам отаси Султонул Уламонинг матонати, ҳам устози Саид Бурҳониддиннинг жазму жазаваси, ҳам дарвешлар шохи Шамс Табризийнинг қуёшдек мунаvvар шуъласи, ҳам заргар Салоҳиддиннинг ой ёғдусидек дарду аламларга малҳам бўлгувчи тальяти, ҳам иски ўғил туғиб, ҳалигилар қатори аллақачон тупроққа кирган ўша балҳлик қизалоқ Гавҳар-хотуннинг, меҳр-оқибатию ихлоси — бариси бирикиб, унинг наздида энди Ҳусомитдин Чалабийда тажассум топган эди. У одатда, диққат-эътибор тимсоли бўлиб ҳаммадан олдинда ўтирар, устозининг ҳар бир фикри, калимасини қаламга тортарди... дарвёқе, бир пайтлар Жалолиддиннинг ўзи ҳам устозларига жон кулоғини тутмаганмиди.

«Эй Ҳусомитдин, сен бўйнингга арқон солиб, маснавиётни судрайсен. Сенинг шарофатинг туфайли китоб жилд-жилд бўлиб, олдинга жиладир... Лекин кўзи бойланган отек, назари ноқис нодонларга натижа бўлса, бас, сен кўринмайсен. Зеро, гуллар, бўёқлардан кўзи қамашганлар куннинг шуъласини пайқашмайди. Ҳолбуки, кундузнинг шуъласи бўлмаса, на гул кўринадио, на бўёқ. Сен аввали — ибтидо, сен нурил ҳақиқатсен, Ҳусомитдин!»

У кўксида меҳр мавж уриб, бутун борлигини банд этаётганини ҳис қилди. Кўнглида неки зоҳир эрса, ҳозироқ ҳаммасини шогирдлари олдида уларга ибрат, маҳбубига мукофот йўсимида изҳор этгиси келди. Лекин ўзини тийди: тилак шаробга ўхшаб, қанча кўп турса, шунча кувват йигур.

— Сен ҳамма нарсани унтишинг мумкин, — гумбаз остида Жалолиддиннинг маюс овози бир текис оқарди, — фақат бир нарсани унутмасанг, бас: дунёга не учун келдинг: ўзингни арzon-гаров сотмагайсен, илло сенинг баҳойинг баланд....

У назарини чап томонга ўгириб, ундан кўз узмай, маҳлиё бўлиб турган Аълоиддин Сирянуслуга тикиди.

Бир кун эрталаб Жалолиддин дўстлари билан қабристонга отланди, отаси Султонул Уламо қабрини зиёрат қўймоқчи эди. От бозоридан ўтиб, шаҳар дарвозасидан чиқишаркан, тўпланиб турган оломонга дуч келишиди. Бир неча йигит оломондан айри-

либ, уларга пешвоз югурди: «Худо ҳақи, Мавлоно, мадад беринг!» – «Нима гап?» – «Юнон болани қатл этишяпти!» – «Гуноҳи не экан?»

Сирянус қул эди. Хўжайини вафот этгач, унинг васияти билан озод бўлди. Кўчада оч қолди. Таңг қолган кезларида яна ўзини қуликка солгиси келмай, ўғрилик қилишни афзал кўрди. Дўкондан нон ўғирлаётганда кўлга тушди. Қочишга уриниб, мушти билан уриб, дўкондорни ўлдириб қўйди...

... Жалолиддин хотираларни ҳайдамоқчилик, соқолини сийпади. Лекин ўша қунги лавҳалар кўз ўнгидан қаторлашиб ўта берди...

Ёрдам ҳақидаги илтижоларни эшигтан Жалолиддин қатъий қадамлар ила қатл майдони сари юрди. Оломон иккига бўлиниб, шоирга йўл бўшатди. Кўллари орқасига боғланган сариқ қўнғироқ сочили ўспирин соқчилар қуршовида қўй териси устидаги тиз чўкиб тураг, жаллод унинг бошида ҳозир эди.

Жалолиддин тўнини ечиб, йигитчанинг устига ташлади. Ва бир сўз демай, изига, шаҳарга қайтди.

– Сен балки эътироуз этарсен: мен олий амаллар ила баъдмен... – Жалолиддиннинг овози ҳамон янграшда давом этарди.

– Илми хукуқ, илми ҳайъат, илми тиббиёт ўрганмоқдамен... лекин булар бари ёлғиз ўзинг учун, холос. Моҳиятинг учун эмас. Илло, талон-тарож этишмасин, шарманда қилишмасин, ўлдиришмасин деб илми хукуқ ўрганасен. Юлдузларга боқиб, мол-мулк баҳосини белгилай, зарур хайрли кунни тайин этишга қодир бўлай, деб илми ҳайъатга кўл ургансен. Тиббиётдан муродинг – танингни парваришилаш. Аммо сен танҳо тандан иборат эмассен-ку! Танинг – от, сен суворийсен. Ақали суворий отни оҳурсиз қўймагай, лекин ўзи ўша охурга тушиб ётмагай. От емиши суворийга озиқ бўлмас. Сен отни ўз йўлингта эмас, от сени ўз йўлига солмиш...

Жаллод ва соқчилар шошиб қолишиди: султон ва унинг ноиби Муиниддин Парвона ҳам иззат-эҳтиром этадиган донишманд шайхнинг тўнини маҳкум устидан олиш, ёки бўлмасам, бандига қўшиб, уни ҳам чопиб ташлаш лозим эди. Лекин бунга ким журъат эта оларди? Бунинг учун султондан ҳам, худодан ҳам тап тортмаслик керак эди...

– Сен бутун бир дунёга арзигуликсен. Эвоҳки, ўз баҳойингдан ўзинг бехабарсен!

Султонга хабар қилишганда, у қулни қўйиб юборишини амр этди: «Битта юнон дегани нима бўпти! Мавлоно бизнинг гуноҳларимизни сўраб олмоққа Аллоҳи карим олдида мутаваккил!»

Йигитча дунёга қайта келгандай бўлди. Нажоткори мусулмон бўлгани учун унинг динига кириб, унга мурид тушди. Мусулмон-

часига Аълоиддин деб аталган Сирянус соддадил кишиларга хос сидку садоқат билан Жалолиддинга сифинди. Ана шу иши учун ҳам бошидан ажралишига сал қолди. Шоирни кўролмаган, унинг сарой олдидаги иззат эътиборига ҳасад қўлиувчи уламолар, жиља бўлмаса, унинг жигига тегиши учун пайт пойлашарди. Ўшалар қози Сирожиддинга чақиқ қилишди: аё, янги муриди Жалолиддинни Тангрига тенглаштириб, уни эгам деб атамиш...

Яна Сирянусни банди қилишди. Яна қозиконага судрашди. У ўз топкўрлиги туфайли куттилиб қолди, лекин буни ўша хатарли кундан бери устидан кўймаган нопармон тўннинг шарофатига йўйди...

Тўн ҳозир ҳам унинг эгнида: ранги айнаб, увадаси чиқдан... неча бир ерига усталик билан ямоқ ҳам солибди, деб ўйлади ўзича Жалолиддин... Йўқ, на эгнидаги тўн, на устидаги кўйлак, на бармоғидаги узук, на қўлидаги тасбех Ҳусомитдинга бўлган меҳр-муҳаббатига нишона бўлолмагай – замон уларни тузитиб, тупроққа айлантирас. Унга муносиби – севимли шоири Аттор ҳакидаги хотираларию устози Сайд Бурҳониддинга бўлған миннатдорчилиги илиа унинг сўзини ҳам ўз ичига олувчи юрак армугонидир. Жалолиддин бир нафас жим қолди. Сўнг аввалгидек майин, аммо маъюс эмас, эҳтиросли бир овоз билан устози Сайд ва илми ромни ўрганмоқчи бўлган шаҳзода ҳақида ҳикоя қила кетди. Бу севимли шогирди Ҳусомитдинга бутунги совғаси эди.

– Бирор Сайд Бурҳониддинга: «Ўз қулоғим билан эшигтдим, фалончи сени мақтади», – дебди. Шунда Бурҳониддин унга: «Унинг ўзи ким эмишки, мени мақтамиш? Мени қаёқдан билур? Сўзимга қараб билса, янглишур, зеро сўз ва товуш, оғиз ва лаб – фақат аломатлардир. Магар ишимга қараб билса, иш дегани ҳам иккиласмачи ва фоний. Бордию менинг моҳиятимга еттан, моҳиятимни англаган бўлса, икрорменки, мени мақтагай ва ўша мақтovi менинг сўзимга ёхуд ишимга эмас, ўзимга тааллуқлидир» – деган экан.

Бурҳониддин моҳият ва унинг аломатлари ўртасидаги тафо-вут деганда ҳимани назарда тутмиш? Бунинг тасаввури учун ушбу ривоятта ҳам кулоқ тутинг.

Бир шоҳ бўлган экан. Бисотида ёлғиз бир ўели бор экан. Лекин шаҳзода шу қадар нодон эканки, унга наинки шоҳлик, салтанат, ҳаттоқи, оддий бир ишни ҳам топшириш маҳол экан. Шоҳ, ўелимни не хунарга ўргатсан, деб узоқ бош қотирибди. Ўйлай-ўйлай, охири фолбинликни маъкул кўрибди. Устоз фолбинлар бу мушкул вазифани чор-ночор зиммаларига олишибди...

Орадан йиллар ўтиб, улар шаҳзодани саройга бошлаб келишибди, шоҳ олдида тиз чўкиб: «Олампаноҳ, ўғлингиз фолбинликниң ҳамма сирру асроридан воқиф бўлди, бизга неки аён

бўлса – унга маълум. Бошқа ўргатгудек нарсамиз қолмади», – дейишибди.

Шоҳ узугини кафтига яшириб: «Айтчи, қўлимдаги не?» – деб ўғлини синов қилибди. Шаҳзода қумга чизиб ром очибди. Ниҳоят: «Қўлингиздаги – ўзи юмалоқ, ўртаси тешик», – деб жавоб берибди. Шоҳ мамнун бўлиб: «Баракалла сен аломатларини айтдинг, энди отини ҳам айт», – деб қистабди. Шаҳзода ўйга ботибди. Охири «Тегирмон тоши», – деб жавоб қилибди. Шоҳ фарёд чекибди: «Билим кучи билан барча аломатларини айтдинг! Лекин киши кафтига тегирмон тоши сигмаслигига фаросатинг етмади!»

Бу ривоятни Жалолиддин тўқимаганди. Уни Фариидиддин Атторнинг «Мантикут-тайр» китобида ўқиган эди. Аттор уни эса тиббиёт ва доришуносликка доир сабоқ олиб юрган кезлари устози Мажидиддин Бағдодийдан эшигтан эди, ўша Султонул Уламо билан бирга ўқиган, кейин бадбаҳт хоразмшоҳ томонидан боши кесилган шайх Мажидиддиндан.

Одатда ҳикоя эшигтанда, унинг не мақсадда айтилаёттанини унугиб, бу ёфи нима бўларкин, деб кутиласди. Аммо Жалолиддин учун санъят ҳамиша восита эди.

– Шунга ўхшаб, – деб дарсга якун ясади у, бизнинг шу кундаги олимларимиз ўз илмларида қитни қирқ ёришга қодирдирлар. Ўзларига молик бўлмаган нарсаларнинг икир-чикирларигача аларга аён. Аммо, ҳайҳотки, ўзларига ҳаммадан муҳим, яқин ва маълум бўлган нарсани – ўз моҳиятларини билмаслар. Фақих ва уламолар дунёда неки бор, ҳалолу-ҳаромга, покунопокка ажратишган, аммо ўзлари нечук–покми, нопокми, бехабардирлар, ўзларининг нима эканликларини ҳам билмаслар...

Шоғирдлар тарқалишиди. Ҳаммадан кейин қоғоздаги сиёҳни кум билан қуритиб, устози инъом этган бутунги сабоқдан қалбини тўлдирган қувончини чайқатишидан чўчигандай, жимгина таъзим адо этиб, Ҳусомитдин чиқди. Совуқ тушди. Дарчадан кимнингдир сояси «лип» этиб қўзга чалиниб, яна ғойиб бўлди. Ҳойнаҳой ўғли Валад бўлса керак, фақат у отасининг хаёлини бўлмаслик учун бу ёқقا киришга журъат этмаяпти. У ҳамон совуққотган қўлларини пахталик тўни енглари ичига суқиб ўлти-рар, бармоқлари орасидан тўхтовсиз сирғалиб ўтаётган тасбек доналари гиштин заминга урилиб, майин шилдиради. Унинг фикри хаёли оламдаги бошқа барча қариялар каби, дунёни шу ҳолича бор ва бокий этган, аммо ўзи аллақачон оламни тарқ этиб кетган кимсага қаратилган эди.

Ўшанда у, ўн икки яшар бола отасининг увадаси чиққан, эски тўнли, пахмок, ўсиқ соқолли, кўзлари ҳеч нарса кўрмай,

төлбаларча олазарак бокқан ўша қария билан сұхбатидан нима ҳам тушунарди. Султонул уламонинг мағур ўғли Куръонни ёд этган, ҳадис ва шариат қонунларини чукур ўзлаштирган, араб тили сарфу наҳфию шеър тузилишини билар, улуғ шоирларнинг асарларини мутолаа этар, аммо ўзи тўғрисида нима англар, нима ҳам биларди? У билардик, отаси уни эргаштириб, қошига борган киши – буюк шоир Фаридиддин Аттор эди. Жалолиддин унинг шеърларини ёд айтгар, лекин ўша шеърлар замиридаги руҳий поён, чексиз теранликларни у қаёқдан билсин? У қаёқдан билсинки, шундоқ маърифатли шаҳар исмидан ҳатто Бағдод ҳам ифтихор этадиган шундоқ донишмандни не сабабдан кувгин қилиб, овораи дашти-биёбон этмиш?

Чол эса уни худди кафтдагидек кўриб турарди. Ўзи чол бўлган Жалолиддин энди буни яхши биларди...

АСРОРНОМА

... Улар кўп ўтмай, бошлари узра юлдузларнинг сокин чайқалиши, тяяларнинг бир текис, вазмин лапанглаши, тякашларнинг узундан-узоқ бўғиқ ноласи, дарё ва дараларни кечиб ўтишлар, изғирин шамол учирган қум доналарининг кўйлак ёқасидан кириб, тиш остида ғичирлашига кўнишиб қолищи. Саҳро йўлларида атрофи пахса деворлар билан ўралган, дағал қиёфали, жаллод башарали навкарлар кўриқлаган работларга кўнишлар, карvonсаройларда тунаб, милтираган шам ёруғида хас-хашак устида тўшалган, бургалар фужгон ўйнаган шолчало наматларга ётиб, отхонада отларнинг пишқириб, ер тепинишлирига кулоқ тутиб, тин олишларига ҳам ўрганиб қолищи. Йўлларида учраган шаҳарлардаги гавжум, фала-ғовур учрашувлар ҳам одаг тусиға кирди. Султонул Уламонинг хабарини эшитган шайхлар, уламолар, воизлар, дарвешлар йиғилишиб, оломон бўлиб унга пешвоз чиқишаради. Манзиллар, манзаралар, турли-туман қиёфалар, чехралар уларнинг кўз ўнгидаги бир лаҳза намоён бўлар, лекин йўл аталмиш дарёйи азим уларни дарҳол орқага оқизиб кетарди. Шу рўйи заминда карвон бўлиб иккӣ ой эмас, умр бўйи кетиб боришаётгандек туюларди. Бир куни кечга яқин туташ боғ-роғлар, яланғоч шудгорлар оша, шуҳрати мусулмон дунёсида Балҳдан қолишмайдиган яна бир шаҳар қалъаси кўзга чалинганда, болалиги ва ўсмирлиги кечган қадрдон уйи ҳам, Балҳ шаҳри ҳам гўё олис бир туш бўлиб қолган эди.

Хуросон пайтагхти Нишопур, яқинда шаррос сел куйиб ўтгани сабабли, уларни кўчалар тўла шилта лой билан қарши олди. Таъзим-тавозе ва югур-югур билан Балҳ уламоси ва унинг одамларини шаҳарнинг Собуний мадрасасига бошлашди. Хизматкор-

лар юкларни тушириб, отларнинг терлаган човуни жун чочиқлар билан артишиб, катталар эшиги кенг ичкари ҳовлига қараган ҳужраларга жойлашишаркан, адил ва хомуш отаси мадраса мутаваллийси билан сұхбатлашы, мутаваллий шу қадар қари әдіки, кафтдек соқоли фил саягидек сап-сариқ әди. Болакайлар нари-бери ювениб, машхур Қуръон тафсирини күришга ошиқдилар. У бундан икки юз йил мұқаддам дунёning ҳамма бурчидан Нишопурга қақырылған ўнлаб олимлар томонидан битилған әңг үлуг тафсир әди. Тарихчи Аль-Утбийнинг айтишича, ўша замон подшоси бу ишнинг адоси учун ниҳоятда катта пул, йигирма минор сарфлаган экан.

Кутубхонада китоблар кўп, аммо улар солномаларда айтилганидек, ердан шифтгача қалашган эмасди, кейин улар орасида Тафсири аъзам ҳам кўринмасди. Дастёр-софта болаларга бундан етмиш йил мұқаддам кўчманчи ўғизлар шаҳарни талашганда, тафсир нобуд бўлған, деб тушунтириди.

Мадраса ҳужраларининг қалин деворлари намчил ва сипсилиқ, замонлар ҳам бўғин-бўғин толиби илмларнинг сайқали туфайли ойнадек сирғанчиқ бўлиб қолган әди. Факат унданда ажин каби дарз тушган чизиқлар бундан ўн йилга олдин бу ерда юз берган даҳшатли зилзилани эслатиб турарди.

Улар Нишопурга ҳавас ва ҳаяжон билан кириб боришиди. Нене афсонаю ривоятлар, не-не буокларнинг ҳаёт саргузашти Нишопур билан боғлиқ әди. Бу шаҳар асрлар оша жанговар шұхратлари, даҳшатли фотиқ ва ҳукмдорларининг қонли урушюришлари билан эмас, балки руҳий жасоратлари ила донг тараттан әди.

Бир пайтлар зоҳидларнинг риёкорликларига қарши «маломатийлар» номи билан кўтарилиган ҳаракат шу ерда бошланган әди. Мусулмон дунёси ҳукмдорлари ўз мавқеларини мустаҳкамлаш учун таквадорлик ила ном қозонган зотларни саройларга таклиф этишар, уларни инъом-эҳсонларга кўмишарди. Йиллар ўтиб, тақвадорлик самовий шарофатлар ўрнига дунёвий неъматлар келтирадиган хунарга айланди. Шунда «маломатийлар» ўз таълимогларини олға суришиди. Бу таълимотта кўра, гуноҳу куфрииштибоҳдан ҳолос бўлиш ҳар кимнинг шахсий иши бўлиб, унга бошқаларнинг аралашуви жоиз эмас әди. Аксинча, сизни қанчалар осий гуноҳкор деб билишса, таҳқири ҳақоратларга кўмишса, ҳазар қилишса, шунча яхши, демак сиз ҳақ йўлида турибисиз, илло, пайғамбару авлиёларни ҳам ҳамиша таҳқири ҳақорат этишган.

«Маломатийлар» зоҳиран бошқалардан ажralиб турмасликлари лозим әди. Улар ҳирқа ҳам, жанда ҳам ёпинишмас, сипоҳийлардек кийинишар, зеро, сипоҳийлар табақасига мансубликнинг

ўзиёқ ҳалол нон топиш имконини чеклаб қўярди. Агар «маломатий» хайри-садака сўрамоқчи бўлса, ўзгалардан раҳм-шафқат уйғотмаслик, ўзи танлаган ихтиёрий гадоликни хунарга айлантири-маслик учун, атайлаб дагал, ҳаттоқи ҳақоратли бир йўсинда сўраши шарт эди. Кейинчалик «маломатийлар» таълимоти Хуросон сўфийлари томонидан янада ривожлантирилди.

Бундан икки юз ийл олдин, истибод билин диний хурофот ўргасидаги узвийликни яхши англаттан Султон Маҳмуд Газнавий замонасида шаҳарга ҳоким-раис қилиб ашаддий хурофотпраст Абу Бакр Карромий деган кимса тайинланди. Карромий ва унинг шериклари ақл-идрокка суюнувчи диний-ахлоқий тарикатларга тиши-тирноқлари билан қарши туришарди. Улар султоннинг энг яқин кишиларига айланиб олиб, «йўлдан озганлар»ни оммавий жазога тортишар, уларнинг мол-мулкларини мусодара этиб, ўзларига олишар, осийликда айблангандардан ришват-пора ундиришар, ҳуллас, дин йўлидаги жаҳду жадалларини шахсий бойлиқ, давлат ортириш манбаига айлантириб олишганди. Лекин нишопурликларнинг ялпи қаҳри-ғазаби туфайли Карромий ҳокимиятдан четлатиши, тақводорлик ва уламолик давлат хизматидаги мансаб-мартаба, дунёвий неъматларга интилиш билан қовушмайди, деган ақида расман эътироф этилди.

Нишопурнинг кўп сонли хонақоларидан машҳур сўфий шайх Абу Саид Майхоний ҳалойиқ учун мажлислар тузиб, ишқ-муҳаббатни мадҳ этар, Қуръонни талқин қилиш, пайғамбар ҳикматларини ташвиқ этиш ўрнига ҳалқона, ошиқона қўшиқлар куйлаб, тингловчиларга завқ-шавқ бағишларди. У бой-бадавлат савдогарларнинг беҳисоб инъом-эҳсонлари эвазига созтаронали, ўйин-кулгили базм-зиефатлар тузар, шубҳасиз бу нарса мутаассиб диндорлар наздида шаккоклик саналарди. Лекин улар ҳалойиқнинг меҳр-муҳаббатидан чўчиб, унга даҳл этишолмасди. У жанда киймас, унинг ақидасига кўра «ҳоҳ зарбоф, ҳоҳ жулдур кийимларда Аллоҳга имон келтириш мумкин», нижтнинг холислиги расм-русумларга риоя этишдан устун эди. Абу Саид улуғ ҳаким ва мутафаккир, ўша давр билимларининг қому́сул аъзами бўлмиш «Китоб-аш-Шифо» ва кўп томлик «Ал-Қонун» асарларининг муаллифи, хурофот ва мутаассибликнинг ашаддий душмани Абу Али ибн Сино билан учрашган эди. Шайх ва олим бир-бирларига тан беришган эди. Ибн Сино ўз шогирдларига: «Мен англаганни Абу Саид ҳис айлар», – деса, Абу Саид: «Мен ҳис айлаганни Ибн Сино идрок айлар» – деган экан. Ҳуллас, ҳар икки аллома моддий олам ва инсон маънавий дунёсини билишда ақлий-мантикий ва ҳиссий-тимсолий йўлларининг баравар, тенг ҳуқуқлигини биринчи бўлиб эътироф этишган эди.

Нишопур хунармандларидан чиқиб, кейин шу шаҳарда мадфун бўлган сиймолардан бири, энг мукаммал қуёш календари ижодкори, мунахжим ва риёзиюн Умар Хайём эди. У даҳшатли истибдод замонида руҳий эркинликни улугловчи робойлар тўқиб, шон-шуҳрат қозонди.

Ниҳоят, Хурросон пойтахти Нишопурда Султонул Ҳакикатёр деб ном қозонган шайх ва шоир Фаридиддин Аттор яшар эди.

Улар Нишопурнинг тийғончиқ кўчаларидан лойга ботиб боришаркан, хонақо, масжиду мадрасаларга катталардек диққат билан тикилиб, гузарлардаги шовқин-суронга, дарвешларнинг қичқириқларига қулоқ тутиб, Сайд Бурҳониддин айтиб берган ўша шон-шуҳратли сиймолар ва ажиб афсоналарни такрор-такрор эсга олишарди.

Шаҳар мушуклар билан тўла эди. Улар майдонларда гала-гала бўлиб юришар, деворлар остида ястаниб, офтобда исинишар, ичак-човоқ согувчи бақъол дўкони олдида ярим доира олиб, юм-юмaloқ қўзларини тикиб, унинг ҳар бир харакатини таъқиб этишарди.

Акаси тўсатдан Жалолиддининг енгидан тортди. Жалолиддин ўтирилиб, қордек оппоқ, лекин ориқ суюклари туртиб чиққан мушукка кўзи тушди. Мушук ўзидек оппоқ мушукчани тишида тишлиб, лойда эҳтиёткорлик билан қадам босиб борарди. Жалолиддин бирдан ўша мушукчани қўлига олгиси келди ва беихтиёр мушукка ташланди, лекин мушук бир сакраб, шундоқ ёнбошдаги боргинг деворидан нарига ўтиб кетди. Жалолиддин турган ерида қотиб қолди. Йўқ, у қилмишидан хижолат чекмади: пахса девор оша осилиб тушган олча новдасида оч-яшил алантга тилидек товланиб турган, илк куртакларни кўриб қолди. Ва жанубий Хурросоннинг дала ва боғлари томон келаётган баҳорнинг муаттар нафасини симириб, бирдан шу олам билан, шу бегона, галағавур шаҳардаги ҳар битта одам билан, анави мушук билан, оёғи остидаги қизғиши тупроқ билан, эндиғина барг ёзаётган куртак билан, тўнининг этакларини силкитаёттан шамол билан, ўзи ўтиб келган не-не шаҳарлару чексиз-чегарасиз шу борлиқ замин билан бирлик туйғусини тайди, гўё унинг ўз тани ҳам чексиз-чегарасиз, гўё бутун олам унинг давомидек эди. Кейин аллама-ҳалгача шу туйғу юрагида кўйилиб, оппоқ нур таровчи гавҳарга айланмагунча, бир сўз ҳам демай, ўз-ўзича маст бўлиб, кўчаларда акасининг изидан тентираб юра берди.

Шунда у Гавҳарни эслади. Қизни бир неча ҳафтадан бери кўрмаган эди. У ошиқиб-тошиқиб Собуний мадрасаси томон йўл олди.

Гарчи Султонул Уламо, хоразмшоҳ Муҳаммад тирик экан, Хоразм тупроғида бир нафас ҳам қолмайман, деб онт ичган

эса-да, бир неча кун Нишопурда туришга қарор қўлди: отлар ва одамларга бир оз дам бериш, Даشت Кабирдек каттакон саҳрони босиб ўтишга шайланиши лозим эди. Энг муҳими, она юртни абадий тарк этишдан олдин «Мантиқут-тайр»нинг муаллифи Фариидддин Аттор билан кўришмасдан кетолмас эди, Аттор ундан ўн беш ёш катта бўлса ҳам, лекин сўфийликнинг муборак либоси – ҳирқани унинг тутинган оғаси ва Хоразмда мактабдоши бўлмиш, муртад шоҳ Муҳаммад томонидан ўлдирилган ўша шайх Мажидддин Бағдодий кўлидан олган эди.

Лекин у афсус ва надомат ила эшигидики, шоирни ҳам «йўлдан озган»ликда айблаб, ўлимга ҳукм этишган, кейин ҳукмни юмшатиб, мол-мулкини мусодара этиб, ўзини шаҳардан бадарга қилишган экан. Айтишларича, у шаҳардан унча ҳам узоқ бўлмаган бир жойда узлатда яшаркан. Султонул Уламо одатга кўра, Фариидддин Аттор уни кўриш учун Собуний мадрасасига ташриф буюрганига энди тушунди, шоирни унинг масканига бориб кўриш ниятида эканлигини айтди. Мадрасанинг кекса мударриси йўлбошловчи қилиб берган қўлтириқ, жонсарак дарвеш эшагини йўрттириб, шаҳардан ташқарига бошлиди. Шаҳарга тулаш боғлар, узумзорларни оралаб, бир қишлоққа киришди, бу ерда чинорлар ҳали қип-ялангоч, қингир-қийшиқ новдаларда бултурги яккам-дуккам япроқлар кўзга ташланарди. Чамаси уч соатларча йўл босиб, қуёшда қовжираған шипшийдам тоққа яқинлашишди. Отаси отдан тушиб, вазмин қадамлар билан тепалик устида қорайиб турган горга қараб юрди. Дарвеш, хурматми ёки эҳтиёт юзасидан, ҳар нечук отлар ёнида қолди, Жалолиддин акаси билан ёнма-ён юриб, отасига эргашди.

Фор олдидаги кенг майдончада ҳеч ким кўринмас, лекин ҳар қалай уларнинг келишларидан Аттор хабардор эди. Отаси бир чеккада тўкиб қўйилган қум уюмига яқинлашганда – фор эгаси шу ерда гулхан ёқса керак – устида қорайиб кетган эски тўн, бошига узун қалпоқ кийган, озиб-тўзуб кетган чол тез-тез қадам босиб, уларга пешвоз чиқди. Унинг юришида ташвиш эмас, шиддат кўзга ташланарди, гўё у фавқулодда муҳим бир иш билан банд бўлиб турганда, тўсатдан, азиз меҳмон келди, деб хабар қилишган. У қандоқ шашт ила юриб келган бўлса, гўё кўринмас бир тўсиққа дуч келгандай шундоқ шашт ила таққа тўхтади ва аста букилиб, саломга бош эгди. Уч карра таъзим адо эттагч, учиб қолган гулханинг икки томонида, бир-бирига қарама-қарши қўйилган тошларга ўтиришди: бошида мотам рангли, нопармон салла ўраган баланд бўйли, қаҳрли қиёфали уламо ва наматдан дарвешона учли тақя кийган, қомати букик, қовжироқ шоир. Улар лом-мим демай, бир-бирларига узоқ тикилиб туришди.

Улар нималар ҳақида ўйлашди экан? Тангри таоло ҳақида-ми? Бир-бирлари ҳақидами? Қатл этилган шайх Бағдодий ҳақида-ми? Кечган умр ва қисмати азалнинг қалтис ўйинлари ҳақида-ми? Йўқ, шунчаки бир-бирларига тикилиб туришар – бир-бирларининг моҳиятларига кириб, ягона бир кайфиятта тушиш учун. Бунда сўз нима ҳам қила оларди?

Жимлик узоққа чўзилди. Ҳар қалай Жалолиддинга шундай туюлди, у одоб юзасидан қўлини кўксига қовуштириб акаси билан ёнма-ён, отасининг ортида турарди. Шоирнинг ёши не-чада – етмишдами ёки роппа-роса юздами, билиб бўлмасди. Қариялар ёши – уларнинг ёшлардан яширин тутган асрори. Дар-воқе, қаршингда Мисрдан – Ҳиндистонга қадар бутун мусул-мон дунёсини кезиб чиқдан, бу дунёнинг энг тоза гавҳарлари-ни бағрига жо этган «Мантиқут-тайр»дек асар ёзиб, инсоннинг камолот йўлини чизиб берган, ўнлаб шеърий китоблари ила дунёга донг тараттан, лекин ҳеч қачон давлатдор ва сарватдор-лар мадҳида қаламини булғамаган бир сиймо тураркан, ёшнинг не аҳамияти бор.

Наҳотки, шуларнинг ҳаммасини мана шу соқоли ўсиқ-тўзиқ, увада тўн кийган, қоқ сужк қария адo этган бўлса? Отасидан қолган атторлик дўқонини тебратиб, тўқ ва осойишта ҳаёт ке-чирса, нима қиларди? Бошқалар шундоқ қилмасмиди? Уни йўлга бошлаган нима?

Ҳали икки дунё – фоний дунё билан ўз дунёси айрилишида турган, улардан бирини бошдан оёқ босиб ўтган чолга ҳайратла-ниб бокувчи ўн икки яшар бола бу гагларни тагига етармиди.

Холбуки, Аттор ўзининг «Мантиқут-тайр» достонида бу са-волга бир ривоят ила жавоб берган эди: бир шоир, Худога ёлборинглар, Маҳшар куни мени жаҳаннамга отсин, лекин та-нимни шу қадар баҳайбат этсинким, токи жаҳаннамда бошқа-ларга ўрин қолмасин, деган экан...

Жалолиддин «Мантиқут-тайр»ни устози билан бирга муто-лаа этган эди. У ўқиганлари устида ўйлар, айримларга ўхшаб, мулоҳаза этмаслик учун мутолаа этмасди. Лекин ўйлаш бошқаю англаш – бошқа. Турклар: «Донога ишорат, нодонга калтак», – деб бежиз айтишмайди.

Ўзгаларга оташин меҳр-муҳаббат – Аттор ва ҳақиқатнинг ўзга фидойиларини йўлга бошлаган нарса мана шу эди. Ўн икки яшар Жалолиддин буни ақдан англамаса-да, қалбан ҳис этарди. Буни у кўзини ердан узиб, Атторнинг ярим телба назарига дуч келган дақиқадаёқ ҳис этди. Шу дам шоир Султонул Уламонинг унсиз саволига жавоб берган каби, жимликни биринчи бўлиб бузди:

— *Ғайб оламидин агар ҳаволаб учдим,
Бу дайри фано ичра етишдим, тушдим.
Ҳеч кимсага эш бўлмади бу сирри ниҳон,
Бесайд ва бесамар жаҳондин кечдим...*

Шоирнинг кўзлари тўсатдан бир нуқтага тикилганча қотиб қолди, лабларининг чети осилиб тушди. Жалолиддин унинг қариб, оғзини гўрдек очиб турган ана шу юр олдидағи қопкора тупроқдек куйиб-қавжира бетганини пайқади...

— Кўнглим кўзи ила сени кўп йиллар изладим, шайх Фариддин, — деди шу орада отаси, — Аллоҳнинг марҳамати ила дийдорингни кўришга мушарраф бўлдим...

Кейин улар нималар ҳақида галиришди — Жалолиддин эшишмади. Унинг раҳми келиб, юраги ачишиб кетди. Учли тақя кийган мана шу жиккак чолга эмас, балки яқинда ундан жудо бўлажак дунёга ичи ачишди.

Бола Атторнинг кўзларидан шуни аниқ англадики, у ҳаёт билан ҳамма ҳисоб-китобини қилиб бўлган, фақат бир нарсани — ўлимни кутади.

У узоқ кутмади. Бир йилдан сўнг, 1221 йилнинг 10 апрелида мўғул галалари Нишопурга ёпирилди. Нишопурликларнинг шафқат сўраб қилган илтижолари кескин рад этилди, шаҳар учун бўлган жангларда бир мўғул саркардаси ҳалок бўлган эди. Тўрт юз ҳунарманддан ташқари ҳамма қиличдан ўtkазилди, шаҳар ер билан теп-текис этилиб, ўрни шудгорлаб ташланди. Қолган-қутганлар ҳам омон топмасин учун харобазорда бир даста мўғул аскарлари қоровул этиб қолдирилди.

Мўгуллардан бири асир олингандар орасида мусулмонлар авлиё деб биладиган бир чол ҳам борлигини эшиштан эди, у шоирни асир олган аскарга минг дирҳам таклиф этди.

— Мени арzonга сотма, — деб тўхтади шоир кутилмаган шунча бойликни эшишиб, эсанкираб қолган мўгулни, — сен мени тагин ҳам қимматроқ сотишинг мумкин.

Навкар оёқ тираб олди, харидор қўл силтаб, от бошини бурганича кетиб қолди.

Аттор ўз жонини кутқазиши мумкин эди. Лекин унга энди ҳаётнинг қизиги қолмаганди.

Қари, заиф чолни бир дирҳамга ҳам олишмади. Бир куни мўгуллардан бири омади кетган ўртоғи устидан кулиб: «Қари маймунинг учун бир қоп сомон бераман», — деб қичқирди. Шоир кўпдан кутган дам келган эди. «Тезроқ сота қол, — деди у сўзга аралашиб, — мен бундан ортиғига арзимаймен!»

Ғазабланган мўғул қиличини қинидан суғурди. Шоир кўпдан ўйлаб юрган орзусига етди, у фоний дунёни тарқ этди.

Мана, орадан ярим аср ўтибдики, Жалолиддин ҳар гај шуни эслаганда, юраги шу ёруғ оламга ачишиб кетади. Ҳудди ўшандада Фаридиддин Аттор қаршисида туриб, унинг паришон назарига дуч келиб, ачишгандек.

Шоир ўрнидан кўзғалиб, дўстининг ортидан ҳамон типпатик турган болаларга кўз солиб, горга томон юрган ва у ердан бир китоб олиб чиқсан эди.

— Ҳа демай уларнинг қалбida дунё қалби ўт олур, — деганди у болаларга ишора этиб, — унинг учқунлари Ҳакиқат ташнала-ри юрагида аланга ёқур...

Китобни отасига узатаркан, ажабки, Фаридиддин Аттор тикка Жалолиддинга боққан эди. Шунда Жалолиддин қалбидаги ачи-ниш туйгуси майин бир мунг ила алмашинган эди.

Ҳозир қари Жалолиддин биладики, бунинг ажабланарли ери йўқ. Буюк дилшунос, юзларга боқиб, юракларни ўкувчи Аттор учун боланинг ўша дамдаги туйгуларини илгаш, унинг бошда-ноқ дунё билан муносабатларини чигаллаштирган чексиз раҳм-диллигини пайқаш жилла қийин эмасди. Ўзгалар мусибати, Ат-торга ўхшаб унинг ҳам мусибати эди.

Шаҳарга қандоқ қайтиши, Жалолиддин эслай олмайди. Эсига қолгани: нишопурликларнинг югур-югури — ҳовлиқмалик, ҳур-матлари — хушомадгўйлик, ташвиш чекишилари — қўрқоқлик бўлиб туюлган эди. Отасининг от жиловини хизматкорга тутқа-зив, шайх Хўжагийга айтган сўзларини эшитаркан, у эркин нафас олган эди:

— Эртага тонг билан йўлга тушамиз!..

БИРИНЧИ ШАМ

У оёқ шарпасига ўтирилиб боқмади — мадраса аллақачон қоронгуликка чўмган, ўтирилиб қараган билан қадам эгасини таниб бўлмасди. Аммо у биларди: бундоқ мулоҳимат, одоб ва эҳтиёт ила қадам босиб келаётган тўнгич ўғли, Валад эди.

Шам ўтини тўсган қўл сояси баҳайбат кўршапалакдек тал-пиниб, деворларда сирғанарди. Соқол кўланкаси, ҳар қадам бос-гандада, шифтта найзадек санчилиб, яна гурзидек пастга тушар-ди... Биз ер юзида соялармиз, холос. Ҳа соялармиз, лип этамизу фойиб бўламиз. Фақат бағримизда ёниб, бошқаларга узатилади-ган аланга, ҳозир ўғли жимгина эгилиб, унинг қаршисига кўяди-ган, қайдадир шу деворлар ортида бошқа бир шамдан ёндирил-ган ана шу шам алангаси янглиғ боқий қолади. Бизни ёндириган аланга қанчалар ёруғ бўлса, у шунча узоқ ёнади ва биз, дарахт новдаларига ёйилган шарбатдек, олам бўйлаб тараалган Ҳакиқатга шунчалар яқинлашамиз...

Китобхон, сиз билан биз ўзимиз билиб олган ҳаёт қонунияларини ҳақиқат, деб атаймиз. Жалолиддин уни худо деб атарди. У ўз даврининг фарзанди эди. Аммо донишманднинг бошига қўниб олган қушча ундан кўра узокроқни кўраркан, сабаб – унинг назари ўткир, ўзи оқил эканида эмас, сабабки, у бир оз баландда ўтирибди.

Инсоннинг ягона ва кудратли, ҳамма жойда ҳозиру-нозир Худо ҳақиқидаги тасаввури унинг тафаккури тараққиётида мажусийликка нисбатан олга томон кўйилган улкан қадам эди, зеро, бу ташбеҳда оламнинг бирлиги ҳақиқидаги тушунча, одамзотнинг сўнгсиз кудрат, ҳамма нарсадан воқифлик ва бирлик ҳақиқидаги орзуси, бир оз фойибона бўлса-да, тажассум топган эди. Бизнингча тарих хатоликлар йигиндиси эмас, уринишлар силсиласиdir. Монистик динларнинг пайдо бўлиши ўз даври учун физиологик ва руҳий ҳодисалар, тан ва онг, объект ва субъект ўртасидаги мураккаб зиддиятларни ҳал этишга қаратилган бир интилиш эди.

Мусулмонлар ўшанда Кичик Осиёни Рум деб аташарди, умрининг кўп қисмини Румда яшагани учун Румий тахаллусини олган Жалолиддин ўз асрининг фарзанди, бинобарин, у ўз фикларини илоҳий пардаларга ўрагувчи эди.

Лекин инсон табиати астрорига дадил ва теран кира олган Жалолиддин (биз энди биламизки, онг борлиқнинг объектив қонуниятлари инъикосидир) шунга ишонч ҳосил қилдиким, дунё зиддиятлар бирлигидаги «зиддиятлар жангидир», дунё қачонлардир бир йўла бокий бўлиб яратилмаган, балки ҳар лаҳза яралib туради».

Жалолиддин диалектика системасини яратди, бу ишни унинг салафлари, жумладан, Юнонистон, Рим, Арабистон, Хиндистон ва Хитой мутафаккирлари бошлаб берган эдилар.

Гегелнинг эътирофича, Жалолиддин Румий унга диалектик метод яратишга ёрдам берди ва бу метод қайта ишланиб давримизнинг энг илгор дунёқараши таркибий қисмини ташкил этди.

Бироқ Жалолиддин Гегелдан фарқли ўлароқ, ўз даврининг фарзанди сифатида, фикрларини мавҳум мантиқий категорияларда эмас, балки оташин шоирона тимсоллар воситасида талқин этарди.

Шарқдан мўгуллар босқини, Фарбдан салибчилар юришининг ёввойиликлари рўй бериб турган, диний урушлар ва фанатизм ҳукм сурган ўз замонасида у инсонларни сулҳу салоҳ, тинчлик-тотувликка чақирди: унинг наздида барча монотеистик динларнинг моҳияти бир хил эди. Қуллик, истибодд ва зўравонлик ҳукм сурган бир даврда у одамларнинг бойлиги, ирқи, дини, насл-насаби, мансаб-мартабасидан қатъий назар, тенглик, биродарлик тоғисини олга сурди. Унинг наздида одамлар фақат Инсони Комилга нечоғлик яқинликлари билан фарқ

қилишар ва ҳар бир киши ўша Мукаммал Инсонга ўз меҳнати ва қобилиятига кўра яқинлаша оларди...

Ҳақиқат ташнالарига атаб ўзининг бир ғазалида у, жумла-дан, шундоқ деган эди:

*Аё сиз, жон чекиб ҳар лаҳза изларсиз илоҳийни,
Ани излашга ҳожат ўйқ, илоҳий – сиз, илоҳий сиз!*

У ўз шеъриятида «худо» ташбиҳини реал моҳиятини мана шундоқ очган эди.

Ҳаёт ва ўлим, онг ва борлиқ, башар ва башарият, замон ва макон бу муаммолар тарих давомида турлича қўйилиб келади... Инсоният яшар экан, улар янги-янги сувратларда қайта-қайта қўйилаверади ва уларни ҳал этишга интилиш, илгаригидек, ҳар гал ҳақиқатта яқинлашишдан иборат бўлади.

Келинг, китобхон, яна етти аср орқага, 1268 йилнинг куз туни зулматига чўккан Кичик Осиёнинг Кўнё шаҳрига, Жалолиддин Румий танҳо шам ёруғида хаёлга чўмиб ўлтирган ўша мадрасага қайтайлик, унга қўшилишиб, унинг умр йўлини кўздан кечирайлик. Эскирган иборалар ва гайриодатий ифода усулларидан тап тортмай, улар замирида яширингандан буюк бир тарихий интилишнинг маъносини чақиб кўришга ҳаракат қиласайлик. Эҳтимолки, асрлар қатламидан ўта олган ўша зотни ёндирган оташнинг тирик алангасини ҳис этармиз.

«Сўз – либос. Маъно унда яширин асрор», – дегувчи эди Жалолиддин Румий.

Валад шамни ерга қўйиб, унга ҳадиссираган, саволчан назар билан бокди. Отасининг кўзларидан ташаккур ўқиб, боягидек юмшоқ, эҳтиёткор қадамлар ила, дилидагини тилига келтирмай, чиқиб кетди. Ўша айтгимаган савол бутун тафаккур оқимига илашиб, аллақандай муаммо бир нарсани эсга солаверди. Шунга бас келишга тиришиб, Жалолиддин нега Фаридиддин Аттор унга, ёш болага ўзининг «Асрорнома» китобини тортиқ эттани сабабларидин яна бирини, эҳтимолки, энг муҳимини бирдан англади: бу – умид, юпанириувчи ва хомтамаъ этувчи, ўзинг эшиитмоқчи бўлган сўзларни кулогингтга шивирлаб, боқийликдан фонийликка томон етаклаб борувчи умид эди. Оталар этолмаганни фарзандлар этар, улар биздан кўра яхшироқ, биздан кўра комилроқ бўлар, деган умид эди...

Хўш, қаёқдан бўлсин, магар биз боримиздан кўра яхшироқ, комилроқ бўла олдики? Йўқ то тирик экансан, ўзингдан кўра дурустроқ ва муносиб бир нарса қолдириш учун, умиднинг шивирлашларига учмай, ишлашинг, тинмай заҳмат чекишинг керак. Эҳтимолки, ўшанда фарзандлар биз этолмаганни этишар, биз этолмаганга этишар. Эҳтимолки...

Аттор ўзини аямай, заҳмат чекди. Лекин у орзиқиб кутган

яккало ягона ўғил унинг олтмиш ёшида туғилиб, ундан олдин, ўн саккиз ёшида вафот этди. Орадан ярим аср ўтгач, Жалолиддин қари шоирининг гўрдек қорайган фор оғзида туриб, унга ташлаган нигоҳида ана шу қайгуни ўқиди.

У ўз болаларини, ўша ой юзли Гавҳар-хотун туғиб берган ўғилларини эслади. Тўнгичини отасининг шарафига Валад деб атади. Тұнларни қўлида аллалаб ўтказди – бўлмаса, эркатой ухламасди. Бир қараашда Парвардигор Валаддан ҳеч нарса аямаган эди: ақлли, илмли, одоб-назокатли. Ота-ўғил яқдил эдилар: отасининг фикри ҳам унга тушунарли эди. Аммо у отадан ўзаб олга кета олармикин?

Жалолиддин тараддууда қолди. Валад унинг суюкли ўғли эди: адолат юкини ўтингчи тарозисидамас, заргар тарозисида тортиш жоиз эди.

Эҳтимолки, унга суюкли бўлгани учун ҳам қийинцир: мана, ҳадемай қирққа киради, соқоли мошгуруч, у ҳамон отасига эргашади, отасининг изидан юради. Ҳа Валад отасини тушунарди. Ота меросини унчалик тушуниб-тушунтирадиган ҳам, унчалик асраб-аядиган ҳам бўлмаса керак. Лекин, барі бир, Валаднинг ҳамма билганилари – ўзлаштирилган, меросга олингган бўлиб, ўзи излаб толган нарсалар эмас. Меросга олинганинг баҳоси бошқача бўлади. Ахир у умр бўйи олтин йифмади, мамлакат истило этмади, ёхуд боф-роф ўстирмадики, ўшаларни асраб-авайлаш шу қадар жоиз бўлса?! Бу дунёда бошқа нарсалар каби сўз умрига ҳам бақо йўқ. Улар ҳам ишлатилавериб сийқаси чиқади, тешик кўзга сув тутолмаганидек, маънони тутолмайди. Ҳақиқат эса ҳамиша тирик, ҳар лаҳза қайта туғилади, унинг лоақал бирор ҳовучини тутиб қолиш учун ҳар гал янги идиш керак бўлади. Бағридаги юки ўша-ўша, эски ҳақиқат бўлишига қарамай, янги сўзлар эски сўзларга зид келиб қолиши мумкин. Аммо сен чиндан ҳам ташна экансан, кўзанинг шакли шамойили билан не ишинг бор?

Отаси меросига ворис ва қоровул бўлиш жозибасини енгиш учун Валадда куч ва жасорат етармикин? Аслини олганда ҳақиқатни асраб-авайлаш – уни топиш, қўлга киритиш, деган сўз, акс ҳолда, беҳисоб мазҳаблар ёнига унинг исми билан аталувчи янги бир мазҳаб келиб кўшилади, вассалом... Ҳолбуки, у ҳосил этган ишонч-эътиқод шулким, инсонларниң мазҳаблар табакалар динларга ажралиши – улуғ қабоҳатдир, одамзод ҳақиқат янглиғ воҳид-ягонадир.

Жалолиддин бир сесканиб тушди. Шу пайт унинг кўзига Валад собит – устивор туролмайдиган, жудаям сусткаш ва кўнгилгачан бўлиб кўринди. У кулча юзли, ёноқлари ҳамиша қип-қизил, буни ҳатто соқоли ҳам яшиrolмасди. Ҳали марҳум Саид Бурҳониддин тирик экан, муридлардан бири сўраган эди: «Нега

Мавлононинг юзлари оғпюғу Валаднинг юзи қип-қизил?» Сайд шу ондаёқ, жавоб берган эди: «Жалолиддин ҳамиша ошиқ, ошиқларнинг кўзлари ёниқ, ранглари синиқ бўлур. Валад эса ўшлигиданоқ суюкли, маҳбубдир».

Буни эшиттан Жалолиддин бир кулиб қўйган эди. Мархум устоз ҳақ эди. Ҳақиқат ошиғи ва ҳақиқат маъшуки – мана, улар орасидаги тафовут... Ўғли неки қўлмасин – шеър битадими, ваъз айтадими, бари тўғри ва оқилона эди. Фақат бир оз чиройлироқ, чучмалроқ. Шеърлари ҳам отасининг шеърларига ўхшаш. Гиламнинг ўнги тескарисига ўхшаганидек – бўёклар жилваси бошқача, тугунлар кўриниб туради. Йўқ, Жалолиддин бунда ўзи истаган тақдирда ҳам адашмайди.

Валадда қандайдир заифоналик, юмшоқлик, ўз-ўзини эҳтиёт қилишга майл бор эди. Ундаги нур ҳам, ой шуъласидек, ўзга бир нурдан яралган. Ендириб куйдирмайди, силаб-сийпаб, юлантиради, холос. Гарчи ҳамма вақт отасига ўхшашга ҳаракат қўлса ҳам, унда ойиси Гавҳар-хотун яшайди. Эҳтимолки, шунинг учун ҳам отаси бошқа ўғилларидан уни кўпроқ севади.

Фақат у шеър ёзиб, бекорга овора бўлади. Нима кераги бор? Ундан кўра, йўлинни изласа, бирор нимада шак-шубҳага борса, исён-түғён кўтарса, яхши эмасми!.. Хўш ўзинг-чи, Жалолиддин, ўзинг то отанг Султонул Уламо тирик экан, шак-шубҳага бориб, исён-түғён кўтарибмидинг? Йўқ, нукул унга эргашардинг, рост гоҳида шубҳалангансен...

Маккада отаси билан зиёратчилар оқимига қўшилиб, муборак Хонаи Каъба атрофида айланишиди. Нимовозда айтилган дуою тиловатлар шовқини шовуллаётган дентгизни эслатар, қичкириқлар осмонга салчиган учиримларга ўхшарди. Одамлар ҳеч торгинмай, кўз ёшлиарини юзларига суйкаб йиғлашарди, кимдир хущдан кетиб йиқилар-орзиқиб куттилган, ларзакор дамлар, ўз-ўзингни унугтиб, дунёнинг тўрт тарафидан келган мингларча халойиқ ила қўшилиб-қоришиб кетадиган дақиқалар. Бу мўъжизадан сўнг ҳамма нарса ўзгармоғи шарт. Ўзини инсонларнинг биродарлик баҳрида битта қатра деб ҳис айлаганлар яна золимлик, баҳиллик ва манманликка нечук ружу қулур?

Лекин шу куни ёқ у дарвешларнинг тақводорлик устида тортишиб, ёқа йиртишганини ўз кўзи билан кўрди. Муштлар, уни найзадек ўтқир ҳассалар ҳавога ўқталди, соқоллардан кўз ёши эмас, қонлар томчилади, кўзлар меҳр-муҳаббат нури билан эмас, газаб ва нафрат олови билан ёнди, тиллардан зикру сано ўрнига дашном-ҳақоратлар учди...

Маккадан Мадинага боришаркан, уларнинг карвонини қимматбаҳо арабий отини ўйнатиб, қоп-қора юзли бир суворий кувиб ўтди, устида ярқироқ тўн, бошида ҳожи дастор. У билан

ёнма-ён бошларига ўшандоқ дастор ўраб, яланг оёқларига сандал ковуш кийиб олган, бармоклари яра-чакадан қонталаш бўлиб кетган мулозимлар ютуриб-елиб боришаарди. Бадавлат ҳожи араб сиймосида ўн икки яшар Жалолиддин ғолибона бир фуур кўрди. Шундек кибру ҳавони у бошқа ҳожилар сиймосида ҳам уқиди. Шунда унинг хәёлидан, улар мусулмончилик фарзини адо этиш ёки гуноҳлардан қутулиш учун ҳажга келишмаган, деган фикр ўтди. Улар ҳожи номини олиб, шу ном ила ўз юргларида яна қора кирдикорларини бемалол давом эттириш учун келишган.

Йўқ, мўъжиза рўй бермади. Жалолиддин юракдан туйган, унинг назарида бошқа зиёратчилар ҳам баробар ҳис этган сурур одамларда, уларнинг ҳаёти ва хатти-ҳаракатларида ўзгариш ясамади. Унда ҳажга бориб ҳам осийлигингча қолишинг ёки маҳалладан чиқмасдан туриб ҳам тақводор бўлишинг мумкин, деган фикр уйғонди. Аммо бу фикрни у шу ондаёқ нари ҳайдаб, ўз-ӯзини изза қилди. Отасининг: «Одамлар – мисоли кўзгу, уларнинг гуноҳида сенинг гуноҳларинг акс этур», – деган сўзлари ёдига тушди.

Ҳаққоний сўзлар эса ўн йиллардан кейин келди:

*Аё завворалар¹, сизлар қаёnda?
Келинг, сиз излаган маҳбуб бу ёнда!
Ани сиз ахтариб, ҳар лаҳза муштоқ,
У – сизга энг яқин ҳамсоя, ўртоқ.
Шамолдек чўлда сарсон кезмагайсен,
Ҳарам ҳам ҳаж ила қуддус – ўзинген...*

Исён-түфён қилиш қаёқда?! Отаси тирик экан, у гоҳо шубҳага борар, аммо ҳеч қачон шак келтирмаганди. Эркак киши фақат ота вафотидан сўнг ҳақиқий эркак бўлади, деганлари рост шекилли.

Отаси билан унинг орасидаги тафовут қарийб эллик йил эди. Отаси вафот этанида Жалолиддин атиги йигирма уч ёшда эди. Катта ўғли Валад эса ўн тўққиз ёш кичик. Қирққа етай деб қолди.

У аччик устида «исён қилиш» иборасини тилга олиши биланоқ кимнингдир қиёфаси хира пашшадек айланиб, унинг кўз ўнгидаги пайдс бўлаверди. Ҳайдамоқчи эди, йўқ, кетмади, қаршисида туриб олди!

Қаршисида бундоқ туриб олган, ҳатто исмини хаёлида ҳам такрорлашни истамаган ўша – унинг иккинчи ўғли эди. Ҳа, у исён қилди. Аммо топиш учунмас, айрилиб қолмаслик учун. Ота йўли тор келгани учунмас, файриодатий ва хатарли бўлиб туюл-

¹ Завворалар – зиёратчилар.

гани учун. У отасини ёлғиз ўзи учун тугиб қолмоқчи эди. Худди чўкаётган одам ўз нажоткорига ёпишиб олиб, уни пастга тортганидек, у ҳам отасини пастга тортқулаиди... Йўқ, сен исён этмадинг, ақл ва номусни тарк этдинг, сенда ҳасад ва худбинлик қони хуруж-фалаён қилди. Сен кимга кўл кўтардинг?! Ҳақ гални айтишган: «Бир одамни тирилтирган ҳаммани тирилтиргангта тент. Бир одамни ўлдириган ҳаммани ўлдириганга баробар!».

У ўзида уйғониб-кўзғолиб келаётган, қарийб унут бўлаёзган туйғуга ҳайратланиб қулоқ тутди. Ағтидан, бу – қаҳри-ғазаб эди. У қаҳри-ғазаб адосига етган, деб ўйларди, негаки бир пайтлар қаҳр ўйғотувчи нарсалар энди ачиниш ва надомат ўйғотарди.

«Уз руҳинг дунёсини англаш ва эгаллаш бир замонлар Искандар Зулқарнайн ер юзини эгаллаганга нисбатан мушкуроқ. Лекин ҳаммадан мушкули кейин келур, ҳамма нарсани англарсену аммо дунё телбаликларига боқиб, уни бир зарра бўлса-да, ўзгартириши илкингдан келмагай! Мушкулдан ҳам мушкул савдо бу!»

Жалолиддин ўзининг эски рақиби – қаҳри-ғазабини таниб, уни дарҳол жиловлаб олди. Юзида эти қилт этмади. Тасбиҳ доналари бармоқлари орасидан ҳамон бир меъёрда шилдираб оқарди.

У қаҳри-ғазабнинг қайдан келганини ҳам билади, у ҳам отамерос эди. Вазмин табиатли, событ устивор Султонул Уламо қаҳри-ғазабга камдан-кам эрк берар, бироқ эрк бердими, бас, унинг шиддати момақалдироқ юнглиғ даҳшатли бўларди. Отаси Балх масжиди жомесида сўнгти бор ваъз айтаётуб, Жалолиддинни шундоқ ҳайратта соглган эди. Ундақу жиддий сабаб бор эди, аммо Бағдод олдидаги довонда-чи...

ДОРУССАЛОМ

Фил оёғидек хурмо танасига суюниб, улар ака-ука юпқа тарик, нонга ўраб, пишлоқ ейишарди.

Йўл чарчогидан баданлар зирқираб оғрир, чексиз дашти Кабир ва Курдистоннинг тоғ давонлари орқада қолған эди. Энг сўнгти, кечалаб довон ошиш ҳаммани ҳатто Нишопурдан бери тужда келаётган отасининг ҳам тинкасини курилди. Лекин у ошиқар, юкларни бўшатишга рухсат этмасди.

Туякашлар тужларни дараҳтларнинг соясига олиш билан машғул, бошқалар овқат тадориги учун кағонсаройга киришди.

Болалар салқинда мазза қилиб нон чайнаб, бир вақтлар Бобил подшолари юрган қадимий йўлга, эшак устида туриб, ҳаддан зиёд арzonгаров пишлоқ, кулча ва хурмо таклиф этувчи савдо-гарларга, буғи чиқиб турган қозонларга қизиқсиниб қарашади.

Эрта тонг эди. Аммо йўл гавжум, ҳалофат пойтахтининг яқинлиги кўриниб турарди. Бир чопар қўнғир балужистон түясини

йўрттириб, елдек учиб ўтди, айтишларича, бундоқ югурик туяларда эргалабдан оқшомгача ромпа-роса ўттис фарсаҳ йўл бошиш мумкин эмиш. Баланд ёқали узун кўйлак устидан оқиш авра тўн кийиб олган эркаклар, гулдор либослар кийиб, бошлирида сават кўтарган чўрилар, кенг ва катта дарвозали кўргонлар – бари бегона ва ғалати туюларди.

Акаси савдогарларнинг қичқириқларига қулоқ солиб турдида, Жалолиддинни туртди:

– Бу ерда чайқовчилар ҳам арабчалаб гапиришади, сарфу нахвни¹ ҳижжалашгаям ҳожат йўқ!..

Жалолиддин пиқ этиб кулди-ю, лекин қайрилиб қарамади. Йўлда карvon қўринди. Унда нимадир Жалолиддинга таниш кўринар, аммо нима аниқ билмасди. Фақат карvon яқинлашгач, у сакраб ўрнидан турди-да, карvon бошига қараб югурди. Жалолиддин адашмаган, булар – ҳамشاҳарлари, балхлик савдогарлар эди.

Карвончилар Султонул Уламонинг шу ерга кўнгани, унинг муридлари орасида савдогарлар оқсоқоли Шарафуддин Лоло ҳам борлигини эшигиб, ҳайрон қолишиди ва тўхташга қарор қилишиди.

Улар уйдан бирор янгилик айтишолмади, зеро, Балхдан анча илгари чиқиб, айланма йўл босиб келишган эди – уларнинг нозик моллари сахро ялтуғига бардош беролмасди. Ҳамشاҳарларини жилла хурсанд қилиш учун савдогарлар бойламлардан бирини очишиди. Унда ёлғиз она шаҳарларида тайёрланадиган қовун қоқи – балхай тутилган эди.

Жалолиддин қоқичиларнинг маҳоратига ҳамиша қойил қоларди, улар пичоқни узлуксиз юритиб, қовун мағзини охиригача олишарди.

Аммо ҳамشاҳарлари билан учрашув Султонул Уламони юмшатмади, гўё Балх билан уни ортиқ ҳеч нарса боғламас эди.

Овқатдан сўнг икки түякаш унинг ҳузурига келишиди.

– Бугун ҳеч қаёққа жилмаймиз. Туялар толиқди.

– Дам олишнинг вақти эмас!

Отаси уларга бир нималарни узоқ тушунтириди, аммо улар шу икки сўзга ёпишиб олишиди: «Туялар толиқди!» Шунда отасининг енги тўсатдан ҳавога кўтарилди ва йирик япaloқ кафти шарақлаb түякашнинг қаншарига тушди. Султонул Уламонинг кўли залворли эди, бир уришда икки түякашни ҳам ерга ағанатди. Ҳамма ҳанг-манг бўлиб қолди.

¹ Араб тили грамматикаси ва синтаксиси.

— Туяларни торт, ҳаромилар!

Туялар чиндан ҳам чарчаган эди, лекин ҳаммадан ҳам туялашларнинг шу ерда қолиб, эзлатлари билан тўйиб-тўйиб сұхбатлашгиси бор эди. Отаси ёлғонга тоқат қилолмасди. Лекин шу зигирдек ёлғонни деб кўл кўтариш жоизмиди? У ошиқиб қаёққа борарди?

Жалолиддин энди тушунади: туякашларнинг ўша кичик ҳийласи отасининг сабр косасини тўлдириган сўнгти томчи бўлган, унинг қалбидан кўпдан йигилиб ётган газаб-аламларга йўл очган эди. Бағдодда яна бошқа бир нарса: Султонул Уламонинг шу қадар ошиқиб-тошиқдан сабаби маълум бўлди. Лекин ўшандада унинг қаҳру газаби, ҳаммадан ҳам сўкиниши болаларнинг ўтакасини ёрган эди.

Халифа пойтахтидан икки соатча масофа берида уларни тўхталиди. Замон нотинч, ҳамма йўлларга қоровуллар қўйилган эди. Карвонни соқчи араблар ўраб олишди.

— Қаёқдан келяпсиз, қаёққа борасиз?

Кейинги тўхтамдан бўён юзини кўрсатмай келаётган отаси саропардан кескин очиб, арабчалаб қатый жавоб берди:

— Тангридан келурмиз, Тангрига борурмиз. Аллоҳ салтана-тидан бўлак салтанат йўқ. Фойибдин чиқибмиз, фойибга етгай-миз!

Соқчилар чўчинкираб қолишлиди. Араблар пайғамбар лисонида айтилган сўз олдида сажда қилишади. Бу ғалати йўловчи айтган сўзларнинг маъниси ҳам, оҳанги ҳам қўрқинч эди. Карвонни қўйишга ҳам, қўймасликка ҳам ҳайрон бўлиб қолишлиди. Кейин Бағдоднинг шайхул машойихи Суҳравардийга чопар жўнатиб, ўзлари карвон билан шаҳарга йўл олишди.

Чопар Доруссаломга (ӯшандада халофат маркази — Бағдодни шундоқ деб аташарди) бир карвон келаётгани, бутун алломатларга кўра, у Хурросондан чиққани, карвонда уламолар ва дарвешлар келишаётганини, уларнинг ғалати сўзларини етказганда, шайх Суҳравардий дарҳол чамалади:

— Ҳойнаҳой, бу Балҳ уламоси Баҳоуддин Валад бўлса керак, зеро, бу замонда ундан бўлак ҳеч кимса бундоқ тил бирла арзи ҳол этмас...

Бағдоднинг донгдор уламоларидан бири, бир пайтлар хоразмшоҳ Муҳаммадга элчи бўлиб борган ўша Суҳравардий ўз даврининг барча таниқли шайх ва сўфийларини яхши биларди. Баҳоуддин Валад билан шоҳ саройи уламолари ўргасидаги муноқашадан ҳам хабардор эди. Бутун машхур шайх ва воиз хоразмшоҳ тупроғини тарқ этган экан, сабаби қандоқ бўлишидан қатый назар, бу аббосийлар хонадони учун яхши дастак эди, ишю барча мўмин-мусулмонлар ўша бехосият хоразмшоҳ таъқиб этган

дину иймон пешвосини халифаи рўйи замин қанчалар ҳурмат-эҳтиром айлашини бир кўриб кўйишсин.

Халифа пойтахтининг қўргони кўзга чалиниши билан ўша ёқдан оқ ҳачир минган Суҳравардий бошчилигида бир гуруҳ карвонга пешвуз чиқиб келаверди.

Суҳравардий бир неча одим берида, ҳачирдан тушиб, Султонул уламо ўлтирган саропардага яқинлашди. Меҳмоннинг ижозати билан Бағдоднинг шайхул аъзами унинг этагини ўтиб, кўзига сурди. Бизнинг қўронга қадам ранжида эттасиз, деб лутф-илтифот айлади. Султонул уламо бу таклифни назокат ила, аммо қатъий рад этди. Уламоларга мадрасаларга кўниш муносаб, боз унинг устига, биз Доруссаломда кўпроқ туришни нечоғлик истамайлик, белимизга муборак ҳожилик белбогини боғлаганмиз, худонинг инояти ила дарҳол Маккайи мукаррамага томон йўл олгаймиз, деб изоҳ берди.

Улар шаҳарга Дажланинг тезоқар, бўтана сувлари узра қурилган Наҳрвон кўприги орқали кириб боришиди.

Отаси аввалгича ичимдагини топ, деб ўзига бурканиб олган эди. Фақат кўзлари ёнар, ўша кўзларда газабнинг оқ-қизғиши алангаси оша мағрурликнинг қора учқунлари чақнарди.

Аникрофи, Жалолиддинга ҳозир орадан кўп йиллар ўтгач, шундек туолди, ўшандада бўлса отаси ҳақида бўйла иборалар ила бўйла фикр юритиши маҳол эди. Ўшандада у алантга кўмирдан туғилиб, ўзидан сўнг яна кул-кўмир қолдирганидек, газаб ҳам мағрурликдан туғилиб, яна мағрурлик пайдо қилишини қаёқдан билсин. Жалолиддин ўзида газаб алангасини ўчиришга ўргангтан экан, бунга у ўша отамерос мағрурлигини жиловлаш орқали эришди. Лекин у сира ҳам ювош ва мўмин-қобил бўлиб қолган эмас. Акс ҳолда руҳиятнинг, ҳарам-оғалари уни «осий» деб аташармиди? Начора, эҳтирос бичилган қулларга ҳамиша дағаллик бўлиб туюлади.

Ҳа, у Жалолиддин ҳар нечук Баҳоуддин Валаддан ўзиб кетди, бунга у кўзини мутаассиблик тутуни билан тўсувчи ўша отамерос сурури устидан қозонган ғалабаси туфайли ҳам мұяссар бўлди.

Улар Бағдод кўчалари бўйлаб аста кетиб боришарди. Қош қорайган. Унда-мунда панжарали даричалар ортида чироқлар милитирайди. Лекин осмон қасрлар, кўшку айвонлар, минораю қўргонлар узра ям-яшил бўлиб юксалган ўша гаройиб Бағдод осмони ҳамон ёї-ёруг шўълалар ила товланиб турар, у гўё оқшом гираширасига чўкиб бораётган шаҳарнинг бутун латофатларини ўзига кўчириб олгандек эди.

Аббосийлар хонадонининг содиқ хизматкори шайх Суҳравардий дин пешвосига муносаб иззат-эҳтиром ила Султонул Уламони мадрасагача кузатиб борди, уни энг яхши ҳужрага

бошлаб кириб, меҳмоннинг чанг-ғубор ила қоғланган баланд кўнжли этигини ўз қўли билан тортиб, ечди. Отаси буларнинг ҳаммасини, шундоқ бўлиши лозимдек, сўзсиз қабул қилиди.

Бироқ бомдод намозидан сўнг халифа Абдулаббос Аҳмадиддин Носирлидиниллоҳ баковули бошлиқ қуллар, хизматкорлар қаторлашиб, сарой дастурхонидан патнислар, юмолоқ мис қоп-қоқлар билан бекитилган идишларда анвойи ноз-неъматлар, сават-сават мевалар, мажнунтол новдасидан ишланган найларда яман шакари ва ниҳоят бир лаган миср олтин динорини кўтариб киришганда, Султонул Уламонинг мағрурлиги яна қўзиб кетди.

— Ҳамма нарсамиз бор, ҳеч нарсага муҳтожлигимиз йўқ. Соғсаломат ва бадавлат кишиларнинг хайри-эҳсон қабул қилиши — гуноҳ.

У халифа совғасини шу йўсинда рад этиб, ноз-неъматларни хайрихонага, олтин динорларни дарвешларга бўлиб беришни буорди.

Бундан чиқдикки, меҳмон халифа совғасини ҳаром деб билади, уни қабул қилиб, гуноҳга ботишни истамайди. Буни тушунганд шайх Суҳравардий ранжиб, кетиб қолди.

У адашмаган эди. Мурилларнинг ҳайрон бўлиб боқишиларига жавобан Султонул Уламо изоҳ беришни лозим кўрди, зеро, халифа ёлғиз давлат соҳиби эмас, дин пешвоси ҳам саналарди.

— Агар тортигини қабул қилсан, умматларни ўйламай, айшишратта боттан бу халифа худонинг қаҳри-ғазабидин омон қолур!

Султонул Уламо ўзини озмас-кўпмас, худонинг ердаги ноиби деб биларди.

Унинг ўғиллари Бағдод саройидаги зийнату ҳашамат, халифалик номига номуносиб айшу ишратлар ҳақида эшитишган эди. Халифа ва унинг айёnlари пайғамбарнинг «Уч ўйинда фаришталар ҳозир бўлур — от чопиши, ўқ узиб мусобака ўйнаш ва эркакнинг аёл билан муносабат этишида», — деган сўзларига суюнишарди. Аммо, бирингчидан, ушбу ҳикматдаги маънавий бошланиш, яъни иснод, мутаассиб уламолар наздида етарли эмас эди, иккинчидан, у пойтахтда оммавий тус олган хўроз, бедана жанглари, кўчқор уриштиришлар, сурункали базми жамшидларни оқлашга асос бўлолмасди. Ўша базми жамшидларда майхўрлик қилишар, салом-алик ўрнига бир-бирларига гул отишар, мусикий тинглаб, гоҳ ошкор, гоҳ ниҳон ўтирувчи канизакларнинг кўшиқларини эшитишарди. Айтишларича, шарият пешвоси бўлмиш қозилар ўргасида мусалласни соқолда сузиб ичиш одат эди.

Ўшанда Жалолиддин халифа Абдул Носир қилмишларини нақадар жирканиб эшитганини ҳамон эслайди.. Кейинчалик ўзи, ўша художўй ўғил мажлисларда най ва рубоб чалиб, ўз ғазалла-

рини куйлашни, ҳаттоқи рақсга тушишни, ўлтиришда хотунларнинг ҳам иштирок этиб, уни гулга кўмишларини бир одат тусига киритди. Буни отаси эшитса нима дерди?!

РУБОБ

Оҳ, мусиқий, оҳ, суюкли рубоб! Эҳтимолки, унинг дунёда энг асл иштиёқи – шу оҳангкоролик эди. Балки унинг шеър тўқиши ҳам шу туфайлидир. Шеърий оҳанглар сўз сифдиrolмаган маъноларни ҳам сифдиришга қодир. Дунёда ҳеч нарса мусиқий ва рақс янглиф инсон руҳининг яширин қувватларини ошкор этолмас, мусиқий ва рақсчалик уни майдада-чуйда турмуш ташвишларидан халос этиб, ўз руҳий олами сари бошлай олмас эди. «Илмий баҳсу мунозаралар инсонларни кўпинча бир-биридан жудо айлар, – дерди Жалолиддин ўз шогирдларига, – аммо рақс ва мусиқий уларни яқдил этар».

*Ишқ тили – рубоб тилидек сир эмиш
Турку юнону арабга бир эмиш...*

Ажабки, ўзи сўфий-воиз бўлган Султонул Уламо мусиқийга тиш-тироғи билан қарши эди. Ахир унгача юз йил муқаддам муҳтарам шайх Абу Саид Нишопурӣ ва бошқалар «самоъ» лотинчасига айтганда, «аудасия беатафиқа» тузиб, унда Куръон сураларини эмас, ишқий тароналарни ҳам куйлашмаганимиди.

Тасаввуф илмининг амалиётчи ва назариётчилари «тариқат», яъни ахлоқий такомилга етишиц, «ваҳдат» билан қовушиши йўллари ҳақида маҳсус таълимот яратиб, «йўловчи» азим ранжу риёзатлар эвазига мұяссар бўладиган бир қатор руҳий ҳолатларни тайин этдилар ва уларни «мақом» деб атадилар. Барқарор руҳий ҳолатлар билан бирга «йўловчи»га goҳо тўсатдан қўзғалган шамолдек қисқа муддатли кайфиятларнинг ёпирилиши ҳам узғар назаридан четда қолмади. Мазкур кайфиятларни улар «ҳол» деб атади, юнонлар «экстаз», биз эса бугун «илҳом» деб атаган бўлурудик. «Мақомлар»дан фарқли ўлароқ, «ҳол» узоқ ва тинимсиз меҳнат ва риёзат эвазига келувчи бир мукофот эсада, унга ёлғиз иродаги кучи, интилиш билан эришиб бўлмасди. Илҳом ўз фикри-зикрини ёлғиз бир нуқтага қаратганларга мұяссар бўлиши маълум эди, аммо уни ҳамма вақт ҳам мұҳайё этиб бўлмасди. Инсон руҳининг нозик билимдонлари бўлмиш таниқли шайхлар мусиқий кишини ўша «кайфияти ҳол»га яқинлаштирувчи ягона восита эканлигини яхши билишарди.

Мусиқий, суюкли рубоб Жалолиддинга фақат ақли билан-

мас, балки бутун жисми билан оламга, одамларга бирикиб, ўзини соҳиб кудрат, Тангрига тенг инсони комил деб ҳис этишга ёрдам берди. Дунёни бўлаклаб, башарни парчалаб, моҳиятни ҳодисадан айирмоқчи бўлғанларнинг унинг қўлидаги ана шу куролга қанчалар кутуриб ҳужум қўшишгани бежиз эмас.

Рубобга муҳаббати туфайли у не-не бўхтонларга учрамади, не-не хатарларга дуч келмади. Охиргиси бундан беш йил олдин бўлган эди.

У Ҳусомитдин билан китоб устида тунни бедор ўтказди, эргасига уйда ўтиргиси келмай, юраги сиқилиб кетаверди. Уйнинг шифти босиб тушаётгандек туюлар, ошхонада «тақ-тук» ва қадам шарпалари, ивир-шивир гаплар, хуллас, девор ортида овқатта чиқмасмикин, чақириб қолмасмикин, деб унга ҳамиша кўз тутиб кечадиган кундалик турмуш тарзи уни толикитиради.

У орқа эшикдан секин чиқиб, шахар четидаги узумзорга томон йўл олди. Осмон мусаффо, ҳавода «ғир» этган шамол йўқ, куннинг дим ва иссиқ бўлиши кўриниб турарди. Қалъа деворига ёндашиб кетган йўлда гоҳ-гоҳ учраган йўловчиларнинг саломларига алиқ олиб бораракан, бирдан шу яқин орада, Султон арки дарвозасига яқин ҳандак олдида хилтавт жой борлиги эсига тушди.

Кекса чинор тагида, уч томони дукчўп буталари билан ўрабиб, қовогарилар гўнгиллаб учиб юрган овлоқда ўлтириб, Саноий девонони очди. Соқчиларнинг қичқириқлари, отларнинг дукури, араваларнинг гичирлаши зарра ҳалал бермас, бу уни четлаб, ўз мароми билан бир меъёрда оқадиган ҳаёт эди.

У муголаага берилди.

Янги саҳифани ағдариб, паришонхотирлик билан бошини кўтарди. Беш қадамча нарида қўлларини кўксига қовуштириб, жиккак турк-фақиҳ турарди. Бир тутам сийрак соқолчаси кўркувдан қалтирас, аммо қийиқ кўзларида ялтоқлик аралаш айёрик акс этарди. «Топиб келганини қаранг! Ҳойнаҳой, яқинлашишгаям, овоз чиқазишгаям ботинолмай, бу ерда анчадан бери турган бўлса керак».

Унинг кўзига кўзи тушиши билан фақиҳ бошини куйи солди, сўнг, гўё ер ёрилиб, уни ютадигандай, кўрқа-писа яқинлашди. Енги учидан бир вараг қофоз олиб, узатди.

Кўнёning энг чаласавод истеъодсиз уламоларидан бири бўлмиш бу чол ҳамиша омади юришган, амалдор ҳамкаслари га югурдаклик қилас, шу йўсинда қариган чоғимда бирор чекка мадрасага мутаваллий ёки бирор шаҳар қозисига ёрдамчи бўлсан, зора деб умид этарди. Балки шу қадар тиришиб-тирмашмаганида орзусига ноил бўлармиди. Ҳамиша тақҳир кўзи билан беписанд бокувчи уламолар ҳар гал нохуш бир юмуш чиқиб қоларкан, унга юклашарди. Бутунги тоғшириқнинг ҳам

нечоғлиқ нохушлигини унинг ҳадиксираб турганидан билса бўларди. Жалолиддин пайқади – яна гап, ҳойнаҳой, мусиқий устида бўлса керак, уламолар шаҳар қозикалони Сирожиддинга янгидан чақиқ қилишгани қулогига чалинган эди.

«О дину маърифат пешвоси, илму ҳикмат ҳазинаси, шариат таянчи, пайғамбар ноиби, жаноби қозикалон ҳазратлари! – деб фифон чекишганди уламолар. – Нега шундоқ куфр ишларга йўл қўйилтур, нега бизнинг еримизда мусиқию тарона масжидларда мўминларнинг Аллоҳ шаънига айтадиган ҳамду саноларини босиб, кўкларга юксалур?! Умид улдурким, бўйла мараз одатта чек қўйилгай, балки у таг-томири ила даф этилгай!»

Жалолиддин найча қилиб ўралган мактубни оларкан, бирор ранжиш аломати зоҳир этмади. Чолдан сўради:

– Козиданми?

– Оре-оре, қозијол қуззотдин, жаноби Сирожиддин ҳазратларидин! – бидирлаб жавоб берди фақиҳ, у яна аллақачон аввалги жойига бориб олган эди.

Жалолиддин мактубни очди. Унда нозик ҳусниҳат ила ҳуқуқ ва мантиқ, фалсафа ва фасоҳат, илми нужум ва кимё, тафсири Куръон ва тиббийтга доир саволлар битилган эди. Булар бари муаммо масалалар бўлиб, аксарий ҳал этилмаган, Жалолиддин билардики, уларга ўша уламоларнинг ҳам тиши ўтавермасди. Илм нонга ўхшайди. Ўн ботмон нонни кўтариш ўнгай, аммо ейиш қийин. Бу ҳаммоллар илм нонини тановул этишини қаёқдан билишсин?!

Қози Сирожиддин эса – айёр! У кўп ҳалойиқ жам бўлиб, мусиқий ва тарона билан кечадиган мажлисларни тақиқлаб фатво беришни жон деб истайди. Аммо, не қилсинки, бу ерда – Кўнёда ҳалойиқ мусиқий ва ашъорни севади! Султоннинг кудратли ноиби Муиниддин Парвона ҳалқ эътиборини қозонмоқ бўлиб, Жалолиддин учун мажлиси самъо тузар, бундай йифинларда олий амалдорлар, ҳаттоқи султон ойимлар ҳам иштирок этишарди.

Бу калласи пўй уламолар ўз чақиқлари билан бурун суқмай туришса бўларди. Лекин, бас, чақиқ қилишдими, тафтиш лозим. Ҳа, чақиқ қўлган, чақиқдан ҳалок бўлур.

– Кўйни ҳам, эчкини ҳам ўз оёғидан осишади, – дейди Сирожиддин уламоларга. – Бовужудки, бу зот кудрати илоҳийдан баҳраманддир, у билан тортишмоқ бехуда. У ёлғиз зоҳирий билимларда эмас, ботиний илмларда ҳам беназир!

Қози Сирожиддин, ҳар қалай, хўрандаларни ҳаммоллардан ажратади. У Жалолиддиннинг шеърларини неча бор эшпитган, инчунин билардики, Мавлоно расмий мансаб-мартабаларга қайрилиб боқмаётган экан, сабаб – илмсизлик эмас, илму ирфон унинг хотирасида қатланиб ётибди, сабабки, у маърифат базмida ўлтириб, тиш ушатувчи қора нон ейишни истамайди.

*...Бир кун бир тилчи олим кемага қўйди қадам,
Сарғу наҳғе билурмисен, дарға? – деб сўрди шу дам.*

*– Йўқ, йўқ, билиш қаёқда, билмам ҳаттокази бир сўз,
Олим дер: – Ярим умринг зое ўтибди, афсус.*

*Дарға ранжи-аламин ютиб, жим қолур, ана –
Денгизда шамол ўйнаб, кўтаришур пўртана.*

*– Сузишни билармисиз ҳазратим? – сўрап дарға,
– Йўқ-йўқ, сувдан қўрқамен, сувда сузиш қаёқда.*

*Шунда дарға тилига келур муқаррар шу сўз:
– Унда бутун умрингиз зое ўтибди, афсус....*

Жалолиддин саволларга кўз югуртди: уламолар қозининг сўзи-га ишонмай, уни синов қилишмокчи.

– Қофоз ва қалам! – буюрди у фақиҳга, гүё жавоб қандоқ бўлишини ҳозироқ кўрсатиб қўямиз, дегандек.

Ҳар бир саволга шошилмай жавоб битди-да, сўнг тажрибали табиб тўрли-туман дориворлардан битта «дармон» ясагандек, уларни бир жойга жамлади, зеро, хилма-хил ҳодисалар замира-рида ягона бир моҳият ётишини у яхши биларди.

Жавобни битказиб, ҳозир бир чеккада жимгина бош эгиб турган анави чол ҳовлиқиб «дармон»ни етказар экан, уни ютган имтиҳон олувчиларнинг бащарапари қандоқ қийшайиб кетишини бир зум тасаввур этди. Кейин қофознинг орқа бетига тобора роҳатланиб, ташқи мулойимат – аҳмоқона, аммо эвоҳки, муқаррар бу ўйиннинг қоидалари шуни талаб қиласарди – ва ички заҳарханда ила қўйидагиларни битди:

«Шу рўйи заминнинг уламои киромлари! Маълумингиз бўлғайким, Куръоннинг учингчи сурасидаги ўн тўртинчи оятида зикр этилмиш «Симу зар уюмлари, дулдул отлар» ва ҳоказоларга ҳирсу ҳавасни камина хонақою мадраса ила тарқ этиб, уларни акобир ва бузрукзодалар хизматига ҳавола этганмен. Бирор мансабни даъво қитмагаймен, бирор нимарсага кўз тикмагаймен, илоё, улуғларнинг давлатлари зиёда, роҳатлари пойдор бўлаверсин. Биз алардин кўл узиб, узлатга чекиндик. Шон-шуҳратдин воз кечиб, хонанишин бўлдик. Агар истасалар шуномашну ҳаром саналмиши рубобни ҳам қўнимиздан қўйиб, аларга тутқаймиз. Биз уни назардан четда хор-абгор ҳолда учратиб, илкимизга олдик, илло, фақиру ҳақиқларга шафқат-муруват ойинида бўлиш – ҳақиқату диёнат эгаларига пайғамбаримиз васиятидур».

Чучварани хом санабсиз, азизлар! Шу чоқча рубобни тор-тиб ололмаган экансиз, бундан кейин ҳам ололмайсиз. Бу дори қанчалар тахир бўлмасин, уни ютишингизга тўғри келади...

Бир неча кундан кейин ҳамиша ўзгаларнинг ақлига суюниб, ўзга уламоларга тақлид қилиб яшовчи фақих чол Аълоиддин Сирянусни заргарлик дўконида утратиб, чидаб туролмади, «амри маъруф» қилди:

— Шундоқ, ўёлим, шундоқ. Камина шу қадар кўп мутолаа этмишманки, юкласанг, бир эшакка юк бўлур. Аммо бирор жойда рубобни шаръий деб ўқимадим!

Жалолиддиннинг жуббапўш – сиёхпўшлар устидан ғалабасини муридлари ичида ҳаммадан кўп Сирянус тантана қиласини эди. У устозига ўҳшаб фикрини олимона тақаллуф пардасига ўраши жоиз эмас эди, шунинг учун гапнинг пўст калласини айтиб қўя қолди:

— Отакон, магар сиз эшакка ўҳшаб ўқигансиз, инчунин, ҳеч нарса тушунмагансиз!

...Тинглангиз панду-паёнимни менинг,
Огоҳ эттувчи каломимни менинг.

Кўр-кўрона кимки тақлид айлагай,
Ўзни ғам бирла уятта шайлагай.

Бир тунаб ўтмоққа азми хонақо –
Бўлди бир кун бир йўловчи бенаво.

Эшагин элтиб оғилга, бойлади,
Ем-хашак, сув берди, андак сийлади...

Хонақода ўлтуурп эрди қатор,
Бир гуруҳ сўфий гадолар оч-наҳор.

Англай олгингму, аё сен, тўқ киши,
Не ўйинлар кўрсатур очлик иши?

Ул гуруҳ сакраб ҳамона турдилар,
Бир қарор айлаб, оғилга юрдилар.
«Ул расули холику ҳаллоқ, эгам,»
Чорасиз қолсанг, ўлакса е, деган!

Сотдилар эшакни, шай айлаб шу чоқ –
Нон, таом бирла неча бир шамчироқ.

«Оҳ, бугун бир айш этармиз!» — деб чунон,
Ул гуруҳ солди кейин шовқин-сурон.

«Фам-машаққат бўлди, фориф ётмадик,
Роса тўрт кун бўлди, бир туз тотмадик!

Тобакай бундоқ жасорат? Тобакай
Бизни маҳқуми маломат англагай?

Биз магар одам эмасми? Бизда ҳам
Бир ажаб айшу тараф бўлгай бу дам!»

Боракалло, ул базмга етдилар,
Соҳиби эшшакни таклиф этдилар.

Сўрдилар дил ихтиёрини анинг,
Исмию юрти — диёрини анинг.

Кўргузиб лутфи-карам, меҳри-ниёз,
Ул-азиз меҳмон, бўлар меҳмоннавоз.

Сийпалар тўрва-таёғин қай бири,
Сийпалар эрди оёғин қай бири.

Қай бириси ўпди илкин шу нафас,
Ул эса оқди эриб, сўз қотди, бас:

«Базм этармиз, базмимиз андоқ бўлур,
Гар бутун айш этмасак, қандоқ бўлур!»

Еб-ичиб бўлгач, муродга етдилар,
Сўнг кўнгилларни яна хуш этдилар.

Турдилар рақси-самога саф-қатор,
Шифтга ўрлаб учди шунда чанг-губор.

Рақс тушиб, гоҳ ўзни ҳар ён урдилар,
Шифт ила деворга соқол сурдилар.
Боқ аларга, ким алар сўфий эмиш,
Ким аларни сўфийи — софий демиш!

* * *

Оҳ, қачон мен бир ҳикоят айлагум,
Бир ҳикоят бир ривоят айлагум?

Куфри-ғафлат мұхрини бузгайму мен,
Чин ҳақиқат мадхини тузгайму мен?

Боқ, күпик үйнайды түлкін устида,
Бетиним түлкін яшайды остида.

Хар ривоятта ҳақиқат жо бүлур,
Гоҳи пинҳон эрса, гоҳ пайдо бүлур.

Сизни банд этмиш ривоят охири,
Не билан биттай ҳикоят охири.

Күча-күйда болакайларни магар,
Қандалотчи бўйла авраб, жазб этар.

Тингла, мен сўйлай, не бўлди оқибат,
Қайдা дон, қайдা сомон – кўргил фақат.

* * *

Биттаси андак баландроқ ўлтириб,
Бир тарона бошлиди, қарсак уриб.

Ўрганарди, оҳига йўқ эрди шак,
Хониши: «Эшак йўқолди! Вой эшак!»

Шунда сўфийлар бари бошлаб чапак,
Бўлди жўр: «Эшак йўқолди! Вой эшак!»

Йўлчи ҳам жўр бўлди шунга бегумон,
Солди у: «Эшак йўқолди!» – деб сурон.

Тонгтача кўп айши-роҳат сурдилар,
Сўнгра «Хайр!» деб ҳар томон тарқалдилар.

Қолди йўлчи бенаво сал орқароқ,
Хорган эрди, йўл босиб ғоят узоқ.

Йўлга тушмоқчи бўлиб сўнг турди ул,
Турдию оғил томонга юрди ул.

Лек эшак йўқ «Ҳа, хизматкор, бали,
Уни элтмишdir магар сув бергали».

Келди хизматкор, ва лекин, бу не ҳол?
Ҳовлиқиб: «Эшак қани?» – деб сўрди чол.

«Вой, ажаб... Бу не бало ҳолингдадир?
Эй жаноб, у балки соқолингдадир!»

Шунда меҳмон ҳам тутақди: «Кўй нари
Сен ўша айёргингни, пуч бари!

Мен эшакни сенга топширдим? Сенга!
Берганимни қайтариб бергил менга!

Ўз сўзида ул расули ҳақ эгам,
«Олганингни қайтариб бергил!» – деган

Келмасанг инсофга, билгил бегумон,
Қозига судраб этарман шул замон!»

Шунда дер шўрлик мулозим, ул ҳақир:
Эшагингни дўстларинг сотди ахир!

Мен уларнинг олдида ожиз эдим,
Ха, улар кўп, мен эса ёлғиз эдим.

Ким мушукка бовар эттай гўшти-ёғ?
Кимки бовар этса аҳволи чатоқ!

Ҳа, уларга эшагингиз бўлди, шай,
Юзга оч кўпакка бир мушукчадай!»

Сўфий айтди: «Майли шундоқ бўлди гап,
Ул гуруҳ элтди эшакни тортқилиаб.

Сен нечун менга ҳамоно етмадинг,
Кирдикорни менга маълум этмадинг?

Кутқаардим мен эшакни бир йўла,
Минг тадорик, чораи -- тадбир ила!»

«Келдим уч карра. Солардингиз ҳамон:
«Вой, эшак! Эшак йўқолди!» – деб сурон.

Ўйладимки, сизга иш маълум эрур,
Балки бахш айлар ажаб шавқу-сурур,

Бўйла қисмат балки бахш айлар зиё,
Бежиз эрмасдир, ахир сиз-авлиё!»

Сўфий оҳ чекди: «Сўқир тақлид ила
Мен ҳалок этдим ўзимни бир йўла.

Ўзни ўлдирдим, алардек еб-ичиб,
Еб-ичиш деб ор-номусдин кечиб!..»

БИРИНЧИ ШАМНИНГ ОХИРИ

... Жалолиддиннинг юзида табассум зоҳир бўлди. Ва бир лаҳ-за қотиб қолди. Унга шундоқ туюляяпти шекилли? Аллақайдан рубоб навозиш этарди.

Шам «чарс-чурс» этиб, олови липиллай бошлади. У жудаям теранликда, руҳининг қоронғу гумбазлари остида рубоб садолари акс-садо бериб, илҳом уйғониб келаётганини сездию узаниб, микроз ила шамнинг сўхтасини олди.

Яна рубоб торлари ун таратди. Наҳотки, ўғли Валад отасининг хаёлини илғаган бўлса, ёки мусиқий унга қандай таъсир этишини билиб, унинг тафаккурлари оқимини бошқа бир йўлга солмоқчи бўлдимикин: кейинги пайтларда отасининг кечалари якка-ёлғиз ўлтириб, узундан-узоқ ўй-хаёл суришларидан пича чўчиб қолган эди у. Йўқ-йўқ, аникроғи, ҳақиқат маҳбуби Валад ўлтириб, зериккан: отасидан олдин ухлашга истиҳола этиб, кўлига рубоб олгану мени ҳеч кимса эшитмайди, деб ўзича машқ қилаётган бўлса, ажабмас.

Бу фикр уйғониб келаётган севинч шуълаларини сўндириб, тасаввурини яна эски йўлга, отаси Бағдод мадрасасига ўлтириб, халифанинг номашрӯй ишларини мазаммат этган ўша оқшомгага бурди.

Мусиқий хотин кишига ўхшайди. Уни чўри деб истифода этаркансан, халифа Носирлиддиниллоҳга ўхшаб, ўзингда инсонни ухлатиб, ҳайвонни уйғотасан.

Лекин уни севишинг, унга бирикиб, бир тўлқинда оқишинг, шу йўсинда руҳиятингдаги чин инсоний моҳиятни уйғотиш учун илк қадам қўйишинг ҳам мумкин.

Самоъ – сафобаҳш анжуман. Ишқ-муҳаббат ила ҳирсу-ҳавас бошқа-бошқа бўлганидек, у ҳам халифанинг эрмакларига ўхшамайди.

Ҳа, ҳозир у отасини тушунади. Султонул Уламо самоъ нелигини биларди. У мусиқийга қарши турган экан бунинг сабаблари бор эди.

Самоъ – уйғониши. Лекин зинданда ётган маҳбус уйғонишини истамайди, уйғониши уни банди зиндан эканини яна бир карра эсга солади. Бофу-бўстонда ётган киши эса оғир тушлар сўнггида хурсанд бўлиб уйғонади. Мусиқий – тўйлар, байрамларга ярашиқ, мотамга муносиб эмас.

«Ҳозиргача Саноий ва Аттор каби барча буюк сўфийлар айрилиқ – ҳижрондан сўйламишлар. Бизнинг сўзимиз – висол васфида. Мана моҳият».

Султонул Уламо батамом аввалти, фифону-фарёдлар даврига мансуб эди. Унинг ўғли Жалолиддин эса ўзга йўл тутди.

Не баҳтки, Кўнёда халойиқ мусиқий ва ашъор деса, жонини беради. Жалолиддин ярим асрдан бери шу шаҳарда яшаркан, най ва рубоб наволари, кўшиқ ва тароналар муаззинларнинг йиглоқи тиловатларидан кам янгратмайди. Агар шогирдларидан бирори қазо қилгудек бўлса, тобут олдида Куръон тиловат қилган ҳофизлар эмас, мусиқий чалиб, рақсга тушиб, устоз ғазалларини куйлаб муридлар боришиди. Негаки тобутда оддий мусулмон эмас, чин ошиқ ётади. Ошиқлар эса ўлмайди. «Васфимиз-васфи висол, ҳижрон эмас...»

Бироқ висол ҳақида сўз юритишдан олдин барча ҳижрон аламларини татиб кўриш лозим, баъзилар барча қовун навларини, барча ҳарф кўринишишларини билиб олишади-ку, ана шундоқ.

У илк ҳижрон – ватандан айрилиқ азобини дастлаб Бағдода чеккан эди.

ҚОЙИМ БЎЛМАГАН ЖАЗО

Шайх Суҳравардийнинг сўрови билан отаси Бағдоднинг масжиди жомеида ваъз айтди. Жалолиддиннинг эсида қолгани: ерда қатма-қат тўшалган чўғдек гиламлар, шифтга осиғлиқ ҳайбатли қандиллар, билтур шамдонларда ёнган беҳисоб кофурий шамлар, намозхоналарнинг тифиз сафлари, уламоларнинг оппоқ соқоллари. Бироқ битта ҳам сўз-калима эсида қолмаган, айтидан отаси ўшанда Балҳда айтганларини қайта такрорлаган эди, холос.

Аммо ҳозир, орадан ярим аср ўтгач, у кўзини юмса, бас, Бағдод мадрасасидаги ҳужранинг лойищувоқ деворларидаги бодрингни эслатувчи мўъжаз нақшлар, майда-чўйда доғ-дуғларгача, тасаввурида шундоқ намоён бўлади. Ўшанда у тун бўйи ухламай, деворга тикилиб ётган, тун бўйи ўша девордаги Балҳ билан абадий айрилиқнинг даҳшатли манзаралари кўриниб турган эди.

Улар масжиддан чиқишиганда, бутун Бағдодда дув-дув хабар тарқалганди: «Чингизхон қўшинлари Хуросоннинг неча бир шаҳарларини топтаб, Балхни ўраб олганмиш...»

Ўшанда Султонул Уламо ўғиллари ва муридлари ила ҳуфтондан тонгтча тоат-ибодатдан бош кўтартмади. Отаси нелар деб илтижо этди, Жалолиддин аниқ билмас эди, аммо унинг унсиз шивирлаётган лабларидан «Кудратли ва марҳаматли эгам, даргоҳингта шукур!» – деган нидо бир неча бор учганини күшод эшилди.

Балки отаси ўшанда бедиёнат уламоларни жазога мустаҳиқ этгани учун Аллоҳга шукронга айтгандир? Ёки фойибдан хабар берип, Хурсонни тарк этишга ишорат этгани учун шукронга айтдимикин? Ким билади. Жалолиддин эса қуйиб-уртаниб, кўзларидан юм-юм ёш қуйиб, энагаси Насиба буви, опаси Фотима-хутун, унинг ҳали туғилмаган чақалоги, бирга-бирга ўйнайдиган жўралари, она шаҳридаги таниш ва ноганиш барчага яратгандан шафқат-мурувват сўради. Аслида одамлар дуосининг маъноси маълум: «Ё Худо, шу бўладиган ишни бўлдирма!»

Лекин унинг дуоси ижобат бўлмади. Чингизхон шаҳарни олди, шаҳар остонасида ҳалок бўлган суюкли невараси Мутуғаннинг қасоси учун ҳаммани қиличдан ўтказишга буорди.

Хоразмшоҳ Мұҳаммад, Баҳуддин Валад башорат этганидек, шармандаларча қочди ва Баҳри Ҳазардаги овлоқ, кумлоқ бир оролда умрини охир этди.

Султонул Үламонинг даҳшатли башорати рӯёбга чиқди. Аммо у каромат этгани бир жазо қойим бўлмади. Бағдодда у халифа Носирлиддиниллоҳ жазога мустаҳиқ бўлур, деб каромат этган эди. Лекин халифа ҳаромга боттанича ботиб, тўйтунича айшишрат этиб, ўз ажали билан кўз юмди. Мўғуллар ўттиз йилдан сўнг Бағдодни олишганда, унинг ўрнига халифа Аль-Муҳтасим-бilloҳи қопга тикиб, тепкилаб ўлдиришиди. Нафсиламрини айттанда, у ҳам ишратбозликда авави халифадан қолишимас, шундок бир жазога муносиб эди.

Лекин буни жазо деб аташ тўғримикин? Ахир у яшаганда ҳам, ўлганда ҳам халифа эди. Магар мўғуллар чиндан ҳам «Худонинг қаҳр-ғазаби» эса, у жиноятга яраша жазо олди, ҳакли бир қийноқقا дучор бўлди. Мусулмон оламининг юз минглаб кишилари бегуноҳдан-бегуноҳ тупроққа қоришаётган бир пайтда унинг гуноҳига яраша топган заволи ҳақ эди.

Мингларча одамлар отларнинг тӯёғи остида топталиб, тупроққа қоришаётганда, бошқаларнинг гуноҳи учун шаҳид бўлиш жазо эмас, Мансур Ҳалиҷ ҳавас этса арзигулик қисмат эди. Мўғуллардан уч юз йил муқаддам у Бағдод кўчаларида вазз айттан, «Анал-ҳақ!», яъни «Мен – ҳақман (худоман)!» – деб қиҷқирган эди. Ана шу иши учун уни калтаклаб, калласини танасидан жудо этиб, мурдасини ўша майдонда ёқишишган эди. У онгли равища ўз-ўзини азобларга дучор этган ва даҳшатли

қийноқларга чидаб бергани учун ҳам «Инсон-ҳақ» деб айтган сўзи келажак авлодлар наздида ҳақиқат сўзи бўлиб обрў-эътибор қозонмадими?

Уламолар, китобхонлар, жилд-жилд муқаддас китоблар, масжидлар, уларга қўшилиб, икки юз минг Балх фуқароси ҳалок бўлди. Ҳудожўй-осий, оқил-авом, гуноҳкор-гуноҳсиз, ҳаммаси бир текис тупроққа қоришли.

Юз мингларча ҳалойиқ билан жон талашиб, жами қавму қариндоши, бутун шаҳри, балки жумла ҳалқини ўлим кутаётганини ҳис қилиб турган киши қисмати илоҳийнинг ҳақлигига шак келтириши муқаррар.

Жалолиддин ҳар бир ҳамшаҳарининг ўлимини ўз ўлимидек кечинди. Бағдодда уни домига торғтан ватандан айрилиш изтироби сабаб бўлдию у ҳамма нарса қисмати илоҳийга боғлиқ, деган эътиқоддан кечиб, инсон ўзининг азму-иродаси ила кўркикамол сари интилиши керак, деган эътиқод йўлида илк қадам қўйди.

Учинчи куни уларнинг карвони халифа пойтахтининг фарбий дарвозасидан чиқиб, Куф йўли билан Маккага томон йўл олди.

Кетма-кет келаётган соябонлардан бирининг нимочиқ пардасидан қўз ташлаб, Жалолиддин бирдан ўзида йўқ суюниб кетди: Гавҳарбону улар билан бирга борар эди.

Учинчи боб

ГАВХАР

ҚҰШИН

Макка, Мадина, Дамашқ, Эрзинжон – қадамжо ва савдо-тижорат шаҳарлари шигоб ила от суриб бораётган чавандоз йўлидаги манзиллар каби «лип» этиб бир кўзга чалиндию орқада қолиб кетди. Султонул Уламо ҳеч қаерда қарор топмай, ўз карвонини нукул шимолга, шимолдаги Руми – Салжуқий сарҳадлари сари бошлиб борарди

Дамашқдан Эрзинжонгача бўлган барча йўлларда тўда-тўда бўлиб одамлар оқарди. Еридан, молу-мулкидан жудо бўлган хоразмлик беклар ўзини «Жаҳон ҳукмдори» деб атаган хоразмшоҳнинг пойтахти – Гурганжнинг даҳшатли ҳалокати ҳақида ҳикоя қилишарди. Бир неча ой давом эттан қамалдан сўнг мўғуллар шаҳарга бостириб киришган, кейин даҳа гузарларни битта-битталаб кўлга киритиб, ҳалойиқни қатли ом этишган, сўнгра Жайхун сувини Гурганж устига буриб юборишган...

Мўғуллар йўлини ҳеч нарса: на жаҳду жасорат, на хийлаю тадбир, малакаю маҳорат тўсолмасди. Мұҳаммад хоразмшоҳнинг ўғли жонини жабборга бериб, уларни тўхтатишига уриниб кўрди, бир мўғул саркардаси қўшинлари устидан фалаба ҳам қозонди, лекин алалоқибатда мағлуб бўлди. Сайёд дастидан қочган сайд янглиғ чекиниб, Ҳиндистон сарҳадигача борди, ғанимнинг кўлига тушмасин учун онаси, хотини ва чўриларини Ҳинд дарёсига чўктирди, сўнгра ўзи отда кечиб ўтиб, жонини кутқазиб қолди.

Одамлар мўғуллар номини тилга олишаркан, ҳудди балоқазога йўлиққандек, кўзлари даҳшат-ваҳимадан олайиб кетарди. Собиқ амалдорларнинг турқ-таровати ҳам бир аҳволда эди – юлқиланган, кўркув-қалтироқ босган бу кишилар кўч-кўронини оддий араваларга ортиб, хотинлари, бола-чакалари билан йўлларда судралиб боришарди. Қолган-кутган навкарлари, мулозимлари ҳам – қай бири қилич, қай бири чалғи, қай бири тўқмоқ билан куролланиб олишганди.

Мўғиллар истило этган Хуросон, Мавр ва Афғонистондан дарвешлар келишарди: бошларида кулоҳ, кўлларида найзадек асо, белларига кашкул осиб олган қаландарлар вазмин қадам босишарди. Суриядан «жавлақий», яъни «яланғоч» деб аталган ғалати бир мазҳабга мансуб кимсалар келишар, дарҳакиқат, улар

соч-соқолларини қирдириб, ярим белларигача яланғоч бўлиб олишганди. Ўзини «ғозий» деб атаган дарвеш навкарлар ҳам оз эмасди, улар кўпдандир мусулмон дунёсининг салжуқийлар паноҳидаги гарбий сарҳарларига йигилишар, икки юз йилдир-ким, Византиядан тўхтовсиз таҳдид этиб турувчи фаранг ко-фирларининг ҳужумларини даф этишда иштирок этишарди.

Фаранглар Византияни кўлга киритиб, Исо қабрини кутқа-зиш баҳонасида Сурия ва Фаластинда ўрнашиб олишган, у ер-ларда ўзларининг ваҳшиёна тартибларини жорий этишган, эр-кин деҳқонларни қулларга, йўқ, иш ҳайвонларига айланти-ришган, шўрликлар бўйинларига хўжайиннинг тамғаси босил-ган ҳалқа солиб юришарди.

Фақат Рум салжуқлари гоҳ чекиниб, гоҳ яна устун келиб, маҳкам туришар, Кичик Осиёда ҳали мусулмонлар ҳеч қачон шу қадар собит туришмаган эди.

Ойболта, чўқмор ва эгри қиличлар билан қуролланиб олган дарвеш-ғозийлар белларига осиғлиқ дўмбалакларини чалиб, так-бир айтиб боришарди. Улар тўрваларига жанг олдидан юзга сурка-ладиган бўёқлар, душманни кўрқитиши учун тақиласидиган бургут қанотларию ҳўқиз шоҳларини солиб олишганди.

Савдо карvonлари ошиқиб-тошиқиб салжуқийлар пойтахти Кўнё шаҳрига, ундан шимол тараф – Трапезундга, жануб томон – Анталья ва Алайядаги Генуя ерларига қараб кетишарди. Генуяликлар ва руслар, қора белбоғ боғлаган арманлар, пешо-наларига мовий хол кўндирган ҳиндулар, мажусийларга ўшшаб белларига оддий чилвир қантиган яхудийлар карvonсаройларда елиб-югуришар, от, тия ёки эшак излашар, савдо-сотиқ қилишар, лекин одатдагиек ўзаро жанжал-низога боришмасди, яқинлашиб келаётган балодан молу жонни тезроқ узоқроққа олиб қочиши истаги уларни ҳамдард, ҳамжиҳат қилиб қўйган эди. Бозорлардаги кўплаб дўконлар ёпик турарди. Мол-ашё, бола-чақани кўздан йироқ жойларга, қишлоқлар ва қўргонларга жўнаттан дўкондорлар ҳамиша отларни эгарлаб, қамчиларини этик кўнжида шай тутишарди.

Йўллар хатарли, тоғ довонларидан ўтиш қўрқинчли эди. Очикқан хоразмлик навкарлар, ҳеч кимга бўйсунмовчи курдлар савдогарларга ҳужум қилишар, йўловчиларни талашарди. Салжуқ сultonларининг таклифи билан чегара ерларига кўчиб келган кўчманчи ўғиз қабилалари ҳам бебошлиқ қилишарди. Қиши яқинлашиб қолган, ўғизлар ўз подаларини тоғдаги ёзги яйловлардан пастта ҳайдаб тушишган, ўтган-қайттандардан ёлғиз сulton фойдасигамас, ўз фойдаларига ҳам хирож ундиришга ҳамиша ҳозир-нозир тутишарди.

Малатъяга нақ икки довон қолганда ҳўқиз терисидан ти-

килган енгил чарм совут кийиб, ипак чилвирлар билан чатилган енгил қамиш қалқон тутган, ўқ-ёй билан қуролланган ча-вандоэлар карвонни тұхтатишиди. Карвондагилар бошда мүгуллар деб ўйлаб, жон-понлари чиқиб кетди. Лекин ҳалигилар мусулмон турклар эди. Ўқ-ёйчилар карвонга бир фарсақ беріда тұхтаб, келаёттан күшинга йўл бўшатишини амр этишиди тошларни тараклатиб, қандай пайдо бўлишган бўлса, шундоқ тезлик билан ғойиб бўлишиди.

Кўп ўтмай, тоғ йўлининг навбатдаги бурилишидан сўнг карвон кўнгироқларининг мунгли-ҳазин оҳангини босиб, шиддаткор наволар янгради. Карнай-сурнайлар ғат-ғатлаб, дўмбираю ногоралар гумбирлаб, асосий қўшиннинг яқинлашиб қолганидан дарак берарди. Карвонбоши қылқириб, йўл четига чиқишига буюрди. Туякашлар туяларини нишаб ёнбағрга ҳайдаб чиқишига тиришдилар. Қисқа арқон билан бурунларидан эгарга боғланган ақили жониворлар бошларини буриб, хотиржам бокишар, соқчилар, карвончилар ва муридларнинг елиб-югуришларини, отларни йўл четига ёнма-ён тизиб хотин-халаж, бола-чақаларни ҳар эҳтимолга қарши жангчилар дағъидан муҳофаза қилишига шайланишиларни гўё томоша қилишарди.

Ғалати шиддаткор мусиқа яқинлашиб келарди. Султонул Уламога мурид тушишдан олдин Румда кофирларга қарши жанг қилган Шайх Хўжатий бу оҳангни таниди. У буюк Салжуқларнинг сўнгти қудратли ҳукмдори бўлмиш султон Санжар номи билан «санжарий» деб аталарди.

Бундан икки юз йил муқаддам Ўрга Осиё чўлларидан чиқиб, ўз шажараларини афсонавий қаҳрамон Санжардан бошловчи кўчманчи туркман қабилалари дини исломни қабул қилиб, Хитойдан – Византиягача, Гуржистондан – Ироққа қадар чўзилган майдонда майдон-салтанат барпо этишган эди. Ҳозир одамлар Самарқанд, Марв ва Табриздан тўда-тўда бўлиб, паноҳ излаб бораётган Кичик Осиёдаги салжуқларнинг Рум султонлиги бир пайтлар қудратли бўлган ўша салтанатнинг омон қолган бир парчаси эди.

Йўловчилар эркин нафас олишиди. «Санжарий» уларга қарама-қарши ёқдан келаёттан куч Кўнёдаги салжуқ султони Аълоиддин Кайкубод биринчининг қўшиллари бўлиб, улар Бағдодга, кўрқиб қолган, заиф халифага ёрдамта бораёттанидан дарак берарди.

Йўлда биринчи бўлиб йирик жийрон отларда найзабардорлар кўринди. Юксак Торос тоғларини тикка ёриб, довондан тушиб келувчи йўл анча тор бўлиб, уч суворий бир сафга зўрға сигарди. Оёқости тошлоқ бўлганидан деярли чант-тўзон кўтарилемасди. Отасининг амри билан чодирга бекинган Жалолиддин акаси билан ба-ланда тая елкасида туриб, аскарларни бемалол томоша қиласарди.

Найзабардорлар ортидан алпилар, баҳодирлар келишарди. Улар сараланган паҳлавонлар бўлиб, майдонда яккама-якка жанг қилишар, кўпинчча жангнинг оқибати шуларга боғлиқ бўлар эди. Улар остидаги хурморанг, оқкушбўйин, серёл, кўкракдор, елкаси тор, аммо сағриси кенг арабий тулпорлар ўйноқлаб, олга босишар, йўғон қора туёқларини дуккиллатиб, қулоқларини чимириб, Балх айғирларига қадр ила кўз олайтириб ўтишарди. Айрим отларнинг бўйниларига зар билан зийнатланган кўтос думи тақилган бўлиб, у бирор қўргоннинг олиниши ёки душман устидан қозонилган ғалаба шарафига сulton томонидан берилган мукофот белгиси эди. Жалолиддин бош баҳодирнинг тулпорида шундай нишоналардан тўрттасини санади: бири қирмизранг, иккитаси қора, яна бири сарғиш. Бу девқомат йигит эди, бошдан-оёқ совут-қалқон кийиб, белита эгри догоғистон шамширини тақиб олган эди. Унинг баҳайбат чўқморини орқада яроқбардор кўтариб келарди. Дарвоҷе, ҳар бир баҳодир ортидан учтадан-тўрттадан бўлиб яроқбардор – човушлар келишарди.

Алпилар сафи ортидан ҳанжар ва енгил қалқонлар билан қуролланган жангчилар куршовида уч қиррали қора байроқ кўтариб байроқдор кўринди. Қора байроқ халифага садоқат рамзи бўлиб, унинг ўргасидаги қизил лочин-салжуқлар насл-насабининг нишонаси эди.

Кулранг балжустоний теваларда ер-кўкни дўмбира ва ногора садоларига кўмиб ўтган машшоқдар изидан оддий сипоҳилар – ҳақиқий жангчилар кўринди. Ҳар бир саф ўз байроғи остида, ўз элликбошиси билан келар, элликбошиларни узанги, жиловлардаги безаклар, туркманий кашталар солинган ёпинчиқлар, хуржинлар, эгар-жабдуқлардаги олтин-кумуш зийнатлардан таниб олиш қийин эмас эди. Оддий сипоҳийларнинг отлари ола-куроқ эди: саман, қашқа, тўриқ бедовлар, калта оёқ, эгри дум отлар.

Ҳаммадан ҳам балхликларни ҳайратта соглани обоздан олдин ўтган уч саф аскар бўлди. Оғир отларда, оғир совут, дубулға кийиб, дудама вазмин қиличлар,узун найзалар ёки нинадек ингичка шамширлар тақиб олган жангчилар ўз қиёфалари билан дам форсларга, дам оқ сочли русларга ўхшаб кетарди. Отасининг муридлари уларнинг ёпинчиқлари, қилич ва дубулгаларида православ ёхуд грегорион бути шаклини кўриб, алланечук бўлиб кетишиди: булар ўз эътиқодини яширмаган насорийлар эди. Нахотки насорийлар мўмнилар халифасини ҳимоя этишса?..

Кейинчароқ тушунишди: Кичик Осиёдаги ола-куроқ аҳоли орасига ўрнашиб олган салжуқлар гайридинлардан ҳазар қилинмас, аксинча, юонон ва арман васалларининг кўшинларини ўз байроқлари остига бажонидил қабул қилишар, ёлланма аскар-

пар сафига ёлғиз туркларни эмас, гуржиларни ҳам, фарангларни ҳам, ҳаттоқи, норманларни ҳам қўшиб олишаверар эди. Бу нарса ўша Зулмат Оламидан чиқиб келган рицарь-кўпакларнинг кўп асрлик босқинига бардош беришларига уларга жилла ёрдам берган бўлса, ажабмас.

Кийим-кечак, курол-яроғ, озиқ-овқат орттан отлар, хачирлар, туялар турнақатор бўлиб тизилиб ўта берди. Салжуқлар кўшини гўё бир йилга етгудек захира билан кимсасиз ва оч-югун ўлка гомон кетиб бораарди. Шунда Жалолиддин эслади: у буюк Салжуқларнинг шавкатли вазири Низомулмulkниң «Сиёсатнома» китобини акаси билан ўқиган, ўша китобдаги уруш-юриш пайгида ҳар нав олиқ-солиқлар билан дехқонларни хонавайрон этмаслик учун бир йил олдин тадорик айлаб, кўшинга зарур ҳамма нарсани ғамлаб-жамлаб кўйиш керак, дегэн оқилона маслаҳат унинг хотирасига маҳкам ўрнашиб қолган эди. Демак салжуқ ҳукмдорлари орасида оқиллар маслаҳатига амал қилувчилар, телба хоразмшоҳдан, фарқли ўлароқ ҳалқ, меҳри-мададининг қадрига етадиганлар ҳам бор экан.

Бу уларга кўп ойлик сафарлари давомида мұяссар бўлган бирдан-бир хурсандчилик эди: оқилона тузилган, мунтазам ва қудратли кўшин. Наҳотки мўгуллар шундай кўшинни ҳам тормор қилиб, кўй подасидек тумтарақай этишса?...

Ўша, Торос довонида уларга дуч келган кўшин мағлубият кўрмай, эсон-омон юртига қайтди. У мўгуллар билан жанг қилмади. Мўгуллар Бағдодга эмас, шимолга, Кавказ орқали, Баҳри Ҳазарни ёқалаб, Волга бўйлари томон – Русга қараб юриди. Аммо бу муваққат бир танаффус эди...

Уларни боя йўлда тўхтатганлар каби эпчил-ёвкур ўқ-ёйчилар дастаси обозга эргашиб, кўздан ғойиб бўлишгач, карvonбoshi яна йўлга бошлиди.

Карvon тушдан сўнг довонга етиб келди. Уларнинг кўз ўнгига кенг, ям-яшил водий намоён бўлди. Куёш нурлари остида ярқираб, кўз қамаштирадиган оппоқ тоғ чўққиларига боқиб, Фирот дарёсининг тор дарадан ҳайқириб отилган кумуш тўлқинлари узра юксалиб, товланиб турган нилий камалакка термулиб, унда-мунда кўйичивонларнинг кулбалари тиккайган кўмкўк яйловларга, водий ўргасида жойлашган шарофатли Малатъя шаҳрига тикилиб, улар жойнамозларини ёйишиди, узоқ йиллар давомида илк бор эркин нафас олиб, намозидигарни ўқишиди. Йўл азобидан ҳориб, ўлкалар, шаҳарлар қабилалар оша юра бериб, тинкаси қуриганларга умид манзили насиб бўлган-дек эди. Саҳролар, ҳайбатли тоғ тизмалари орқада қолди. Олдинда қудратли салжуқ султонлари ҳимоясида сокин, баракатли тупроқ ётарди.

Аммо Султонул Уламо Малатъяда тўхтамади. У яна шимолга бошлиди. Фақат Эрзинжонга етганда, жануби-ғарбга қараб қайрилди.

ГУЛХАНЛАР

Улар салжуқ давлатининг ички сарҳадларига хийла кириб боришигач, Султонул Уламо кичик бир шаҳарчада кўним топди. Аксарий аҳолиси юонон ва арманлардан иборат бу шаҳарчани Ларенде деб аташарди. Султонул Уламонинг бунда неча муддат туришини айтиш қийин эди, юзларга қиши нафаси уфурар, инчунун, шу ерда қишини ўтказишга у қарор қилган эди.

Султон ноиби амир Мусо тўғри, соддадил турк бесавод омий бўлишига қарамай, содик амалдор эди, шаҳарни қонунлардан ҳам кўра, кўпроқ кўчманчи ўғизларнинг тартиб-низомларига суюниб идора этарди. У дини-иймоннинг олиму алломаларига нисбатан чуқур ҳурмат-эҳтиром турар, инчунун, балхлик донгдор уламони унинг шуҳратига яраша иззат-икром билан қарши олган эди. Султон Уламонинг бу шаҳарда қолиш ҳақидаги қарори унинг иззат-нафсига ёқиб тушган эди.

Ҳар бир ноиб султон Аълоиддин Кай Кубодга тақлид қилиб, ўз саройида олимлар, шайхлар, уламоларни йифишига, улардан машварат ва маслаҳатлар тинглаб, эвазига лутфи-марҳаматлар кўрсатишга интиларди. Лекин чатоғи шунда эдикӣ, балхлик уламо мадрасадан бошқа жойга кўчишни истамасди.

Шаҳар бундан беш йил бурун арман подшоси Левон иккинчининг кўлидан тортиб олинган, атрофда қадими, аммо жаробага айланган, янги, лекин истилодан сўнг ҳувилаб қолган бўй-бўш бутхона ва монастирлар кўп эди. Лекин ҳали битта ҳам мадраса йўқ, эди.

Амир қарор қилди: у, қандай бўлмасин, шайхни шаҳарда тутиб қолади. Қиши киргунча мадраса куради. Шундоқ деб сўз берди.

У сўзи устидан чиқди. Бир ойдан сўнг Султонул Уламо янги мадрасага кўчиб ўтди, тўғри у Нишопур, Дамашқ ёхуд Ҳалабда улар кўнган юз ҳужрали мадрасаларга тенглашолмасди, аммо мударрис ўз оиласи, муридлари, ўнлаб шогирдлари билан жойлашса, арзигулик кент ва кўркам иморат эди.

Хулас, султон ноибининг шуҳратпарастлиги ва соддадиллиги орқасида улар бу ерда бир қиши ўрнига етти қиши туриб қолишиди.

Султон пойтахтидаги ўн етти фарсаҳ берида жойлашган бу шаҳарчада Жалолиддиннинг бола идроки роса чархланди, у ўша давр маданияти кўлга киритган дунё ҳақидаги муайян билимларни эгаллади. Унинг ёшлиги шу ерда, атрофи вулқонли тофлар билан ўралган, бир замонлар қадими насронийлар роҳиблар учун мағора уйиб, бутун бошлиқ шаҳарчалар барпо этган

ям-яшил воҳа қўйнида, юнон ва арман ҳунармандлари, ўғиз жангчилари, Хурросон уламолари орасида кечди. Шу ерда, Ларендеда у илк баҳор гаштини суреб, илк оғир қайғусини туй-иб, илк иқбол нашъасини тотди.

Майсазору узумзорлар қўйнида сайр этиб, тоғлар қўйнида яшнаб ётган баланд ўтлоқларда тентираб, муздек булоқларнинг шарқироқ оҳангига кулоқ тутиб, у илк бор масти масрур бўлди, табиятни ҳаракатта келтирувчи қудратлар шаънига ҳамду санолар ўқиди. Улар болалик чоғлариданоқ уни ҳайратта солишарди. Лекин фақат бу ерда, Ларендеда у ўн олти баҳорга юз тутганида ўша сурур тошқин бир жазавага айланди, кейин ана шу ҳолат уни, энг мукаммал маҳлуқот бўлмиш инсон қалбида жо бўлиб ётган чексизликлар ҳақида ўйларкан, тез-тез қамраб оладиган бўлди.

Кейинчалик у бутун қайғу ва ҳолатларини жиловлаганидек, ана шу жўшқин илҳомини ҳам жиловлашга ўрганди, аммо кейин чекламади, фақат йўлга солиб турди, шалоладек отилишига қўйиб берди, зеро, унинг кўпирриб-тошиб, ўз йўлида ҳамма нарсани оқизиб кетишига жиндак туртки кифоя эди.

Нафси замонларни айтганда, замонлар бағрини ёриб ўтиб, унинг фикр ва туйгуларини етти аср берига етказган ҳам ўша шалола эди.

... Сочиб найсон, сузар кўкда булатлар карвон-карвон,
«Кўкарғил, яшнагил, ер» – деб дамо-дам гуркирап осмон.
Замин уйғонди, кўз очди,
Баҳордан мужда, деб ҳар ёнга мушки анбарин сочди,
Югурди новдаларга қон мисоли ям-яшил шарбат.
Ургуни тарк этиб, охир гиёҳга кўчди ишқ-талъат.
Кўнгил асрорини айтиб, оғочлар чайқалур тинмай....

Бу шеър анча кейин, Кўнёда туғилди. Аммо ўзида шеър түғдирувчи кучни у илк бор шу ерда, Ларендеда ҳис этди. У файриштурий равишида шеърлар тўқий бошлади, йўқ, йўқ, унда ўз-ўзича шеърлар тўқила бошланди, улар ҳали фўр, тальми-тотими тобига етмаган қовунга ўхшарди. Фалати пойма-пой нидодлар, узук-юлук манзаралар, лекин гоҳо шундоқ мисралар ҳам учрардик!... Ёшлиқда битган ўша ғазаллардан айримларини кейин қайта қараб, илк шеърий тахаллуси – Хомуш номи билан қоғозга туширди. Гоҳо вазъ айтаркан, мисол қилиб ўшалардан айрим сатрларни келтиради.

Эҳ, ёшлиқ, ёшлиқ. Хомуш эмиш. Ҳали куйиб ултурмасданоқ, у ўзини ҳаёт ва ўлим асрорига етган, ўрганиб, ақли тўлишган деб биларди. Лекин булар бари кейинчалик Кўнёда воқе бўлди.

Ўша ўн олти баҳорида у бир кун сайдан қалби тўла белги-

сиз бир дард ила қайтаркан, қуёш довонга ёнбошлаган, Қоратоғнинг қорли чўққилари қизғиши шафакқа чулғанган эди. Унинг ҳоргин тани гёй эриб, баҳор оқшомининг бинафшаранг сояларига қоришиб кетаётгандай туюларди.

Фақат соқчилар ҳузурида эмас, бутун, шаҳар атрофида гулханлар ёнарди: қалъя деворлари курилар, мардикорлар кечани кеча, кундузни кундуз демай, бетиним ишлашарди. Навбатлашиб, шу ернинг ўзида, қалъя деворлари остида тамадди қилишарди, бирорвларга уйдан тутунда овқат олиб келишар, бирорвлар амал-тақал қилиб, гулханда бир нима пишириб оларди.

Жалолиддин гулханлар олдида туриб ишга узоқ разм солди. Деярли барча усталар армани ёки юнонлар эди. Гёй меҳнат уларни асоратдан, ярим оч тирикчилик азобидан, кечакундуз девор бўйлаб кезган, қамчиси баданга илондек чирмашувчи назоратчилар назаридан узоққа олиб кеттандек эди. Бундоқ қотиб қолган чехраларни Жалолиддин тоат-ибодат маҳали отаси ва унинг мурилларида учратган эди. Ва бу чехралар – яланг бошлар, тўзиб ҳалал бермасин учун чизимча билан тугиб қўйилган сочлар, қора, сарик, аммо куюқ жингалак соқоллар, ёниб бокувчи кўзлар – унда ҳавас аралаш аллақандай жозиба уйғотарди.

Усталар яхци йўнилмаган, ўтқир қиррали, дағал тошларни чаққонлик билан теришаркан, гап қотишмасди, афтидан, бир-бирларини сўзсиз тушунишарди.

Қадимий мажусий эҳромларнинг мармар тахталарини ҳам ишлатишар, арраланган устунларнинг юмaloқ ҳалқаларини ёнбошлатиб теришарди. Кейин ҳаммаси устидан хурсон ганжи-ни тўкишар, тошлар ҳадемай, зил-метиндек бирисиб кетарди, Қоратоғ қояларига ўхщаш бундай деворларни буза оладиган куч оламда йўқдек эди. Ҳа, улар ҳақиқий усталар эди!

Анча йиллардан сўнг у ёшлиқда кўрганларини эслаб:

«Кўрмоқ бўлсанг – юнонни, бузмоқ бўлсанг – туркни чорла!» – дейди. Юнон ва арманлар – қурувчи, турклар – жангчи халқ. Албатта улар ҳам қуришади зеро, дунёда яратмайдиган халқ йўқ. Аммо уларнинг иморатини кўз билан дарров илғаб олиш қийин, улар бино эмас, давлат қуришади.

Ўша йиллар фақат Ларенде атрофида эмас. Салжуқ давлатининг барча шаҳарларида шомдан тонгта қадар гулханлар ёнар, одамлар тупроқ қазир, тош йўнар, уларга нафис нақшлар солишар, масжидлар, саройлар қуришарди. Лекин ҳаммадан аввал карвонсаройлар, кўпприклар, қалъя деворлари қад кўтарарди. Усталарни ер юзининг ҳамма бурчакларидан – Гуржистон ва Эрон, Византия ва Дамашқ, Қоҳира ва Ҳалабдан даъват этишар ва олиб кетишарди. Арман тошкесарларининг диди-малакаси, Хурсон меъморларининг меҳри-маҳорати, туркман гилам-

ларининг нақди-нигори, юонон усталари ва рассомларниң таж-рибаси – ҳаммаси кимёгар товасига тушиб, қовушган маъдан-дек, гулханлар ўтида эриб, бир бутун бўлиб бирикарди.

Шундай ошиқиб-тошиқиб ишлашардики, Кўнёдаги салжуқ сultonни унинг шаҳарлардаги ноиблари, ҳатто курувчиларниң ўзлари ҳам истиқболни гўё кўриб туришар ва аниқ билишардики, яқинда Farbdan келган ва даф этилган салибчилар босқинидан кейинги танаффус узоқча чўзилмайди, ҳадемай, ундан неча карра даҳшатли бир бало мамлакатга Шарқдан ёпирилади. Унда бошланган ишни охирига ким етказади, эҳтимолки, ўшанде ер юзида улардан ном-нишон қолмас.

Дарҳақиқат, ўттиз-қирқ йил ичида салжуқ сultonлигига шу қадар кўп иморат курилдики, бундан икки юз йил олдин ҳам, кейин ҳам бунча кўп курилмаганди. Улардан анча-мунчаси мўгулларни ҳам, усмонларни ҳам кўрди, мана, етти юз эллик йилдирки, ўша гулханлар алангасида ёришган кунлар ва тунлардан хотира бўлиб, ҳамон ер юзида яшаб турибди.

Жалолиддин қўнишиб, гулханга яқинроқ келди. Тоғда эриётган қорларниң салқини уфурар, ердан туман кўтарилар, тун аёзли эди. Мардикорлар учун катта қозонда овқат пишираётган юонон бола муллалардек кийинган Жалолиддинни кўриб, ўрнидан турди-да, таъзим эттач, жиддий тур билан бир нималар деди. Жалолиддин унга жавобан, тушунмадим, деб бош чайқади, холос.

Гулхан ёнида таёгини белига тираб турган назоратчи бароқ қўзи қалпоқ остидан кўзларини бўридек чакнатиб бокди. Сўнг соқолини тутамлаб, қингир-қийшиқ тишларини кўрсатиб, хохолади:

– Бу кесилмаганиларга кўйиб берсанг, бас, валаклашаверади! Уларга ҳазир бўлмасанг – чатоқ. Лекин, ишни дўндиришади зангарлар!

Жалолиддин жавоб бермади. Оловга тикилиб, аланганинг товланиб турган тилларини томоша қилди.

Зўравонлик ва жаҳолатдан қочиб, улар озмунча йўл босицмади – қарийб, дунёниң бериги чеккасига келишди. Лекин ҳамма жойда акл ва маҳорат, билим ва руҳият устидан жаҳолат калтаги хукмрон. У йўл-йўлакай кўрдики, бир жойларда, манфаатларга мувофиқ тушаркан илминг қадрига етишади. Наҳотки, ҳамма ерда ва ҳамиша шундоқ бўлса? Ахир, инсонниң инсонлиги – унинг акли ва қалбила эмасми? Бошқа жиҳатлари – тери ва суяклари эътибори билан унинг ҳайвондан нима фарқи бор.

Ўша баҳор Жалолиддин Ларенде курувчилари тилини ўрганишга жазм этди. Бу истак жаҳолатта нафрат туфайлими ёки маҳоратга эҳтиром важҳидан – ўзи ҳам билмасди.

Ёштигиданоқ унинг табиатида бир хислат кўзга чалинарди: ўйлаб бир нарсага киришдими, бас, охирига етказади. Бир йилдан сўнг у бемалол юонча гаглашадиган бўлди. Кейинчалик у Афлотун асарларини аслиятда ўқиб чиқди, Кўнё яқинидаги православ монастири мутавалийси билан узоқдан-узоқ сұхбатлар куриб, баҳси-мунозара қўлди, ҳатто юон тилида шеърлар ҳам битди.

Акаси Аълоиддин унинг сайри-саёҳатлари, фикри-мулоҳазаларига аралашмасди. Шундоқ ҳам улар бир-бирларига ўхшамас, бунинг устига, Ларенdedа кечган биринчи қишида Аълоиддин хасталаниб, ётиб қолди. Узундан-узоқ йўл босишлар асар этдими ёки бу ернинг об-ҳавоси ёқмадими, ёхуд нимқоронги ҳужрада етти-саккиз соатлаб тинкани куритиб дарс ўқишилар, тунлари ухламай, тоат-ибодат қилишилар толиқтирдими, хуллас саломатлиги ёмонлашди. Унга ҳеч нарса кор қиласди: на ойисининг қистови билан ютилган ичаткилар, на муқаддас сўзлар битилган тутатқилар. Унинг қирқ-олтмиш муалиф битган, охири пайғамбар замонасига бориб тугашган ҳадисни ёки Қуръон тафсирининг бутун-бутун мураккаб саҳифаларини осонгина ўзлаштирган ажойиб қувваи ҳофизаси ҳам заифлаша борди.

Ўзи дурустгина табиб бўлган отаси Ҳалабдан ҳаким чақирди. Ҳаким ҳар эрталаб хастанинг баданига суркаш учун малҳам, кечкурунлари ичиш учун тез таъсир этувчи дори берди..

Лекин баҳорда Аълоиддиннинг ахволи тагин оғирлашди. У кўкраги пачоқ, чўпдай ориқ, чолларга ўхшаб ғужанак бўлиб, партўшакда ётар, йўтал хуружидан аъзойи бадани қалтиради. У дарсларга чиқмай, ойиси қарамогида кўпроқ уйда қолар, кун сайин Жалолиддиндан йироклашиб, кун сайин қайтадир ўтмишга томон кетиб борарди.

ГАВҲАР

Шундай баҳор кунларининг бирида Жалолиддин ҳовлида туриб, ҳужрада акасининг қақшаб ўйталганини эшигидио юраги алланечук ачишиб кетди. Ачиниш аралаш хижолат чекиб ўйлади: мана, у болалиқдан заиф, хаёлкаш, таъсирчан бўлишига қарамай, соппа-соғ, оёқлари билан тошсупанинг ҳароратини сезиб, баҳор ҳавосидан, гуллаган олчаларнинг муагтар ҳидидан тўйиб-тўйиб нафас олайтию ҳамиша югуриб-елиб ўсган, шовқун-суронни хуш кўрадиган, дали-гули бўлиб кўринган акаси не ахвoldа ётибди.. Ногоҳ орқадан қиз боланинг майин овози эшитилди:

— Дадам акангизга олча шарбати бериб юбордилар. Илоё, шифо берсин!

Жалолиддин ўтирилди. Қаршисида Шарафуддин Лолонинг қизи кўзачани чўзиб турарди.

Қанчалар ўсиб-ўзгарибди! Лекин юзлари ҳамон ойкулчадек, яноқларидаги күлгүчлери ҳам ўша-ўша. Фақат катталарга ўхшаб, оғзини рўмол учи билан жиндак бекитиб турибди. Йпак лозими остидан каштали ковушиларининг қайрилма, ингичка учлари кўринарди. Юм-юмaloқ кўзлари аввалгидек тикка боқмайди, ана, улар бир чарақлаб, яна ерга қадалдилар.

Жалолиддин қиз кўлидан кўзани олишни ҳам унугаёзган эди.

– Марҳамат, олинг!

У кўзани олдию лекин бирор нима деёлмади. Турган ерида қотиб турба берди. Қиз яна бир бор чараклаб боқдию тагин кўзларини ерга олди. Сўнг таъзим адо этиб, енгил қадамлар билан дарвоза томон юрди. Жалолиддин дарвоза ёпилгандан кейингина ўзига келди.

Унинг дарди ўша баҳор Гавҳар деб аталди. Ўт-ўлаңларнинг шарпаси, япроқларнинг шивири, от түёқларининг дукури, арава гилдиракларининг гижирлаши шу номни тақрор этарди. Кушларнинг талпиниб, қанот қоқишлирага қараб, қизарип кетарди, гўё Гавҳарбону яна унга чараклаб боққандай. Бу ном чашмаларнинг сувида акс этар, унинг хаёлини илми илоҳиётдан олиб қочар, зеро, илоҳиётда ҳам нарсаларнинг асл моҳияти “гавҳар” деб аталарди.

Бутун ёз бўйи у қиз уйи атрофида гирдикапалак бўлди. Кунларни чашмага сув олгани чиқармикин, деб унинг йўлларини пойлаб ўтказди. Лекин қиз камдан-кам чиқарди. Ҳар сафар у кўзасини ўнг елкасига қўйиб, енгил қадамлар билан чашмага томон бораркан, Жалолиддин бир чеккада туриб кузатар, ундан кўзларини узолмасди.

У бутун яширин дарди-мехрини қизнинг отасига кўчирди. Иззатли, салобатли қариятга у ҳамиша пешвоз чиқар, уни тўрга ўтқазиб, парболишлар узатар, шарбат, айрон қуйиб берар, чолнинг ажин босган қорача юзларида ўз Гавҳаридан бирор нишона излаб, кўз айрмасди.

Булар бари катталар назаридан четда қолмади.

Кузда дараҳтлар мевадан шоҳ букиб, хазон япроқлар яқинлашиб қолган ёмғирлар ва тўйлар мавсумидан дарак бераркан, отаси уни ўз ҳузурига чорлади.

– Ёшинг ўн еттига тўлди! Аллоҳ насиб этса, уйланишинг фурсати етди! Биз сенга қаллик танладик, лекин аввал ўзингдан эшитмоқчимиз: балки кўз остингга олиб қўйганинг бордир?

Жалолиддин тиз чўқди. Отасининг юзига ҳам боқишига юраги бетламай, секин фудурлади:

– Марҳаматингиз билан Гавҳар бону, муридингиз Шарафуддиннинг қизи.

Султонул Уламо табассумдан ўзини тиёлмади.

— Тур ўрнингдан! Бизнинг ҳам кўзлаганимиз ўша! Жалолиддин отасининг қурушқоқ, ажин тўрлаган, лекин даҳшатли — унинг Бағдодда қўлган қаҳри-газаби ёдида эди — кўлларига лабларини босди.

*Тўй куни дир, авжида чирмандамиз,
Кўкка тулаш савту-садо, сас бугун,
Кийганимиз шоҳию атлас бугун,
Янгра баланд, байрамимиз, базмимиз!*

*Тўй куни бу, гунчага анбар насиб,
Гулга чаман, тўтига шаккар насиб,
Ой қўшилур кўкдаги Зухро билан,
Дилда ажисиб нашъяю ялло билан —
Жумла жаҳонга ёйилур азмимиш,
Янгра баланд, байрамимиз, базмимиз!*

*Соҳиби тўй, ўйлаки, шаҳзодалар,
Соҳиби баҳт — бир гули озодадир,
Сарв эгилур сен сари, зебо санам,
Юрсанг агар биз сари, эвоҳ, санам,
Дилда тошар шиддатимиз, жазмимиш,
Янгра баланд, байрамимиз, базмимиз!*

*Зухро бугун бизга қуйиб, жом тутар.
Жом демаким, нашъаю пайғом тутар.
Пиру жавон даврада раққос эрур,
Давра тўёла айшу тараф, соз эрур,
Завқу сафо диллара пайвандимиз,
Янгра баланд, байрамимиз, базмимиз!*

*Тўй-никоҳ базмида ҳалво ширин,
Оғуши гўшангода раъно ширин.
Гул ила булбул бу кечча маст бўлур,
Богу баҳор қўйнида пайваст бўлур.
Янгра бугун най ила чирмандамиз,
Янгра баланд, байрамимиз, базмимиз!*

ИККИНЧИ ШАМ

Жалолиддин одатда шеърни овоз чиқазиб ўқирди. Шеърдаги оҳанг уни бекиёс бир куч ила ўзига жазб этарди. Ана шу кучга у дарров бўйсина қолмас, дастлаб бошини ўнг елкасига солин-

тириб, кулоқ солар, сўнг гўё унга монелик қилмоқчидек, се-
кин оёққа қалқарди. Кейин этагини бар уриб илк қадам ташлар
ва чап қўлини тикка кўтариб, билагидан ҳавода солинтирган-
ча, турган ерида аста, гир айланарди.

Шу ондаёқ унинг руҳий назари ўнгида абадий айланишлар-
ла коинот ҳаёти намоён бўлар: қуёш атрофида сайёralар учар,
ер атрофида етти қават осмон чарх уради... Ана шу мавзунлик
унинг бутун вужудини қамраб оларди.

Шунда у ўнг қўлини ҳам кўтариб, рақсга тушиб айлана бош-
ларди. Аввал шошилмай, кейин тезроқ, тобора тезроқ айланар,
ер-кўкни тўлдирган ўша жаҳоний оҳанг билан қўшилишиб, маст-
аласт бўлиб, то ўзни унугмагунча, гир-гир айланаверарди, зоро,
шеър савти, рубоб садоси ўша оҳангнинг сўлғин соялари эди.

Мана у, ҳозир ҳам “Янтра баланд, байрамимиз, базмимиз!”
деганча, ўрнидан турдию тош саҳнда аста қадам ташлаб, уйқуга
чўмган мадраса оғушида танҳо ёнган шам атрофидан бир айла-
ниб чиқди. Шунда унинг сўзларига жўр бўлган каби, баногоҳ
рубоб жаранглай кетди. Кўллар қанотдек силкиниб, деворларда
соялар сирғалиб учдилар.

Рубоб шодиёна қиларди: ҳа, мўъжиза юз берди – ошиқ-маъ-
шуқлар қовушдилар. Аммо бу шодиёна оралаб мунгли бир армон
ҳам садо берарди: кошкийди севишганлар бир-бирига батамом
сингиб кетишса, шундоқ сингиб кетишсанки, ўргадаги “сен” у
“мен”дан нишон ҳам қолмаса. Ошиқ ва маъшуқдан иборат аслан
бир бутун, бироқ азалий тарафайнлар тафовутининг ҳам йўқо-
лишини қўмсанган бу мунгли армон ҳар гал оҳангдор нақорат
баробарида овоз берар, фожеий бир аламга тўлиб жарангларди.

Оқ соқоли кўксига тушган чол тобора жазавага тушиб чарх
урар, унинг тўни этакларидан кўтарилиган шамол ўртада танҳо
ёнган шамни нақ ўчиргудек бўлиб, елпиб-елниб ўтарди.

Келинг китобхон, у ўзини унугтган шу баҳтиёр дамда уни
бир дам холи қўяйлик. Кўнё мадрасасини ҳам тарк этайлик
зеро, ишқ деган нарса Жалолиддин Румий учун нима эди де-
ган нуқтани мушоҳада этиш фурсати келди.

✓ Шоир ишқни ҳақиқатга етишининг ягона воситаси, деб биларди.
Зарғарнинг ўз хунарига ишқи, дерди Жалолиддин, модданинг
ҳақиқий сифатларини билшига, ўша даврнинг таъбири билан ай-
тганда, ундаги яширин асрорни англашга, бинобарин, унга иш-
лов беришнинг усул ва воситаларини эгаллаб олишга етаклайди.

Яна, модданинг яширин асрорини эгаллаш жараёни уста учун
ўз-ўзини англаш жараёни ҳамдир. Чинакам маҳорат, яъни мут-
лақ ҳақиқатни англаш шахснинг жисм билан бир бутун бўлиб
батамом қўшилиб-қовушиб кетишини тақоза этади. Лекин

ҳақиқатда, Жалолиддин таъбирича, “бу кўплик ва фиқарот¹ дунёсида” бундоқ қўшилиш имконсиздир, бас, ўша воҳид ва мутлақ ҳақиқатни билиш ҳам нисбийдир, орзудаги қўшилиб-қовушиш эса мутлақ оламда, ўша давр истилоҳича, у дунёда, оламул ваҳдадда тасаввур этилади.

Зиддиятларни орадан кўтаришга, яъни, мутлақ ҳақиқатни билишга интилиш, аммо бунга муяссар бўлишнинг имкондан хориж эканлиги Жалолиддин Румий шеърий диалектикасининг моҳиятини ташкил этади. Мутлақ ҳақиқатни билиш имкон доирасида деб қаровчи анъанавий тасаввупдан унинг фарқи ҳам шунда.

Ўз моҳиятига кўра, кузатувчини кузатилувчи билан, англовчанинг англанувчи билан битта деб қарааш табиатнинг объектив кучларини гавдалантириш шаклидирким, бу биз диний деб атайдиган ўша онг кўринишни учун характерли бир хусусиятдир.

Холбуки, табиатни гавдалантириш, жонлантириш ҳар бир халқ оғзаки ижоди учун ҳам хос бўлиб, умуман мажозий, тимсолли тафаккур асосларидан бирини ташкил этади.

Мажозий тафаккур системасининг моддий олам қонуниятларини билишга интилиши қўпинча ақл бовар қилмас натижаларга олиб келган экан (чунончи, сўфийлар тошнинг ерга тушишини ҳам сайёralарнинг Қуёш атрофида айланишини ҳам ишқ билан изоҳлашади), бундай мажозий тафаккур умуман реал мазмундан маҳрумдир ва у рационалистик тафаккур заминида ўз маърифий имкониятларини йўқотади, деб ўйлаш хото бўлур эди.

Ҳатто мажозий тафаккурнинг асосий муҳити – санъатни назардан соқит қилганда ҳам XX асрнинг ўрталарида, илмий деб атальувчи рационалистик тафаккур гуллаб яшнаган бир даврда синектика фанининг пайдо бўлишини қайд этиб ўтишга тўғри келади. У мантиқий тафаккур ечолмаган тор, майший-техник масалаларни ечишда худди шу мажозий тафаккурдан истифода этади ва гавдалантиришни ўз методикасининг аввал-асоси деб билади. Синектиклар кемасозликдаги инженерлик масалаларини ечишда рассомлар, шоирлар, музикантлар, яъни ўз касбига кўра мажозий фикр юритувчи кишиларни жалб этишади, у ёки бу жисм, ҳодиса ўрнига ўзингизни қўйиб кўринг-да, сезгиларингизни айтиб беринг, деб талаб қилишади.

Фалсафий монизм нуқтаи назарida туриб, оламнинг бирлиги эътироф этиладиган бўлса (сўфийлар идеалист бўлганилари ҳолда шу нуқтаи назарда туришган), развшан бўладики, табиат ва жамиятдаги, шунингдек, шахснинг психик ва эмоционал ҳаётидаги жараёнлар умумий диалектик қонуниятларга бўйсунади.

Сўфийлар худди шу психик ҳаётни, яъни микрокосмос сифатида ўз-ўзини билиш билан шуғулланганлар ва шу билан баробар бутун оламни, яъни макрокосмосни ҳам англай оламиз, деб ўйлаганлар.

Шу боисдан ҳам Жалолиддин, мутлақ оламни қайда, деган саволга “Сизнинг қалбингизда” деб жавоб берган.

Табиийки, ишқ, аввало, эркак ва аёл ўртасидаги муҳаббат тасаввуф фалсафасида муҳим ўрин тутади, зеро, аёнки эркак-аёл муносабати кишиларнинг табиатта муносабати ҳамдир. Ёки, бошқача айтганда, инсоннинг уруучилик моҳияти унинг нақадар табиий моҳиятига айлангани, яъни инсон нақадар инсон бўла олгани бевосита ишқ-муҳаббатда намоён бўлади.

Қай бир жиҳатлари билан Гегель диалектикасига салаф-ўтмишдош бўлган Жалолиддин Румий диалектикаси муҳаббатнинг бир-бири билан бирикиш, бир-бирига тамом сингиб кетишга интилиш ва бунинг имконсизлигидан иборат табиати асосига курилган эди.

Оlam билан уйғун бўлишга чексиз ташналик Жалолиддинни ҳаракатга солувчи куч мана шу эди. Ушбу нарсани у ўша давр мантиқий схоластикаси заминидан излади, аммо ўша бачканада догматизмдаги уйғулук эшакдаги арслонлик миқдорича эди.

Бу ёқда энди юрак қоларди.

Жалолиддин Румий юракни ақддан устун қўяркан, буни тушуниш мумкин: ҳақиқий билишда ўша давр мантиқий тафқурининг силлиқ формал метафизикаси биз ҳозир экспериментал психология, деб атайдиган, неча бир сўфиylар ўз-ўзини синчилаб кузатиш асосида ишлаб чиққан “юрак фани”-дан анча орқада эди.

Бироқ юракдан англаш савқи табиийга сужнарди. Ва яна равшанки, унинг натижаси паралогик тус олиб, рамзга, мажозга мойил бўларди. Мажозийлик эса – санъат иқлими.

Тасаввуф бир мағкуравий оқим сифатида бошданоқ шеърият билан ажралмас бўлиб, бирикиб яшади.

Дастлаб сўфиёна йигинларда ишқ-муҳаббат ҳақида ҳалқ кўшиқларида куйланарди. Шундоқ қилмиши учун нишопурлиқ шайх Абу Саид Майхонийни куфру иштибоҳда айблашган эди. Кейинчалик сўфиylар шундоқ мажлислар учун маҳсус руноий ва ғазаллар тўқийдиган бўлишиди. Уларда “ҳақиқат толиблари”нинг руҳий ҳолатлари акс этар, бу табиийки, сомеларда муайян завқ-шавқ уйғотарди.

Нотиқлик ва воизлик фаолияти тезда сўфия тарикатининг уёки бу жиҳатларини янада кенгроқ баён қилиб беришни тақозо этади. Бунинг натижаси ўлароқ, Анзорий, Саноий ва Атторнинг мажозий йўналишдаги, панд-ҳикмат достонлари юзага келди.

Фалсафий тафаккур умумга мақбул абстракт – мантиқий категорияларни ишлаб чиққани каби, тасаввуф шеърияти ҳам ўз тараққиёт жараёнида анъанавий тимсолу ташбиҳларни ишлаб чиқди.

Жалолиддин Румий яна шу анъаналарнинг чўққисида турди.

✓ Унинг шеъриятидаги севимли тимсоллар – кўзгу, тасвир ва соя эди. Объектив борлиқни у ўзи бирдан-бир ҳақиқий деб билган ҳолда ўзга, идеал оламнинг сояси деб биларди. Яъни борлиқни инъикос, инъикосни борлик ўрнида кўрарди у. Буни ҳамиша назарда тутиш лозим.

Маъгумки, кўзгуда ҳамма нарса тескари кўринади. Лекин биз кўзгусиз ҳеч қачон ўз-ўзимизни кўра олмасдик.

Жалолиддин идеализмини унугмаган ҳолда, унинг ташбихини давом эттириб, айтиш мумкинки, Румий шеърияти мусаффо бир кўзгудир, етти асрдирким инсоният ана шу кўзгудан кўз узолмайди, зеро унда инсоннинг руҳият олами, унинг ҳаракат қонуниятлари ажаб бир тиниқлик ила акс этиб туради.

Айрим олимлар «сўфий» истилоҳи араб тилидаги жун мато мъносини билдирувчи «суф» сўзидан эмас, балки, юон тилидаги «софос» – донишманц сўзидан олинган, деб бежиз айтишмайди..

Жалолиддин Румий ва унинг шогирдлари ўзларини сўфийлар эмас, ошиқдар, деб аташган. Уларга билиш йўлида карвонбоши – мантиқ эмас, муҳаббат эди.

*Санамларга асиру бандалар, мен кўп замон ошиқ,
Чўмиб ишқ уйқусига сарбасар, мен кўп замон ошиқ.
Тириклик ибтидо айлаб, бўлурди шу жаҳон пайдо,
Азизлар, ошиқ эрдим онқадар, мен кўп замон ошиқ,
Кам эрмас, етти минг йиға сувратимга бўлдишар машғул,
Етишиб борлиғимдин бир самар, мен кўп замон ошиқ...
«Мен эрмасму сиза сарвар» – дея лаб очди Оллоҳим,
Анинг ирфонидин топдим асар, мен кўп замон ошиқ.
Малоқлар, маориф таҳтини кўкка равон айлаб,
Баландроқ силкитингиз болу пар, мен кўп замон ошиқ...*

Жалолиддин учун севги – бутун борлиқни ҳаракатга келтирувчи куч эди. Дон ҳам, майса ҳам, жонивор ҳам сева олади. Лекин ёлғиз тани, ёлғиз териси билан. Факат инсон ҳам жисми, ҳам ақлийдеки, ҳам хаёли, ҳам хотираси ила севишига қодир. Мутглақча интилган Жалолиддин учун олий ишқ – ҳақиқат ишқи эди. Лекин у чинакам диалектик бўлгани учун инсонни сўфийларга ўхшаб бичиб қўймас, жисмоний, заминий ёки унинг ибораси билан айтганда, фоний муҳаббатта нафрят ила боқмас эди.

Ҳар нечук севги – хунарга, ерга, ватанга муҳаббат унинг учун ҳақиқий ишқ йўлидаги босқичлар эди, бинобарин, хайрли санааларди.

У севгини қўёшга қиёс этарди. Лекин ўз-ўзига бино қўйиш, худпарастликни ўзни ўз тани зинданига солиш, кўр-ожиз бўлиб қолиш, деб биларди.

У аёлга муҳаббатни олқишиларди, зеро, инсон ўзига ўхшаган инсонга муҳаббат қўйиш билан ўз моҳияти, умуман инсонлик моҳиятини англаб етади.

Оқ соқоли кўксига тушган чол тун қоронғусини ошиқонағазалларга тўлдириб, чарх уаркан, бу сўфийлар учун шунчаки нашъали рақси самоъ эмас, балки ишқдан маст-аласт бўлиб, олам билан кўшилиш-қовушиш маросими эди.

У оғир ҳансира б тўхтади, ён-верига кўз ташлаб, аста-секин ўзига кела бошлади. Шам ёниб тугаб бораради. Деворлар ортида ҳамон зимзиё тун ҳукмрон. У авваллари гоҳо тоңгтacha чарх уар, бир оз дам олиб, тушгача, ҳаттоқи оқшомгача рақс туша оларди. | У ҳаётда ҳеч кимнинг олдида хижолат чекмаган. Ҳозир эса ўз тани олдида хижолат чекиб турибди. | Ҳудди чавандоз манзилга етгунча ўзи йўл бўйи аёвсиз қистаб-қамчилаган, энди эса йиқилий-йиқилай деб қалтираб турган от олдида хижолат чеккандек.

У латтадек бўшашган, мажолсиз – титроқ оёқлари билан зўрга бир қадам босди. Валад соядан чиқиб тавозе ила отасини қўлтиқлаб олди. Жалолиддиннинг ҳаяжонли овозини эшитиб, нимқоронғу хонага рубоб кўтариб кирган шу, Валад эди.

Отаси унга танимагандек, ҳайрон бўлиб бокди. Ҳа бир ерга бориб қолган, юм-юмалоқ жун қалпоги устидан салласини нарибери ўраган, қалта чакмони ёқасига бир жуфт юракми ёки сарв дараҳтигининг суврати солиниб, муқаддас оятлар битилган, мана шу мешгуруч соқолли эркак рубобни қўлтиғига қистириб, бир қўли билан уни қўлтиқлаб тураркан, чиндан ҳам ишониш қўйин эди: наҳотки, шу – ўшанда ўз пуштикамаридан тўраган ўғли, Валад бўлса? Ўша тунда Ларенданда одатта кўра, у яқинларининг туртки – қистови билан келинчак хонасига кирган ва мислсиз Гавҳарбону билан никоҳ тўшагида ётган эди.

Орадан ярим дақиқадек «лип» этиб ўтиб кетган ярим аср олдинги ўша тунда у баҳтдан кўру кар бўлиб, на шеър, на ҳақиқат, на муҳаббат ҳақида ўйлаганди. Беихтиёр таҳорат олиб, шариатга кўра илк никоҳ кечаси тақрорланиши жоиз бўлган сурани Гавҳар ортидан тақрорлаган, сўнг бўрон пайти қўлга энгашган қамишдек чайқалиб, унинг устига энгашган эди. Чиқаётган ойдек қизарип-бўғриқиб кетган кулча юз, ўзининг ожиз ва мусалламлиги билан жазб этувчи нозик бўйин, нақ учмоққа шай бир жуфт оқ кабутардек туртиб-титраб турган кўкраклар, яратувчи қудратини ўзида жо этган интизор оғуш, бутун баданинг узв-узвидан таралиб турган ажойиб бир руҳ, хуллас, ҳамма-ҳаммасида шундай бетиним чорлов, заифликнинг шундай бир кучи барқ уардики, у табиат билан юзма-юз қолган-

да чулғаб оладиган жазаванинг оний бир оташи «лов» этиб ёндию юз карра зиёда шиддат ила куйдириб, гир-гир айлантириб, уни аллақаेққадир учириб олиб кетди. Саҳардаги интизорликнинг салқини ила ўралган кўл жазаванинг авжи тушги бу жазирамасидан жунбушга тушиб, унга пешвоз отилдию забтига олиб, бир зумда гарқ қилиб юборди.

Ундан кейин яна қирқ йилча яшайдиган Валадни бор этган ўша бехудлик, сармастлик алангаси ўзга бир важду ҳолнинг даракчиси эди. Оламга муҳаббатдан туғилувчи бир сармастлик уни куйдириб, адойи тамом қилди, лекин бу отацда яралган шеърият ундан сўнг яна юз йилларча яшаб қолди. Лекин бу ҳақда у на Ларенданда кечган ўша тунда, на ундан анча кейин – то Умр Куёши билан учрашгунга қадар ўйламади.

Бугун Гавҳарни эслагандা ишқ базмини шарафлаб, қалбида янграган шеър ўз тўйи куни эмас, Валаднинг тўйи куни тўқилган эди, унга шундоқ туюлган эдики, ўғлининг умрида унинг ўз умри такрорланур, фақат ёшлигига уни қийнаган руҳий соқовлик билан эмас, жарангдорлик илик тақрорланур. Валад унинг ўзига ўшаб, отасининг муридига куёв бўлган эди. Қизни пайғамбар қизининг номи билан Фотима деб аташарди. Бу номда Жалолиддин яширин маъно кўрас, зеро қизнинг отаси, заргар оқсоқоли Фариудун Салоҳиддин илм-маълумот олмаган, лекин дунёнинг бирор мадрасасида ҳам олиб бўлмайдиган ҳақиқат ва адолат сезгисига эга эди. Жалолиддин уни – «нурил – ҳақиқат, куббатул – қалб» деб атаганди. Ва қариган чоғида шеърдан бўлак машғулот билан шуғулланмаслик учун жамики шогирдлари ва муридлари устидан заргарни шайх қилиб кўтарган эди.

Унинг қизи Фотимани Жалолиддин жонидан азиз кўрарди. Ёшлигиданоқ уни хонадонига, ўз тарбиясига олган, савод ўргатган, дунёни танитган, унга шу қадар кўп меҳнат ва фурсат сарфлаган эдики, ҳатто яқинлари ҳам ҳайрон қолишган эди.

Ўғлининг тўйидан сўнг Жалолиддин «Маснавий»ни давом эттириш учун дарҳол шаҳар яқинидаги Филобод bogига жўнаган, у ердан аввал бошлаб ўғли Валадга мактуб йўллаган эди. Шоир мактуб мазмунини сир тутишни сўраган, зеро, билимни сақдай билганларга илми асрор муяссар бўлур, мактуб сўзлари замирида эса унинг ўз қалби кашф этган энг эзгу сиру синоатлар ётарди.

«Бугун, – деб ёзган эди Жалолиддин ўғлига, – сенинг никоҳ айёмингда кўзим ва кўнглимнинг нури бўлмиш Фотима бонуни асраб-авайлагайсен, деб сенга топширдим, зеро, бу сен учун буюк синовдир. Умид улким, ҳамиша унга адолат мақомида муомала қылғайсен, ҳиммат-ҳимоятингни ундан дариф тутмагайсен. Отанг манглайи, ўз манглайнинг, фарзандларинг номи-номуси ёруғ ва

мусаффи бўлсин, десанг хотининг билан кечган ҳар кунинг – тўй, ҳар тунинг – никоҳ оқшоми бўлгай. Уни ҳамиша қалбинг тузоги ила овлагайсен, унга ҳеч қачон энди овлашга ҳожат йўқ бир ўлжа, деб қарамагайсен, зеро, бундоқ қарагувчилар енгилелпи назарли кишилар бўлиб, ўшалар ҳақида, улар фақат дунёнинг сувратини кўргайлар, деб бежиз айтилмаган...»

Валад отасини тўшакка етаклади. Эҳтиётлаб кўрпачага ўтқизди. Янги шам келтириб, уни тугай деб қолган эскисига тутиб, ёқди, шамдонга кўндириди.

Жалолиддин унга рухсат ишорасини қилди. Валад яна ўша назокати билан ўз хужрасига, ухламай, унинг қайтишини кутаётган Фотима-хотун ҳузурига жўнаркан, Жалолиддин индамай, ортидан кузатиб қолди.

Валаднинг хотини оғироёқ эди, бўйида олти ойлик боласи бор, шунинг учун кечалари қўрқиб, ухламай чиқарди. У эрига ўн икки бола туғиб берди, лекин ҳаммаси нобуд бўлди – қай бири туғилиши билан, қай бири олти ойлик, қай бири ўн ойлик бўлиб, қай бири ёшига тўлиб. Шўрлик хотин алам устида еб тўймас тупроқни тўйдиришга аҳд қилди: у бўйида бўлди дегунча, ундан кутилиш чорасини изларди. Бу гал ҳам шундок қилди: атай оғир нарсалар кўтарди, хотинларнинг базмларида тонггача рақс тушди, ҳар хил заҳар-закқум дорилар ичди. Лекин бари фойдасиз бўлиб чиқди.

Жалолиддин бундан хабардор эди. Ҳомила уч ой тўлиб тўртинчи ойга юз тутганида, келинини қувватлашга қарор қилди. У билардикси, келини унга ишонади, ишонч эса таннинг ўзи ҳам бехабар қувватларни кўзғашга қодир.

У муҳтарам муриди Тоторий орқали Фотима-хотунга аввал дуо айтиб, сўнг етқиздиким, болани асрамоқ даркор, зеро, гойибдан ишора бўлди, у эсон-омон туғилиб, соғ-саломат вояга еттай, фақир Жалолиддин ўз кўзлари билан набирасини кўришга орзуманд.

Қайнатаси ва устозига ихлоси чексиз бўлган, нақ тангрига ишонгандек, унинг башоратига ишонувчи Фотима-хотун туғишига қарор қилди, гадоларга садақа улашди, қўй сўйиб, курбонлик қилиндириди. Сабр-тоқат, меҳр-муҳаббат ила фарзанд кутмоққа бошлиди. Кечалари қўркув босар, лекин ана шу қўркувни енгишга жон-жаҳди билан уринар ва ҳеч кимга сир бой бермасди.

Валад ҳам нобуд бўлган болаларига куярди, лекин Фотима-хотунга ўшшаб эмас. Авлодини қаҳр-ғазабга олган хизмат қаршишида мўмин ва сабр-бардошли бўлиб кўринган Валад бутун аламини хотинига қарши қаратди.

Мислсиз Гавҳари вафотидан сўнг бир бевага уйланиб, умргу заронлик этган Жалолиддин сезар ва изтироб чекардики, ўғли

ҳам иккинчи хотин, ҳеч бўлмаса, чўри олиш фикрига тушмиш. Бу шариатта зид эмас, у тўртга хотун олишгача рухсат этади, чўрилар то туғмас экан саноққа кирмайди. Лекин унинг ўғли ва вориси ҳар бир мусулмон учун фарз бўлган умумга аён қонунлар асосида эмас, ҳақиқат ишқида ёнгандар – ошиқлар учун муқаддас бўлмиш қалб қонунлари асосида иш тутмоғи даркор.

Ўз хужрасига томон жимгина жўнаган Валаднинг орқасидан боқиб, Жалолиддин надомат ила ўйлади: юмшоқлик ва ёқимтойлик аёвсиз саркашликка нисбатан неча карра бешафқат. Шунда, ўғлим издошим бўлармикин, деган умидига яна бир бор дарз тушгандай бўлди. Фотимадек хотинни англамай, унга пинҳона ранж-озор етказган киши отасини англармиди? Ёлғиз ақл-идроқи биланмас, бутун жисми жони билан. Сўзларинимас, моҳиятини?!

Шу тобда шогирди ва келини унга ўглидан ҳам яқинроқ бўлиб туюлди, зеро, у устозидан ёқимтойлик ва кексаларга хос ювошликни эмас, энг муҳими – исёнкорликни мерос қилиб олган эди. Магар Фотима-хотун, у бир пайтлар беназир дўсти, Умр Қўёшини йўқотиб, бутун оламга исён этганидек, тақдирга исён этмадими?

*Босибди зулмат андоқким, тилармен бўлса ой пинҳон,
Гадою мосуво бўлдимки, шаҳга бошладим исён.
Ажаб ҳусни жаҳон чорлар мени лутфи-карам айлаб,
Мен эрсам, анга бормасмен, юрибмен гарчи саргардон.
Мени ёр беписанд айлаб, бутун оламга хор этсун,
Гаридирман ва лекин чекмагаймен заррача ағғон.
Ўтингчу илтижо, оҳи-фифонга айладим шўриш,
Керакмас симу-зар, андин менга на дору, на дармон.
Агарчи зарраи Хокмен, оловга қўзғалон қилдим,
Рақибdir бизга сув, тупрок, ҳаво, беш сезги, чор мезон,
Не эрмии менга чор мезон, агарчи зарра тупроқмен,
Қўтадим шўриши – гавю, рақибим холиқул Раҳмон.
Бу сувдин ичмагансен, бас, сўзим сиррини билмассен,
Қўёшга кимсани тенг этсалар, мен айлагум исён...*

Жалолиддин эҳтиросдан энтиқиб, кўзларини юмди. Балки бир лаҳза кечгандир, балки абадият, то тинчib, фикрлари аввалти маромига тушшиб равон оқмагунча, қўмирламай ўтира берди.

Хўш, ўғли Валад унинг сўзлари сувини ичиб, унинг исён-кор маъносига етмаса, айбдорми? Ахир бекорга айтилмаган: «Кимки бизга маҳбуб эмас, унинг энг оғир гуноҳлари ҳам маъзурдир, кимки бизга маҳбуbdир, унинг бир зарра гуноҳи ҳам маъжур эмас».

«Хотун ёлғиз маъшуқа эмас. Ёлғиз банда эмас, яратувчи ҳам

ўша. Ҳамма ҳам яратувчини англармикин? Ҳамма эркак ҳам хотинни тушунармикин?

Коронгуликка кўниккан кўзлар қўёш нурига бардош беролмагай. Ўз китоблари орасига қуртдай бекиниб олган фақиҳлар «хотинларнинг юзларини бекитинг, уларни ҳарамларга қаманг, сўзларига қулоқ солманг, ҳаттоқи номларини қабр тошларига ёзманг», деб буюришар экан, сабаб ўша зулмат ва жаҳолат бандаларининг аёл қалби шуъласидан қўрқишида эмасми? Яна Куръон сурасига суюнишади: «Эркаклар аёллардан юқори тургай». Аммо бирорвнинг сўзини такрорлаш ҳали унинг маъносига этиш деган гап эмас. Муҳаммад пайғамбар замонида хотинлар юзларини бекитишмас, улар орасида сўзи ва аъмоли билан шоншухрат қозонгандар озмунча эдими? Эр бўлиб тугилмайдилар, эр бўлиб этишадилар. Кўплаб хотинлар фазли-камолот ва азми жасоратда эркаклардан юқори туришади».

Хотин муҳаббатининг таъмини туттан Валад ўзини хотин ўрнига қўйиб кўриши, қанд еб, кўзгу олдида инсон тилини ўрганган тўтидек, юрак соқовлиги билан хайрлашиб, юрак тилини ўрганиши лозим эди.

«НЕ ДЕМАК ХОТИН?»

Ларендеда акаси Аълоиддин илк бор хасталаниб, ётиб қолганда, ойиси Мўмина-хотун қайдандир бир мўъжиза бир куш топтириди: қанот патлари ям-яшил, тумшуғи қизғиш, кўзлари қоп-қора тутмачадек, сурнайти тўти. Бундоқ тўтилар Хуросоннинг Балх ва бошқа шаҳарларида ҳарам аҳли ва болаларнинг суюкли овунчоги эди.

Бошини бир ёқса эгиб, ғалати бир жиддият билан одамларга боқувчи, ҳар нарсага қизиқсиниб қарайдиган, тиниб-тинчимас бақироқ бу куш ҳамиша она юрти ва қадрдан уйни эслатиб турар ва шу билан хастани пича овутарди. Ҳаммадан ҳам муҳими, у болани банд эта оларди, тўти ёш, уни гапиришга ўргатиш мумкин эди.

Бунинг учун темир кўзгу топиб, қафасга ўрнатиш, сўнг кўзгу ортига бекиниб, маълум бир сўзни ҳадеб такрорлайвериши лозим эди. Тўти ўз сувратига боқиб, уни ўзига ўхшаш бир куш деб ўйлар ва у билан гаплашмоқчи бўлиб, у чиқазган овозларни такрорлашга интиларди. Бунинг учун унга қанд беришар, мукофотнинг ширинлигидан тўти кўзгуни ҳам унутиб, ўзи мустақил қанд сўрамоққа мажбур бўларди.

Болалар ҳам шундоқ қилишди. Лекин тўти ўта аҳмоқ ёки ўта ақлли эканми, кўзгуга қиё ҳам боқмади. Болаларнинг ҳафсаласи пир бўлиб, уни ўз ҳолига қўйишиди. Лекин у бир гал

Мўмина-хотуннинг кўлида қанд кўриб, даб-дурустдан: «Қанд бер!» деб қичқириб юборди.

Аълоиддин қотиб-қотиб қулди.

Тез орада қора кўз мўъжиза ширинлик берганда «Раҳмат!» дейдиган, сув сўрайдиган, оёқ шарпасини эшитаркан: «Ким у?» деб қичқирадиган бўлди. Ҳатто кечқурун унинг қафасини бўз билан ёпиб кўйишни унугашганда «Ухтайман!» деб талаб қилишни ҳам ўрганди, гўё у форс тилини чиндан ҳам тушунадиганга ўхшарди.

Қиши кирди. Аълоиддин пича оёққа турди. Тўти уйнинг арзандасига айланган, ҳамма унга ўрганиб қолган, ҳеч ким парво этмас эди. Афтидан, у эшитганларини бир бошдан ёдлаб оларди.

Бир кун яқинлашиб келаётган оёқ шарпасини эшитиб, одатча «Ким у?» деб қичқириди.

Хонага отаси кирди. Тўти безовталаниб, типирчилаб қолди. У қанотларини патиллатиб, бор овозда қичқириди:

– Герхоҳар! Герхоҳар!

Ҳамма тощдек қотиб қулди. Тўти Султонул Уламони оғизга олиб бўлмас сўз билан ҳақорат қиласарди! У қушга атай ўргатишган деб ўйласа борми!.. Лекин отаси бош чайқади-қўйди, ҳа, у тўти сўзидан ҳам сабоқ ола биларди.

Тўгини апил-тапил Жалолиддинга таниш бир юнон фиштчиға совға қилишиб юборищи – хайриятки, унинг уйида форсчани тушунишмайди. Лекин бу сўзни тўти қаёқдан ўргангани сирлигича қолаверди: ҳолбуки у – бир гал қаҳр-ғазаб асносида Султонул Уламонинг тилидан учган ягона сўз эди.

Сўзни тўти ҳам ўрганади, аммо унинг моҳиятига фақат одам етади, лекин ҳамма одам эмас.

Ўн етти ёшида Гавҳарга бўлган муҳаббати Жалолиддинни руҳий соқовликтан кутқазиб, юрак тилида унга илк сўзларни ўргатди. Ҳўш, у шу ондаёқ уларнинг маъносига ега олдими? Бунинг учун исён оловидан ўтиш, ўзидағи худпарастлик балосига барҳам бериш лозим эди.

Лекин ҳар бир маҳрумиятда – мұяссарийт, ҳар бир мұяссаријатда маҳрумият мавжуд. У ана шу курашда Гавҳаридан айрилди!

Валад ота ўтигини қулоққа олмади, муҳаббат синовидан ўтолмади, бинобарин у тўй куни мактубида ишорат этган асрор – Жалолиддиннинг асрори бўлиб қолаверди. У ҳам «Гавҳар» деб агаларди.

Олти юз йигирма учинчи йили ҳижрий ёки бир минг икки юз йигирма олтинчи йил мелодийда Гавҳар-хотун эсон-омон ўғил туғди.

Жалолиддин ўзининг Гавҳарга бўлған севгиси туфайли дунёга келган янги меҳмонни биринчи бор кўрганди, у қизиши товланувчи коптоқдек бўлиб, кўқимтирир чойшабда ётарди. Ёш

она – у бор-йўғи ўн беш ёшда эди, кувонч ва хижолатдан қип-қизариб, ўғлидан кўз узиб эрига қаради. Шунда Жалолиддин бир неча соат азоб чекиш орқасида унинг кўзлари касб этган ажойиб бир теранликка ҳайрон қолди.

Мўмина-хотун келинига юз ўтириб ўтирас ва набираси чой-шабига қадими тилло танга қадарди. Бу танга авлоддан-авлодга ўтар, бутун Султонул Уламо дуо айлагач, баҳт келтирсан, деб уни келинига ҳадя этган эди.

Мўмина-хотун қатимни тиши билан чирт этиб узди-да, чақалоқни йўргаклаб, ойисига узатди. Шунда ғойиб бир кўшиқ-нинг сарпардасидек, Гавҳар кўлидаги билакузуклар жаранглаб кетди. У тиқмачоқдек сийнасини очиб, қорайиб турган кўкрак учини меҳр ила гудакнинг қизифи, тиҳсиз оғзига тутди. Чақалоқ тамшаниб, чақонлик билан бир маромда сўра бошлади. У ҳар гал сўрганда, ойисининг тани енгил чайқаларди. Жалолиддин ана ўша чайқалишларга маҳлиё бўлиб, тикилиб қолди ва қалбининг қаърида тантановор бир тарона туғилиб, бутун борлигини қамраб келаётганини ҳис этди.

У кўз ўнгиди ёлғиз ўз Гавҳарини эмас, табиатнинг туганмас баракат рамзи бўлмиш Зухрони ҳам кўрарди. У қадими сувратларда қандоқ чизилган бўлса, худди шундоқ эди: эгнида тиллоранг либос, қўлларида билакузуклар, оёқларида халхол. Яна худди сувратда чизилганидек, унинг олдида бошқа бир аёл ўтирибди. Рост, унинг қўлларида қадими мусиқий асбоб, кўбиз эмас, чақалоқ. Аёл уни создек тутиб, ундан бутун оламнинг оҳангини таратмоқда.

Қадими эронийлар Ноҳид, римликлар Венера, деб атаган тонг юлдузи Зухрони эслашга яна бир сабаб – ўшандা Ларендеда Жалолиддин мунахжимлик сирлари билан ҳам пича машкул бўлган эди.

У ҳали кўп умр кўрмаган бўлса ҳам салтанатларнинг завалию мингларча инсонларнинг ҳалокатига шоҳид бўлган эди. Мунахжимлар инсонлар ва салтанатларнинг қисмати осмон ёри-тиқчлари, уларнинг ҳаракатларига боғлик, дейишарди. У ана шу қонун ва сабабларни билгиси келарди.

Ўели Валад чоршанбага ўтар кечаси бўлиб, жума куни дунёга келган эди. Бу кунлар илми нужумда Зухрога тобе саналярди. Зухро юлдузи остида туғилганлар эса хушбулқ, хушвоз, хушсурат ва ҳақиқаттўй бўлишарди. Гавҳар-хотун шундоқ эди. Ва у – ошиқ ўслирин ўз боласининг ҳам шундоқ бўлишини беийхиёр орзу этарди..

Ҳолбуки, қисматта умид боғлайдиган бўлса, у ўғли учун ҳассослик ва ирода сўраши маъқул эди. Аёл кишига табиатан ато этилган нарсани эркак фақат жасорат билан олади. Бироқ йўл бошида турган бола йўл адогида турган чолдек буни фаҳмлай олармиди?

Сирасини айтганда, у Ларенdedа ишққа эргашиб, илми-ирфон сари илк қадамлар күйгөн ўша кунлардагидек ҳеч қачон баҳтиёр бўлмаган. Дунё кўзларига янгидан очилган, йўлни ёритиб олдинда порлаган нур ҳалокатли тикка довонлару пушаймонларнинг жаҳаннамий тубсиз ўпқонларини унинг назаридан яширган эди.

Кўтириб оққан қон дарёлар, бутун бошли ҳалқларнинг ҳало-катга юз тутиши, вайрон этилган шаҳарлар ҳақида етиб келган миши-миши хабарлар атрофи тоғлар билан ўралган бу ям-яшил водий кўйнида олис бир босириқ тушдек туюларди. У меҳрумуҳаббат боғлаган кишилар ёнида, бари соғ-саломат. Бу – ғофилликнинг саодатли кунлари эди.

Кейинги йил ёзида Гавҳар яна бир бола туғиб берди. Мунажжимлар ва доя кампирларнинг башоратига қарамай туғириқ оғир кечди. Улар отаси ва унинг муриллари билан уч кечаю кундуз кўз юммай, тиловат қилишди. Шу уч кеча-кундуз давомида у бир марта ҳам хотинининг овоз чиқазганини эшитмади. Мўмина-хотуннинг айтишича, бояқиши нолишимни Жалолиддин эшитмасин, деб ёстиқни тишлайвериб, тилка-пора қилиб ташлабди.

Ҳали уч ой бурун у қиз туғилса – онасининг исми билан, ўғил туғилса акасининг исми билан аташга қарор қилган эди. Акаси оғир аҳволда ётар, афтидан узоққа етмайдиганга ўхшарди, бас, улар билан жилла бўлмаса, унинг номи яшаб қолсин.

Гавҳар миқти ва соглом ўғил туеди. Ўсиб улгайгач, отасини дийдайи равшани, дунёни ҳақиқат машъалидан маҳрум қилас экан, туғилмаса яхши эди. У дунёга отаси ўз ҳассослигининг жаҳл ва ҳасад билан айнаган тескари томонини, нақ кўзгуда кўргандек кўрсинг учун келмадимикин? Ахир ҳар бир инсоний хусусият истаган тилда икки номда юритилиши бежиз эмас – қатъият ва тўмтоқлик, қаттиққўллик ва золимлик, юмшоқлик ва бетайинлик, эҳтиёткорлик ва кўрқоқлик. Бу сифатлар кимга ва нимага қарши қаратилади – ҳамма гап шунда.

Гавҳар туғириқдан сўнг согайиб кета қолмади. Ўз қалбининг туғилиши билан банд бўлган эрини ташвишга қўймаслик учун у ўз майлича кун сайин ундан йироқлашиб борарди, Жалолиддин эса, гапнинг тагига етмай, бу филоийликни дарҳол қабул қила қолди.

Қандай қилиб у пайқамади? Нечук сезмади, англамади? Унинг совиб бораётган қўлларини кафтида тутиши, то сўнгти нафасигача унинг кўзларига термулиши, унинг ружидан ўлим даҳшатини аритиши лозим эмасмиди! Ахир ўсимлик дони пишиб – етилса, тупроққа тушса, кўкаради, нега биз ишқ-муҳаббатда пишиб етилган инсон қалби ҳақида бошқача ўйлаймиз?

Кўнгил ҳикматидан бўлак, дунёдаги бирор фан буни ўзгартиrolмас, бирор ҳикмат тасалли беролмасди. Лекин ўшанда, ёшлигида у юрак сўзларини, худди сурнайчи тўти форсий сўзларни, такрорлагандек, такрор этарди, холос.

Мана, ўғлига ёзган ўша сўзлари замирида нима ётарди: унинг Жалолиддининг ўз тажрибаси. У мактубда бу тўғрида очиқ-куруқ бир нима демади, умрининг охиригача бир нима демайди ҳам, зеро, Валад ҳам ўзига ўхшаб муҳаббат синовидан ўтолмади. Лекин у қирқ ёшида Валад англамаганни англар эди. Ҳолбуки, Валад аллақачон қирқдан ошди...

Ҳайҳот, ҳамма нарсани англаб, дунёнинг шўришига назар солсанг-у, жиндак ўзгариш ёки жиндак кўмаклашишга қурбинг етмаса! У яшаган сайин ишончи ортарди: ҳеч кимга ҳеч нарса ўргатиб бўлмайди. Фақат йўл кўрсатиш мумкин. Йўлни эса ҳар кимса ўзи ўтиши шарт...

Улар Ларендеда яшаган охирги йили гўё кечмиш йилларининг ҳузур-ҳаловатини суғириб олмоқчидек, офат-фалокатлар бирин-кетин уларнинг устига ёғилаверди.

Акаси баҳордан бўён тўшакда ётиб қолди. Гоҳо онаси уни хизматкорлари билан кўлтиқлаб тушдан сўнг боқقا олиб чиқарди. Аълоиддин қалин лўла болиш устида, ўрикка суюниб, узоқ ўлтирас, ёзниг иссигига қарамай, пахталик тўнида со-вукқотиб, жунжукмагунча, курбонлик қўйининг кўзларидек маъюс кўзлари билан баланд қорли чўққилардан узилиб, тубсиз мовий осмон саҳнида сузган булутларга тикиларди. Йўқ кўзлари билинмас, худди ана шу булутларга ўхшаб, узилай-узилай деб турган жони билан тикиларди.

Лекин унинг жон бериши осон булмади. Ногаҳон қони оғзига келиб, томоғида гар-ара бўлди, шўрлик бўғилиб – бўғриқди, гўё тутиб қолмоқчидек, унинг бошини бағрига босган ойисининг қўллари ва кўйлак-лозимини қип-қизил қонга бўяди.

Бостириб келаётган шом қоронғусида мўминларнинг жанозага чақирган сўфининг қичқириги эшилтилди.

Унга жавобан даҳшат аралаш узвос солаётган хотинларнинг йигисини босиб, минорадан муаззиннинг баланд овози янгради:

– Аллоҳу акбар! Аллоҳу акбар!

Жалолиддин гиламга гурс этиб чўқди, кафтларини чеккалирига тираб, тоат-ибодатга тутинди. Намоз сўзлари ўз йўлича оқар, юз берган ҳодисани ақлан англаган Жалолиддин қалбан қабул этолмасди.

«Сен бутун танасини яра-чақа қоплаган хасталарнинг тўшакда ўзларини ҳар ёқса отишганини кўрганмисан? – деб сўрабди қадимий ҳинд донишманди. – Қарилликдан куриб-қақшаган заиф-нотавонларни ҳам кўрганинг бордир? Сен, ниҳоят, ўликларни

ҳам кўргандирсан? Наҳотки, улар сенга сен тўғрингда бирор нарса демаган бўлса?!»

Муаззиннинг ҳассос овозида Жалолиддин тақдирга тан беришни эмас, ғазаб ва умид оҳангларини, кетаётган ва келаётган, аммо муқаррар яшайтган одамзоднинг сўнмас умид оҳангларини эшилди. Одамларнинг жасоратига қойил қолиб, кўз ёшлири юзларидан оқиб тушаётганини ҳис этди.

Дарҳақиқат, инсон кўзи ўнгида очилган бу олам абадий ва чексиздир. Лекин инсонга деб ажратилган лаҳза нақадар қисқа! У билан бир қориндан талашиб тушган акаси ўзининг ўн тўқиз ёшида нима кўрди, нима англади, нима қила олди? Нега келдию нега кетди? Бу саволга жавоб борми?

Мўмина-хотун ўели ўлимидан сўнг узоққа бормади. Кўллари ни бўяган ўша қон гёй уни маҳкам тутиб туарди: у йидаги ишташвишдан кечиб, кеча-кундуз тоат-ибодатга берилди. Бу гал Султонул Уламоннинг ҳам насиҳатлари кор қилмади: ўлган билан кўшилиб ўлмайдилар, ўтганинг ортидан ҳадеб фам-ҳасрат чекавериш Аллоҳнинг ғазабини кўзғайди!.. Йўқ, бу гаплар бари муаллақ қолди, Аълоиддин она қалбининг бир парчаси эди.

Бир гал хуфтон намози маҳали у тўсатдан оёққа турди, гойиб бир овозни эшитмоқчилик, қаддини ростлади, сўнг юрагини чанглалаб, ерга йиқилди. Юзини бужмайттан оғриқ лабларида мағрур табассум бўлиб қотди: мана, у ниҳоят етишди...

Оломон билан тобут ортидан бориб, Куръон сураларини қироат қилган ҳофизларнинг кўнғироқдек овозларига кулоқ солиб, акаси ортидан онасининг ҳам азиз чеҳрасини яширган Ларенденинг сарғиши тупроғига термулиб, Жалолиддин ортиқ йигламади.

Жони жонидан, қони қонидан бўлган шу аёл ҳақида у нима ҳам биларди? Бояқиши ҳамиша рўзгор ташвишига ботган, эрининг айтганларини ҳамиша сўзсиз ва сидқидилдан бажарар, у билан сұхбатда ҳеч қачон биринчи бўлиб сўз қотмас, асл мусулмон аёлларга жоиз бўлганидек, фақат унинг саволларига жавоб қайтарарди, холос. Бу дунёда хотин кишининг ўзи ким эдики, сўзи бўлсин?

Ойиси Султонул Уламога муносиб, сал кам зоҳидона ҳаёт кечирав, ҳатто болаларини ҳам тоҳ-тоҳ, эридан чўчинқираб, кўрқа-писа эркаларди. Султонул Уламо болалари ҳаммадан ҳам ойисининг эркалашлари туфайли иродасиз ва тегманозик бўлиб ўスマсин, деб хавотирда эди.

Ҳа, ойиси кеча-кундуз болаларим соғми, қоринлари тўқми, кийим-бошлари бут-озодами, деб куйиб-пишишдан бўшамасди. Бу уларнинг тани ҳақидаги фамхўрлик эди, аммо у табиий бўлгани учун кўзга чалинавермас эди.

Дарвоқе, у ойисидан ҳам кўра отасининг энагаси Насиба кампирни кўпроқ эсларди. У болаларга ҳар қалай, золим девла-

ру ажойиб самандар күш ҳақида эртак айтиб берган эди. Кейин эсида қолгани – отасининг халқ ҳикоятлари йўлидаги панд-насиҳатлари.

Бир гал Аълоиддин билан, худо билади, негадир гижиллашиб қолди. Шунда отаси уларга форс, турк, араб ва юонон ҳақида бир ривоят айтиб берган эди.

*... Боришаарди турк, араб, форсу юонон,
Шунда бир кимса – анису меҳрибон –*

*Хайр, деб бир танга савғо айлади,
Йўқки савғо, балки ғавғо айлади.*

*Форс деди: «Бозор тушайлик шул замон,
Ақчага ангур² олайлик, дўсти жон!»*

*«Кўй бу гапни, – деб уни кесди араб,
Эйнаб олсан ақчага, бўлгай ажаб!»*

*Турк деди: «Беҳуда бу гаплар бари,
Мевалар ичра узумдир сарвари!»*

*Шунда юонон ҳам арога солди сўз:
«Эй, харид этмоққа стафиль^{*} дуруст»*

*Бас, улар битта қарорга келдилар,
Лек, тушунмай, баҳсу ғавғо қилдилар.*

*Барчада хоҳиш узум эрди фақат,
Барчаси бирдек, узум, дерди фақат.*

*Лек арога шум жаҳолат тушди, бас,
Тиш, қовурға лат еди, топди шикаст.*

*Гоғилу ғафлат сўзидин можаро,
Бизники – бирлик била сулҳу салоҳ...*

Отасининг ривоятлари, Насиба кампирнинг эртаклари уларга илк руҳий озуқа бўлди.

Тан ва руҳ хушхабар ила манзилга ошиқсан от ва суворий-дек айрилмасдир. Аммо от озиги суворийга овқат бўлмайди. Ҳар бирининг ўз емиши, ўз насибаси бор. Суворий отни ўз измига сололмаса, у эгасини манзилга эмас, охурга элтади.

* Ангур, эйнаб, стафиль – узум.

Инсон умри – кўзи очиб юмгунча ўтгувчи бир лаҳза. От умридан жиндак узун. Сийлаб-сийпалайвермасдан, қичаб-қистаб турилса, олдиңда интизор турғанларга инсон руҳи ҳақида мужда етказиш мумкин, йўқса, гўнги ва тупроқҳа қоришиш ҳеч гапмас.

Ўшанда Жалолиддин ўз танини назар-писанд этмагани учун, бир кун келиб, қариган чоғида хижолат чекишини қаёқдан билсин? Ҳамон ёдид: ойижониси унинг тани лат емасин деб Балҳдаги уйлари томида қандоқ қичқирган, уни арзимас бўлсада, ўша илк жасоратдан қайтармоқчи бўлган ва ўша қичқириқ туфайли у ўлишта сал қолган эди. У ачиниш ва даҳшатдан бир сесканиб тушди. Ойисига ва ойисига ўхшаб ўзидағи руҳий учқунни алангага айлантиромай, дунёни тарк этаётганларга ачишиб, аёл қисмати олдида даҳшатта тушди.

«Не демак хотин? Ҳа, бу – дунё, дегандай гап. Буни айтсанг-айтмасанг, у ўзлигини тарк этмайди. Сенинг сафсаталинг фақат зиён ерказиши мумкин. Масалан, битта нонни олиб, орқандаги яшир-да» «Ҳеч қачон ҳеч кимга бермайман ҳам, кўрсатмайман ҳам!» деб айтиб кўр. Сен ҳасислик қилганинг сайин одамлар нонга гушна бўлишади. Ялиниб-ёлворишга, таъқиб этишга, ҳақорат қилишга тушадилар. Худди шундоқ, сен хотинга бошқалардан яширин, деб буюрганинг сайин, уни истовчилар кўпаяди, унинг ўзи ҳам одамларга кўриниш беришга муштоқ бўлади, зеро, ман этилган нарса инсонни ўзига жазб этади... Сен тинч-осуда ўлтирибман, деб ўйлайсен, лекин ўз атрофингда ўз қўлинг билан эҳтирослар оловини ёққанингдан бехабарсен. Унинг қалбига эзгулик уруғи сочилган бўлса, ман этсанг-айтмасанг, у эзгулик йўлидан боради. Бас, овора бўлмай кўя қол! Магар аксинча бўлса, барибир у ўз айтганидан қолмайди, сенинг таъқибларинг унинг хоҳишларини кучайтиради, холос. Сен кечакундуз баҳс қилиб, уни туватмоқчи бўласен. Ўз қўлинг ила унинг балчигини аритмоқчи бўласен. Ҳолбуки, бу синов сенга бежиз берилмаган, унинг кўмагида ўз балчигингни ариттин, деб берилган. Унинг дашномларини қабул қил, кўнглига йўл топ, меҳри-оқибатинг ила уни ораста айла. Илло, эркакларга хос рашик балосидин фориг бўлгайсен. Дейилмишким: «Эркаклар аёллардан юқори тургай» (Куръон 1 сура, 34-оят). Жоҳиллар чиндан ҳам аёллардан юқори туради, негаким, улар дагал ва бағритошдирлар, уларда раҳм-шафқат, меҳр-муҳаббат, ҳиммат-хайриҳоҳлик оз бўлади. Уларнинг табиатида ҳайвоният ҳоким, зеро, муҳаббат ва муруват – инсонийдир, жаҳл ва ҳирс – ҳайвоний. Бўйла эркаклардин ақл ва юрак соҳиби бўлмиш аёллар кўп карра устун».

Жалолиддин Румий ўз умрининг охирида шогирдлари саволига шундоқ жавоб берган эди, ҳолбуки, у даврда хотинларни

асиралардек асоратда тутишар, уларнинг сўзи на худо, на қози олдида инобатта ўтар, улар юз очиб, одамлар олдига чиқишолмас, киборларнинг ҳарамларида ўнлаб хотинлар, юзлаб чўрилар бўлгани ҳолда, камбагаллар қалинга пуллари етмай, умр бўйи бўйдоқ ўтишарди. Хуллас, ёлғиз Ислом оламида эмас, христианлашган Магриб мамлакатларида ҳам хотин одам санајмасди..

«Асрор котиблари» унинг сўзларини «Фихи-ма фихи» яъни «Бунда неки бор эса – ўша мавжуд» деб аталган ваъзлар китобига дарж этишган эди.

У Ларендеда онасига очилган қабр бошида ҳам ва ҳаттоки, ундан анча кейин – Кўнёда қалбининг гавҳари булмиш Гавҳар хотунни яширган тупроқ тепасида ҳам бу сўзларни билмасда. Лекин ўшалар унинг азиз гойиблари – уларни у умр бўйи ургадек ер юзига сочди – кейин фикр бўлиб, кўкариб чиқишиди, кўп йиллардан сўнг шогирдлари кўллари қалтираб, шиддаткор руҳдан юраклари пўкиллаб, бу сўзларни Самарқанднинг оппоқ қоғозига туширишиди.

ЧАҚИМЧИЛИК

Ларендедаги султон ноиби амир Мусо Мўмина-хотуннинг дағн маросимига фаол қатнашди. Султонул Уламони бир неча муддат ўз ҳолига қўйиб, бир куни бир неча яқин маҳрамлари билан унинг хузурида ҳозир бўлди. Агар ҳазратим изн берсалар, мархуманинг қабри устида соғона тикласак, албатта Ислом олами Султонул Уламосининг завжай муҳтарамаларига муносиб ҳашаматли мақбара эмас, балки амир хазинасининг қурби етгудек дахма, деган таклифни ўртага солди.

Жалолиддин дарҳол, отам таклифни рад этса керак, деб ўйлади, чунки отаси умр бўйи ҳукмдорларнинг эҳсон-марҳаматини ҳаром ҳисобларди. Лекин у янгилишди: отаси розилик берди. Айтидан, ўғли ва хотинининг ўлими Султонул Уламони анча юмшатган эди.

Ўз кўли остидаги шаҳарда шундок машҳур уламо ва воизнинг яшаётганидан фахраниб юрувчи амир Мусо бу кори хайрни бекорга қилмади: энди, деб ўйларди у, Султонул Уламо шундоқ азиз қабрларни ташлаб, ҳеч қаёқча жилмайди. Лекин иш бошқача бўлиб чиқди.

Ҳар бир саройнинг, ҳаттоки, энг кичик саройнинг ҳам ички ҳаёт маъносини иғво ва чақимчилик ташкил этади. Жангчи ва соддадил турк амир Мусо иғво ва чақимчиликка тоқат қилолмаса-да, унинг саройи булардан холи эмасди. Султон ноиби ёлғиз жангчи эмас, балки ҳукмдор, яъни сиёсатчи ҳам эди, бинобарин, ҳар куни, «ғинг» демай заҳар-закўм ютишга ҳам ҳозир эди. Йўқса, заҳар-закўм нари турсин, бошқа бало-баттарларни ҳам ютишга ҳозир

бўлган ўзга бир эпчил унинг ўрнини илиб кетиши ҳеч гап эмасди.

Амир хазинасининг сал кам ярми харжланиб, Мўмина-хотун қабри устида тикланган софона – у ҳозир ҳам ўша қабр устида турибди – пойтахтта аъло ҳазрат номига юбориладиган чақиқнома учун яхши дастак бўлди. У ўзга чақиқномалардек, хийла саводсизлик билан тузилган эса-да, фоят тақводорлик билан битилган эди.

«Балх шаҳридан Рум тупроғига бу юргни ўз шарофати нури ила мунаvvар айламак учун Султонул Уламо Баҳоуддин Валад ҳазратлари ташриф буюрмишлар. Аммо Султонул Давронимиз бундан бехабардирлар, ишлло, ул ҳазратнинг қули ва ноиби бўлмиш амир Мусо Султонул Уламони Ларендеда куч ила сақлаб, унга деб мадраса курди, унинг яқинда вафот этган заифаси қабри устида катта сарфу харажатлар ила софона кўтарди. Амирнинг бу қилмиши бўйла далолатдирким, аъло ҳазратнинг бу қули подшо ғазабидан кўрқмагай».

Ҳар куни эрталаб мактуб ва чақиқномаларни ўқишини одат эттан Аълоиддин Кай Кубод Биринчи бундан шундоқ ғазабга келдики, Вазир орага тушмаганда, амир Мусо бошидан ажраши муқаррар эди. Вазир, хуфиялар орқали текшириб кўрайлип, кейин бир тўхтамга келармиз, деб султонни тинчитди.

Бир ҳафтадан сўнг ноиб уйига султондан чопар келиб, унга чарм найчага солиниб, султон муҳри билан сурғичланган мактубни узатди. Амир Мусо мактубни аввал бошига кўйиб, кейин муҳрни ўпди, сўнг ўқиши учун уни қозига берди. Қози мактубга кўз юргутиб, ола-кула кўзлари билан амирга боқди, гўё унинг қаршисида жонли одаммас, жонсиз бир жисм тургандек эди.

«Нечук журъат этдинг, – деб ёзарди султон, – авлиё қадам ранжида этсао сен хабар айламасанг?! Бундоқ паришенхотирлик ила бепарволикни Аллоҳ маъзур тутмагай».

Нарёгини Мусо эшитмади. Шубҳасиз, султон мактубида сўз унинг ҳаёт-мамоти устида бораради.

Мусо жанг майдонларида не-не ўлимларга дуч келмаган. Аммо жантда жасорат – бошқаю ҳукмдор қаршисида жасорат бошқа. Турк-салжуқлар одатига кўра, жумла мулозим ва аркони давлат ўзини шариат ҳукмига мусаллам деб билгувчи озод деҳқонлардан фарқли ўлароқ, султоннинг қуллари саналар, уларнинг мол-мулки, ор-номуси, ҳаёт-мамоти ўшанинг иродасига боғлиқ бўлар эди.

Куним битди, деб ўйлаган амир Мусо сўнгти бор оқ фотиҳа олиш учун Султонул Уламо ҳузурига ошиқди, зеро, султоннинг қаҳр-ғазабига дучор бўлишда унинг ҳам ҳиссаси бор эди. Кўнёга хабар қилайлик, деб амир Мусо неча бор ишорат этсада, Султонул Уламо роъи қилмаган эди, бу фоний дунёнинг

султони ўзини нариги дунёга буткул бағишилаган Аллоҳнинг бир баңдаси ила неча пуллик иши бор?...

Амир қўлида мактубни кўрибօқ, Султонул Уламо нохуш хабар эканини дарров пайқади. Мактубни шошилмай ўқиди-да, уни чарм найчача солиб, фикрга толди.

Салжуқ султонлари уламо ва шайхларни нечоғлик иззат-икром этишлари унга аён эди: ерлари ислом дунёсининг бир чеккасида жойлашган, Византия вилоятларини бирин-кетин қўлга киритиш учун мўмин-мусулмонлар муҳаббатини кўпроқ қозонишга эҳтиёжманд эдилар. Бунинг учун асл мусулмон ҳукмдори бўлиб танилмоқ, даркор: бас, султон салтанати Худодан экан, Куръон ва ҳадисларда битилган, бузруквор уламолар оғзида зикр этилувчи парвардигор иродасини бажариш ҳам фарз эди, зеро, ўн саккиз минг оламнинг сарвари бўлмиш Аллоҳи карим ўшаларнинг тили билан сўзлайди.

Султонул Уламо соқолини бир-икки бор сийпаб, қархисида бош эгиб, ҳукм кутиб ўтирган амирга юзланди.

— Султон хузурига дадил жўнайвер! Унга бор гапни айтгib бер!

Амир Мусо хазинанинг қолган-кутганини йифиб, султонга совфа ҳозирлади-да, чопар орқали ёзма жавоб жўнатиш ўрнига уч соқчисини эргаштириб, Кўнёга қараб ўзи от сурди.

Аълоиддин Кай Кубод 1, Султонул Амирал Исломин, Ямандан — Гуржистон ва Абхазиягача, Рус еридан — Тарсус сарҳадигача, Византия мулки, фаранглар ва арманлар ўлкасидан — Ктезифонгача не-не беклар ва ҳокимларга ҳукмфармо бўлган подшо ўз ноибини давлат девонида қабул қилди. Мусо тиз чўкиб, манглайини уч карра ерга тегизди, ҳукмдор ўтирган тахт оёғини ўпди. Туришга ижозат этилгач, султондан ёки қора жубба кийган уламолар ёхуд ярқироқ тўн кийган амирлар, амалдорлардан сўз қотишга ишорат кутиб, бош эгиб, кўл қовуштириб тураверди.

— Гапир! — деб буюрди таҳтнинг ўнг қўлида ўтирган вазир.

Мусо яна таъзим адо этиб, айбини бўйнидан соқит қилмай, бор гапни сўзлади, Аллоҳнинг инояти билан салжуқ ерига қадам рањжида айлаб, аъло ҳазратнинг шу ҳокисор кули қаламравидаги Ларенде шаҳрини макон ихтиёр этган Шайхул Аъзам, Султонул Уламо шаънига ошириб ҳамду сано ўқиди.

Ўттиз беш яшар, сариқ соқол Аълоиддин Кай Кубод 1 яхинда Трапезундга қилган юришидан зафар кучиб қайтган эди. Ўзининг кўплаб унвонлари қаторига «Соҳиллар бўйи ҳукмдори» номини ҳам кўшиб олган, мўгуллар Хоразмни тор-мор эттач, энг қудратли мусулмон подшосига айланган султон шу кунларда ўзига инъом этилган ҳокимият хусусида кўп ўйлар, дунёга ҳоким бўлишни орзу этарди. Султонул Уламо унвонига эга бўлган Шайхул Аъзам унга — Султонул Умарога ғоят зарур эди.

Амир Мусо кутилганга қарши, Ларендеға тирик ва соғ-саломмат қайтди. Яна устига-устак, султоннинг совға-саломлари билан, сарой соқчиларию икки хос амалдор ҳамроҳлигига қайтгиб келди. Улар шайхи бузруквор марҳамат қилиб, ўз хонадонлари или Кўнё шаҳрини ихтиёр этсалар, султон ул ҳазратнинг панд-насиҳатларидан баҳраманд бўлур эди, деган олий тилакни арз этишди. Жондан азиз марҳумлари ётган, умрининг кейинги йиллари осойишта кечган бу шаҳарни тарқ этиш қанчалар оғир бўлмасин, бўйсунишдан бошқа чора йўқ. Совға-саломлар билан соқчилар ҳамроҳлигига келган элчилар сўзи, шубҳа йўқки, хоҳиши эмас, фармони олий эди.

Яна етти йил аввалгидек китоблар ва ашёлар тугиб, бойланди, ўзаро хайр-маъзур сўзлари айтилди, қарзлар тўланди, Ларендеда қолиб, одамларга ҳақ сўзини ўргатувчи муридларга сипоришлар берилди.

Яна мадраса эшигигида, бир пайтлар Балҳда уларнинг уйи олдида тургандек, карвон сафарга шай турарди.

Эгарга тиркалган зинапояни бир-бир босиб, тургукдан сўнг ҳали ўзини ўнглаб ололмаган Гавҳар-хотун сўнгти бор болалари билан туяга чиқди ва Султонул Уламо ўз умр йўлида сўнгти бор карвонни сафарга йўллаб, дуога қўл очди.

Т ў р т и н ч и б о б

ҚЎРҒОН

БАҲС

Кулранг само мовий тус олиб борарди. Юлдузлар бирин-кетин сўниб, кўздан гойиб бўлишди, фақат тоғ ортидан кўтарилиб келаётган сарғиши шўълага бардош бериб, Зухро ялгираб турарди.

Муаззинлар аzon айтиб юборишиди. Майин шаббода девор ортидаги япроқларни шитирлатди. Дарвозабонларнинг уйкули, дағал овозларини темир «ошиқ-мошиқ»ларнинг гичир-гичири босиб кетди.

Шаҳар дарвозаси олдида теварак-атроф дехқонлари ҳайдаб келган буқалар, қўйлар маъради.

Ховлиларда аёлларнинг овози таралди, улар ёғоч кавушларини «тақ-туқ» босиб сувга боришарди.

Бозорда дўконлар очила бошлиди. Асладаҳосозлар раастасида чўкич гурсиллаб, заргарлик дўконларида болғачалар тиқиллай кетди.

Тоғ ортидан қуёш чиқиб келди, бутун водий боғлари, зодагонларнинг чаманзор ҳовлилари, йўллари, ариқлари билан унинг кўз ўнгига худди кафтдагидек намоён бўлди.

Ҳар бир ҳовли, ҳар бир боғ, ҳар бир садо унга ошно эди – ҳазилмас, бу шаҳарда у ярим аср яшади, яна қандоқ ярим аср! Ҳижрон яқин эди, лекин у ана шу шуълалар, ранглар, атрлар, ола-қуорқ садолар қоришишган шаҳар ҳавосига тўймасди.

Кечак тун бўйи Муиниддин Парвона саройида базм бўлди. Жалолиддин ва унинг муридлари, Кўнё шахрининг донгдор шайхлари базмга таклиф этилган эди. Мамлакатни узоқ йиллардан бери идора этиб келаётган Парвона ҳозир ёш султонга васий сифатида иш юритар, давлатнинг ягона соҳиби-таянчи эди. Одатда босиқ-вазмин бўлган бу одам тоғ ҳаёлга толиб, тоғ ўйин-кулугу берилар, тоғ соқолини сийпаб, кўзларини деворга қадаганча, жим қолар, афтидан уни ҳам ички бир дард кемиради.

Жалолиддиннинг сўзлари ва шеърларидан Муиниддин тасалли ва ишонч-таянч изларди. Бу нарсаларни у на суюнчиғи – жаҳонгир мўғулларнинг жанговор қудратигида, на рақиблари – вилоят беклари ва сарой амалдорларини ўзаро қирқичноқ қилиб, кейин абгор айлаган айёрлигида, на у билан мўғулларга қарши

гил бириктирган миср султонларининг яширин мададкорлиги-та, на фуқарога соладиган қўркув сиёсатида, на беҳисоб молу давлатида, на бутун мамлакат бўйлаб сочилган масжиду мадраса, хонақою карvonсарайлар қурилишига атаган хайри-эҳсони-та топа оларди.

Сарой ва девон ишларида суюти қотган, тадбиркор, аслзода Парвона – отаси муқаррибус султон эди – подшо хонадони билан қариндош киришган ақули ва маълумотли киши эди. Гоҳо ўзи ҳақидаги аччиқ ҳақиқатларни ҳам, айниқса, у Жалолиддин Румий тилида зикр этиларкан, «ғинг» демай эшитар, зеро сиёсатдан бўлганидан, қудратни, ҳаттоқи, руҳий қудратни ҳам ган олиб, хурмат-эҳтиром этарди.

Бир гал навбатдаги мўғул босқинидан сўнг мамлакатда рўй берган очарчилик маҳали Парвона амри маъруф сўраб, Жалолиддин мадрасасига ташриф буюрди. Мавлоно ғазабда эди. Парвонанинг омборларида фалла ириб-чириб ётар, одамлар эса очликдан шишиб, кўчаларда ўлишарди.

У олий меҳмонни тикка туриб қарши олди, ўлтиришга таклиф ҳам этмай, бутун маҳрамлари олдида сўради:

– Куръонни ёд билишинг, шайх Садриддин хузурида ҳадис ўрганишинг чинми?

– Чин, ҳазратим.

– Бўлмаса, амри маъруфимиз шундок: кимки эзгулик ва инсоф йўлига юрмагай, ўша золимдир. Сенга пайғамбар каломи таъсир этмагач, менинг сўзим асар этармиди...

Парвона қош-қовоғини солиб узоқлашди. Лекин маслаҳатни кулоққа олди, икки омбор ғаллани камбағалларга улашиб берди, шу билан ўт оламан деб турган исённининг дами кесилди. Лекин бутун мамлакат хонавайрон бўлиб ётганда, ҳаммани тўйғизиб бўлармиди?

Кечак базмада тонгтаргача Парвона Жалолиддиннинг сўzlари ва шеърларига қулоқ тутиб, ўй ўйлади ва ниҳоят, дилидагини тилига келтирди:

– Ҳар нечук, ҳазратим, аввал-асос – аъмолдир!

Бу – улар ўргасидаги эски баҳс эди. Амирнинг шоир билан, сиёсатдоннинг донишманд билан, амал соҳибининг сўз соҳиби билан мунозараси. Даилиллар ўзгарар, ҳодисалар ўз навбати билан оқар – шароит ва даилиллар ўткинчи – аммо баҳс моҳияти билан боқийлигича қоларди, эҳтимолки то сўз амалдан, амал сўздан айру экан, шундок бўлиб қолаверар эди.

Парвона куч устун деса, Жалолиддин сўз устун, дерди. Баҳс ҳар икки томон учун муҳим, улар худди рақиблардек юзма-юз туришарди.

Парвона мусалласдан йилтираган мовий кўзларини қисиб, бир қўли белида, бир қўли тиззасида – бу гал мавлоно не деркин, деб кутиб турарди. Мавлоно эса унинг аъмолини бирин-кетин хотирга олиб, жавоб беришга ошиқмасди.

Парвонанинг отаси бир вақтлар мўғул лашкарбошлиси қароргоҳига дадил кириб борган эди. Бу воқеа бундан йигирма беш йил муқаддам султон қўшинлари Қиёстоф этагида илк бор даҳшатли ва шармандали бир йўсинда тор-мор этилгандан сўнг содир бўлган эди. Ўшанда у маломатли сулх олиб қайтди: салжуқ султони мўғуллар вассалига айланди. Лекин шу йўл билан у пойтактни ва унинг аҳолиси ҳаётини сақлааб қолди.

Шу-шу унинг ўғли мўғуллар паноҳида мансаб-мартабанинг юксак чўққилярига кўтарилиди. Бошлаб уларнинг кўмагида рақиби амир Эрзинжонни орадан кўтариб, ўрнига ўзи ўтириди. Кейин Табризга мўғул элхони Хўлагу ҳузурига бориб, тахтга сир йўла икки ворис – Иzzатдин билан Рукнаддинни ўтқазишга мусяссар бўлди. Оға-ини ўргасида авж олиб кеттан жанжалларда Рукнаддинни ёқлади, унинг номидан Синопни қайта эгаллаб, ўз маҳрига киритиб олди. Мўғуллар ёрдамида валинеъмати Рукнаддинни султони мутлоқ қилиб кўтарди, унинг рақибларини қатл этдириди, кейин Рукнаддинни ҳам даф этиб, ёш шаҳзода номидан давлат жиловини ўз қўлига олиб олди. Беклар ва султонларни қатл қилдириш, оға-иниларни таҳт талашилик курашларида иштирок этиш Парвона учун ёлғиз юксак пояларга кўтарилиш воситаси эмасди, бинобарин, мўғуллар фойдасига халқдан хирож ундирапкан, у ўзини ҳам унумади, лекин давлат-бойлик орттиришдан бўлак мақсадлари ҳам йўқ эмасди.

Парвона восита танлаб ўтирмас, лекин давлатни узил-кесил бузилиб-бўлинниб кетишдан сақлашга жон-жаҳди билан интиларди. Бунинг учун у сўзга эга эдими? – деб ўз-ўзидан такрор сўрарди Жалолиддин, биз эса бутун: «Унинг foявий асоси бормиди?» – деб сўраган бўлардик.

Парвона ёлғиз шароит ва ҳодисалар изидан борарди. У бугунги, нари борса, эртанги фалокатни даф этиш чорасини қила оларди, холос. Ҳолбуки, мамлакат заволга юз тутган эди. Бошқасига Парвонанинг қурби етмас, у аввало, илгари қандоқ бўлса – шундоқ, султон амири бўлиб қолган эди.

Мавлоно овозини кўтартмай, гўё ўз-ўзига сўзлагандек, сеқин деди:

– Кўрсат менга ўша аъмолга қодир инсонни! Қани ўша азamat, токи биз унга фаолият нелитини кўрсатиб қўяйлик. Хўш, қаерда у? Дониш дониш ила, булут булут ила, руҳ руҳ ила

қиёсда маълум бўлур. Сен бизнинг йўлимиизда эмассен, бас, бизда аъмол бор эса нечук уни кўра олурсен?

Жалолиддин, кўринмас бир куч ногоҳ кўттаргандек, ўрнидан туриб кетди:

— Аъмол, авом ўйлагандек, зоҳирий бир нарса эмас. Зоҳири ботинига пайваст бўлмаган инсон ўзини ҳадеб аъмол сари урур, лекин оқибатда етиб келган манзили ўзгача бўлтур. — У овозини баландлатди: — Сен сўз непитини билмайсен, бас, уни назарга ҳам илтмайсен. Ҳолбуки, сўз — аввал асосдир. У аъмол дараҳтининг мевасидир. Мевадирким, янги аъмолни дунёга келтир... Ҳоло, сен, Муиниддин, бутун жисминг кулоқ бўлиб сўз кутасен. Мен уни зикр этмасам, ранжийсен, — давом эттирид шоир хаёлга ботиб. — Бас, менинг сўзим сен учун ҳоло буюк аъмолдир. Сен, сўз — ожиз, дединг. Магар ҳақ эсанг, сўз ожизлиги хусусида сўзинг ҳам ожиз...

Жалолиддиннинг овозида шундоқ ишонч ва қатъият барқ урадики, Парвона унинг сўзлари маъноси қаёққа бораётганини ўйлаб ҳам ўтирамди, у бошини эгиб, гапнинг давомини кутарди. Лекин Мавлоно сукут қилди.

Унинг шогирдлари ҳам ҳаяжонга тушган, кўзёшлари соқолларидан оқиб тушаётганини сезишмасди. Уларнинг фаолияти ҳам сўз эди, лекин уларга ҳозир сўз етишмасди.

Жалолиддин шам, мусаллас, кўй ёғи, исириқ ҳидига тўлган, рақс тушиб, ҳолдан тойган дарвишларнинг тер иси анқиган хонадан тезроқ тоза ҳавога, юлдузли осмон остига чиққиси, қатъя деворига кўтарилиб, ўша ерда янги кунни қарши олгиси келди.

У эшикка қараб юрди, ортидан эргашмоқчи бўлиб кўзғалган амир мулозимларини ишорат ила тўхтатиб, ташқарига чиқди.

Ўз ҳақлигига ишончи комил эди: кечмиш ва ҳозирги бутун фаолият маъносини ўзида жамлаб, уни бир чопар янглиғ олдинда кутаётганиларга етказишига фақат сўз қодир. Лекин у кўз ўнгига очилиб бораётган водийга термулган сайин, шуни се зардиким, ҳақлиги унга қувонч эмас, қайфу келтиради.

Ҳа, сўз — амал оғочининг мевасидир. Лекин Жалолиддин ёлғиз мевага эмас, дараҳт танасига жон бағишловчи илдизларга ҳам, ям-яшил бутоқларни кўтариб турувчи танага ҳам, одамлар бошига соя солувчи япроқларга ҳам эга бўлишни истайди.

Ҳамма нарсани билсангу бирор нарсани ўзгартиришга қурбинг етмаса! Қалбининг ҳаракати жаҳоний ҳаракатта мувофиқ тушган инсонларга мұяссар бўлгувчи буюк саодат унга мұяссар бўлмади. У ўзини танибдик, ҳамиша қасдма-қасд юради. У инсон мўъжизаларига чуқурроқ сингиб, унинг асрорини англаған

сайин, ер юзида шармандали зўравонлик қулоч ёзиб, ҳаммаёқни қонга ботирди. У умрининг бош сўзига яқинлашган сари, кучлироқ сездиким, инсон руҳи сифдиролган ҳамма нарсани сўз сифдиролмайди. Ҳикмат мўл жойда – қайгу мўл.

Уфқ ортидан лоладек қизарип, булутлар чиқиб келарди. Улар бир-бирига арқонлаб боғланган туялар қарвонига ўшаб, измаз из оқаркан, унинг дунёни ўзгартиришга илҳақ бўлиб, сўз излаб этган аъмоли – умрини ташкил этган аъмоли лавҳалари бирин-бирин ёдига тушаверди.

Күёш чодра ичидан боққан кўз каби булут ортидан «ярқ» этиб боқдию Қазанвираннинг қовжироқ, ясси тепаликларини ёритди. Шунда у бир умр қалбida нақшланиб қолган даҳшатли кун – олти юз эллик тўртингчи йил ҳижрий зульқада ойининг сўнгти шанбасини хотирга олди¹.

МЎҶИЗА

Ўша йили сulton Иззатиддин мўгуллар билан яна бир карра жанг қилди. Лекин яна мағлубиятга учради, қўшинларининг бир қисми қирилиб, қолгани тарқалиб кетди.

Мўгуллар, одатда қочаётганларнинг елкасига миниб, шаҳарга киришарди. Аммо даҳшатта тушган сulton лашкарлари ўзни Кўнё қальясига эмас, ўрмонзор тепаликларга уришди. Тушдан сўнг мўгул қўшинларининг илгор отлиқлари қалъага яқинлашганда, шаҳар дарвозалари тақа-тақ ёпиқ эди.

Мўгуллар бироз айланишиб, қандоқ пайдо бўлишган бўлса, шундок тезлик билан тепаликлар ортига ўтиб, ғойиб бўлишиди.

Мўгуллар қалъага босқин қилишдан олдин пойтахтдан чиқиб кетишига умид боғлаган шаҳарликлар оломони дарвозалар олдини тирбанд этишганди. Кутирган оломоннинг йўлини тўсив, соқчилар курол-яроғни ишга солишиди. Хотин-халажнинг фарёди, оёқ остида қолиб, топталганлар ноласи, туяларнинг бўкириғи, жон узаётганларнинг ўлим олди тиловатларига, тиловат аралаш хириллашларига қўшилиб кетди.

Соқчиларга ханжар ва узун шамшир билан куролланган хунарманд-ахийлар ёрдамга келишиди, улар шаҳарни мудофаа этишига аҳди қилишганди. Лекин улар бир ҳовув сарой соқчиларию шаҳар дарвозабонлари билан қўшилишиб, нима ҳам қила оларди? Ҳарбий таълим кўрмаган, тажрибали бир саркардага эга бўлмаган бу фидоийлар мўгул қиличлари остида кўйдек қирилиб кетищдан жангу жадалда ҳалок бўлишни афзал билишарди.

Кечга яқин шаҳар жомеси майдонида ўн минглаб халойик

¹ Милодий 1256 йил.

йифилди. Улар қариндош-уруғлари, ёр-дўстлари билан хайр-маязур қилиб, ўлим олди тоат-ибодат этишар, бутун шаҳарни йифисиги босиб кетган эди. Олдинда нима кутаётганини ҳамма яхши биларди. Кўнё кўлдан кетгудек бўлса, хотинларни — маломат ва чўрилик, эркакларни — ўлим, хунармандларни — мўғул чўлларида то қабрга киргунча меҳнат-машаққат кутарди.

Мавлоно муридлари тўпланган хонақоҳ олдида юракни тил-каловчи воқеалар рўй берди. Кўшни савдогар оиласи билан шаҳардан кетишга шайланган эди. Унинг гўзал хотини шаҳар дарвозалари берк деган хабарни эшишибоқ, ўзини эрининг оёғи остига ташлади, мўғуллар беномус қўлмасидан олдин ўзинг ўлдира қол, деб ялиниб-ёлборишга туши. Унинг ноласига чи-даб бўлмасди. Савдогар ханжарини сугуриб, унинг бошига кўтарди. Ва бирор билагидан маҳкам туттандек, шу алпозда қотиб қолди. Кейин ханжарини қўлидан тушириб, ожизона хўнграб йиғлади. Шунда хотин унинг меҳрини ҳам, ожизлигини ҳам қарғишлаб, ханжарни қўлга олдию ўз кўксига урди.

Мўғуллар одатда шаҳарни ҳалокатга маҳкум этишмаса, руҳонийларга тегишимас эди. Жангчиларни қириб, ҳукмдорлар хонадонини қиличдан ўтказиб, аёллар ва хунармандларни кул қилиб ҳайдашар, руҳонийлар қаршилик қилишга ундашмаган экан, улар билан муроса-мадора қилишга интишишарди. Мусулмон ва христиан мамлакатларида, Эрон ва Гуржистонда, Европада шундоқ бўлган эди. Шу сабабларга кўра, Мавлоно ва унинг муридларини, гарчи улар расман диний мансабда бўлмасаларда, ажал четлаб ўтиши мумкин эди. Лекин шаҳар бошига тушган фалокат, ҳалойикни кучган даҳшат-ваҳимани кўришдан ўлим афзал эди.

Хозир ҳамма кўзлар унга тикилган эди. Жалолиддиндан сўз кутишарди. Ҳақиқатнинг нажот сўзини. Сўз — аъмол. Аммо унда сўз йўқ эди. Аниқроғи, сўз шу қадар кўп эдики, улар тилга тушгунча тўқинишиб, беҳад-беҳисоб бўлакларга бўлинниб кетишарди. У ўз-ўзига кулоқ солиб, яққол сезардики, ҳеч қандай сўз унинг қалбида тутён урган жаҳаннамий тўфон ва довулни сифдиролмас, ҳар нечук сўз ожиз эди.

Бебаҳо дақиқалар сукут ичра кечдилар. Шом зулмати шаҳарни кафандек чулғаб олди.

Мавлоно таъзимга бош эгиб, шогирдларини назардан ўтказди, гўё узри-маъзур сўрагандек, ҳар бирининг кўзига узоқ тикилиб бокди.

Кейин уйга кирди. Хотини, болалари билан хўшлашди.

Ёлғиз Валад ва Аълоиддин Сирянусни эргаштириб хонақоҳдан чиқди, қайғу-аламга чўмган гузарлардан ўтиб, шаҳарнинг

шарқий – Халқабагүш дарвозаси томон юрди. Кун бўйи оломон билан олишавериб, нақ Азроил тусига кирган соқчибоши чироқ кўтариб келаётган уч кишини кўрибоқ, соқчиларга буларнинг ҳам бир таъзирини бериб кўйинглар, деб буюришга оғиз жуфтлаган эди, ўн боши – ахий Жалолиддинни таниб, унинг енгидан тортиди. Соқчибоши хижолат чекиб, шоирга йўл бўшатди.

Дарвозабонлар темир панжарани юқори кўтариши. Тўрт соқчи – икки ёндан итаришиб, баҳайбат эман дарвозанинг темир даричасини босиб турган оғир лўқидонларни нари суриши.

Валад ва Сирянусга тонгтacha шу ерда қолишни тайнинлаб, Жалолиддин энкайдиу тун кўйнига кириб, ғойиб бўлди.

Титилиб, увадаси чиққан булутлар хира ой шуъласида аранг кўзга чалиниб, шитоб ила сузишарди. Уларнинг йиртиги орасидан юлдузлар гоҳ-гоҳ кўз қисиб қоларди. Чўлнинг ўт-ўланлари нафасини уфурган шамол боғларда чарх уриб, япроқларни шитирлатар, қалъа девори устида юрган соқчиларнинг бўғик қичқириқларию аросатда кечтан кун даҳшатларини узоқ-узоқларга олиб кетарди.

У тун кўйнида танҳо эди. Богчалар оралаб, таниш сўқмоқ йўлдан мўғул суворийларини яширган Қазанвиран тепаликлари сари илдам одим отиб бораркан, у қалбида сўз етилиб бораётганини ҳис этди.

Денгиз тўлқинини тўхтатиши маҳол. Лекин унга бардош бериш мумкин, мўғуллар ҳам шундоқ; уларга қарши мубориза этиш бефойда, лекин ҳамиша халқ турганидек, устивор туриш мумкин. Ҳеч вақоси йўқлар улардан чўчимаса ҳам бўлади. Давлатмандлар, сарват соҳиблари тугунларини тугаверишсин. Ҳудпарастлик йўлида ҳеч нарсадан тап тортмайдиган, зулм ботқоғига боттан хукмдорлар таҳлиkkага тушаверсин. Аллоҳ номидан ёлғон сотувчи уламою факиҳлар кўркиб – қалтирайверсин. Факири-фуқарога ўша-ўша – асорат. Янгиси ғайриодатий бўлгани учун ҳам бир оз қўрқинчли. Бироқ ўлимдан нарёғда манзил йўқ. Қайтага, ҳалокат ва завол тупроғидан ириб-чириган кўхна асос тартиботлар ўрнига янгича эътиқод ва янги башарият туғилса, ажабмас.

У аста-секин юриб, тепаликка кўтарилди. Пастда, ҳув, анча нарида, гулханлар билан ўралган мўғул қароргоҳи кўринди. Ўргада лашкарбоши Байжунинг улкан ўтови кўзга чалинарди. Аланга ўтовнинг оптоқ наматларию ўтов атрофидаги бедовларни ёритар, соқчиларнинг ялангоч қилич ва найзаларида акс этиб, ўйнарди. Ўнг ва сўлда кичикроқ ўтовлар тикилганди. Гулханлар атрофида мук тушиб, фуж-фуж бўлиб жангчилар ухлаб ётишарди.

Мўғуллар жаҳонгирилик йўлида не-не элатларни эргаштири-

мади – турклар ва тожиклар, хурносонийлар ва хоразмийлар...
Ҳамма ҳалқлар уларга ўз қони – жангчиларини берди. Лекин
пайт келиб, мӯгуллар ҳам қайтаришади, улар ўзлари истило
этган ҳалқлар орасида эриб-сингиб кетишади.

Қўшин ҳатто уйқусида ҳам Чингизхон жорий этган русумга
амал қилиб ётарди. Байжу ўтовининг ўнг қўлида қўшиннинг
ўнг қаноти – жиронгор, сўл қўлида қўшиннинг сўл қаноти –
биронгор жойлашганди. Туманлар бир-биридан отликлар ўтади-
ган йўллар билан ажралар, мингларни ажратувчи йўллар тор-
роқ, юзларни ажратувчи, пиёдалар ўгадиган йўллар эса аранг
кўзга ташланарди.

Шамол билан қулоққа чалинувчи эгар-жабдуқларнинг гичир-
лаши (коровуллар пакана бўйли ёлдор отларни тунда ҳам шай
тутишарди) ва гулханлар алангасини ҳисобга олмагандা, мӯгул
қароргоҳини уйқу эмас, ўлим кучган деб ўлаш мумкин эди,
атрофда шу қадар чукур жимжитлик ҳукм сурарди. Жангда ғалаба
қозонилган, эргага тантаналар кутар, жангчилар ҳам, мингбо-
шиллар ҳам ўз ишини адосига етказган кишилардек, сокин, осой-
ишта ухлашарди.

Мӯгуллар шаҳарларни бузиб, боғлар ва экинзорларни пайҳ-
он этишаркан, бу уларнинг табиатан золимлигиданмас, балки,
уларнинг чорвасига яйлов зарурлигидан, деб ўйлади тўсатдан
Жалолиддин. Бу албатта, ёввойилик, аммо ёввойилик ҳам ўткин-
чи ҳолат.

Ўтган қирқ йил ичида уларни илдизи или қўпориб, Балхдан
учирган босқиннинг ўша илк пўртанасидан буён анча ўзгариб
қолишганди. Чингизхон аллақачон оламдан ўтган, унинг авлод-
лари энди кўпроқ чорва ҳақида эмас, балки тасарруфларига
кирган ер ҳақида ўлашарди: уларни тўйдирувчи ҳам, қонди-
рувчи ҳам, мана шу ер эди. Бас, шаҳарларни бузиш, бунёд
этувчи одамларни қирғин-қирон қилишца маъно йўқ эди. Агар
ана шу одамлар сонда зиёда бўлмай, руҳан ҳам қудратли бу-
лишса борми, вақт ўтиб, ким-кимга асирилги аён бўллади-қолади.
Ўшанда Байжу номидан, ҳаттоки илхон Ҳўлағу номидан не
қолади?

У тонготаргача тепаликда бўлди. Мӯгуллар қароргоҳига ти-
килган сайин, эргага Кўнёга шикаст етмагай, деган ишончи
орта борди. Ҳаттоки тонготарда ҳам душман қароргоҳида жим-
лик ҳукм сурар, жанг-жадалга ҳозирлик аломати кўринмасди.
Дарвоқе, уларнинг отлари оёғи остида шундоқ ястаниб ётган
шахарга ҳужум чикора?

Жалолиддин янглишмаган эди. Байжу ўтовининг чап томо-
нида тикилган чодирлардан бирида салжуқ давлатининг бўла-
жак сultonи Рукнаддин тун бўйи ухламай, жун тўшакда ағанаб

чиқди. Мўгул илхони уни исён кўтартган акаси ўрнига Кўнё таҳтига ўтқазишни буорган эди. Ўша чодирда у билан Муиниддин Парвона ҳам ётарди. Келажакда Жалолиддин билан неча йиллар давомида сўз ва амал хусусида баҳслашадиган Парвона. Бир вақтлар отаси мўгуллардан сулҳ сўраб олган, энди ўели Кўнё аҳолиси ҳаётини сўраб олиб, давлатнинг ҳақиқий хукмдорига айланган эди.

Лекин Жалолиддин тепаликда туаркан, бу гаплардан бехабар эди. У ёлғиз мулоҳаза юритар ва кузатарди. Күёш илк шульласини фалакка ёйганда, у шаҳар бу гал ҳам омон қолади деган тўхтамга келди ва тез-тез юриб, кушларнинг тонготар хонишига тўлган водийга тушди, қатъа девори томон йўл олди.

Ҳалқабагўш дарвозаси олдидা тумонат ҳалойиқ тўпланган эди: дарвешлар, соқчилар, ахийлар, факиҳлар, муллалар, косиблар. Тирик ва соғ-саломат қайтган Мавлонани кўриб, ҳамма ҳайратдан «оҳ» тортиб юборди: бу мўъжиза эди.

Голиб ва этчил мўгуллар ўн йиллар давомида кишилар қалбига жаҳаннамий кўркув – ваҳима солишганди. Гоҳо бир мўгул аскари ўнларча мусулмон орасида пайдо бўлиб, ана шу тошларга ёта туринглар, мен келиб, бошларингни кесаман, деса, одамлар худди бўғма илон авраган қўён янглиғ, қочишини ҳам ўйламай, биқиниб ётишаверарди.

Мавлоно эса ёлғиз ўзи бориб, эсон-омон қайтиб келди! Бу мўъжиза эди ва у бошқа мўъжизаларни бошлаб келиши лозим эди.

Жалолиддин буни оломоннинг умид ҳам умидсизликдан телбаланиб ёнган нигоҳида ўқиб, тўсатдан юракни бўм-бўш қилиб, хувиллатиб қўйгувчи бир заифлик сезди. Инсон қалби мўжизасидан бўлак мўъжизага ишонмовчи Мавлоно унинг сўзини ўқиб, моҳиятини уқмаган, ўзларини унинг шогирдлари деб билувчи кишилар томонидан ҳозиргина кечган тун ҳақида тўқилажак ривояти гўё тинглаганидек бўлди, афсуски, ўша пайтда у сўз қотишга қодир бўлмайди.

Шоир Қазанвиран тепалигига ўтказган ўша тундан олтмиш йил кейин унинг набираси – мавлавийлар жамоаси бошлиғининг фармойиши билан муҳтарам шайх Афлокий ўзининг «Тухфатул орифин» китобида Мавлоно «ўз авлиёлик шарофати ила» Кўнё шахрини ҳалокатдан қутқазиб қолганлиги хусусида ривоят келтирди.

Шоирнинг хавотирли таҳмини юзага чиқди: фикр уруғи ичдан ейилиб, сўз қобигигина сақланиб қолди, холос.

Аламга чўмған оломон, очлар нонга кўл чўзгандек, Жалолиддинга кўл чўзарди. Улар умид сўрашар, Мавлоно эса жим туарди.

Ҳар бир одам – воҳид ва бетакрор олам. Лекин улар бари –

инсонлар. У ўз-ўзини билар, инчунин, ўзгалирнинг равиш-ра-вияси, фикр ва туйгуларини яхши англар, уларнинг дўзахи – унинг ҳам дўзахи, уларнинг жаннати – унинг ҳам жаннати эди. Бинобарин, одамлар неки ҳис этишаётган бўлса, ҳаммасини ҳис этиб турарди.

Бас, Жалолиддин инсонни тушунар экан, халойиқни ҳам англаши қийин эмасди. Биргина учқун кифоя, халойиқ чўлда-ги қовжироқ ўт-ўландек гурра аланга олади. Бирор хон ёки султон азми-иродаси билан йўлга солинган қуролли оломонни тушуниш оппа-осон эди. Султонларнинг ният ва мақсадлари, улар эгаллаган мавқе-мартаба туфайли чекланган бўлади.

Мўғул қароргоҳи яқинида кечган ўша тунда у шундай тўхтамга келди: қисмат бу гал ҳам Кўнёни аяди. Илхон Хўлагу ўз ной-они Байжуни янги ерлар босиб олиш учун эмас, босиб олинган ерларни бўйсундириш, султон Иззатдин ўрнига инисини ўтқа-зид, беҳад-беҳисоб бож-хирож йиғиш учун жўнаттган. Шундай экан, шаҳарни бузиб, одамларни қирғин-қирон қилиш не хожат?

Шундоқликка шундоқку-я, лекин бир шарти бор: Байжуда одамларга хос (ахир, у ҳам ҳарҳолда одамку) қаҳр-ғазаб, на-фрат-алам ҳисларини қўзғатиб, ўзини ҳам, хон Хўлагуни ҳам унтишга мажбур этадиган бирор тасодиф рўй бермаса, бас. Унда ... унда янглишиш мумкин. Аммо, унинг Жалолиддиннинг янглишишга ҳақи йўқ. Вазиру вузаролар амиру умаролар, бош-буғалрга эмас – улар султон Иззатдин бошчилигига жанг майдонини ташлаб, пойтахтни қисмат ҳукмига ҳавола этиши – унга, Жалолиддинга боғлиқ; фуқаро шаҳарда қоладими ёки уни тарк этадими, жангда мўғул чўқморлари остида қўйдек қирилиб кетадими ёхуд яшаб, умргузоронлик этадими... Бу нарсалар унинг биргина сўзига боғлиқ. Шунинг учун ҳам у жим турарди. Бироқ сўз айтиш нечоғлик қийин бўлмасин, айтиш жоиз эди:

– Кўрқманлар. Илло, мўгуллардан кўрқиши замони ўтди. Кочманлар ҳам. Шаҳар омон қолади.

Юзлари бужмайтан, кўзлари ичига чўккан, ориқ найнов дарвеш биринчи бўлиб қичқириди:

– Мўъжиза! Мавлоно мўъжиза кўрсатдилар!

Шоир нафрлатланиб кетди. Мўъжиза? Қандай мўъжиза? На-ҳотки, мушоҳада ва мулоҳаза этиш, кўрганлари устидан муҳокама юритиш инсон учун мўъжиза бўлса?

Жалолиддин Сирянус ва Валад ҳамроҳлигига оломонни кесиб ўтиб, тез-тез қадам босиб, уйга томон юрди. Қораҷироқ мойидек ёпишқоқ ўша сўз бутун шаҳар бўйлаб таралиб, уни таъкиб этди: «Мўъжиза! Мўъжиза! Мўъжиза!»

У қулоқларини бекитиб олишдан ўзини аранг тийиб борарди.

Ховлига кириб, бир зум хотини ва келинини кўриб қолди, у

пайдо бўлиши биланоқ, улар бекинишиди. У тез-тез юриб, мадраса масжидига кирди. Унга интизор турган дўстлари, шогирдлари кўзгалиб, таъзимга бош эгишиди. Яна қулогига ўша сўз чатилди:

— Мавлоно мардлик мўйжизаси кўрсатдилар! Байжу аскарларидан тап тортмай! Мўйжиза!

У ажалдан эмас, юрак ва ақлнинг сўқирлигидан кўрқади. О, ўз жаҳолатига банда бўлғанлар! Ўз кўркувингиздан кўрқинг, фалакка, ҳукмдорларга, ўз-ўзингизга қулигингиздан кўрқинг! Оламни зулмат қопламиш, бошларни зулмат чўлғамиш! Боши ҳам, ниҳояси ҳам йўқ зулмат. На бир сўз, на бир аъмол унга бас кела олур...

У шиддат ичра бутун жисми билан сўзга айланди. Кўли ҳавога талпинди:

... *На иқлимул фалак, на ҳолиқул Аллоҳни билмасмен!*
Бекорга излама ийл! — дейдилар. — Тезроқ буён келгил!
Үён бормоқ учун мен ундаин бир роҳни билмасмен.
Гаҳи кўнглимни қон айлар, тутар ёқамни гоҳ маҳкам,
Не золимдир, нечук бир жодугар? Мен они билмасмен.
Дайр бир шер эмишким, олдида кўйхоналар бисёр,
Надир шер, на эмиш қўй, бўйла бир маънени билмасмен.
Қани анҳор, маниким оқибат дарёга етказгай,
Ва лекин мен ўшал анҳор ила дарёни билмасмен.
Юрармен маъюсу афгор, қизир теграмда бир бозор,
Адашган бир гўдакдек суд ила савдони билмасмен.
Гаҳи мақтаб, гаҳи қарғаб, этарлар гоҳида таҳкир,
Ўшал нодон аён эрмас, ўшал донони билмасмен.
Мушукдек бўйлаким, ўз наслини ер Ер ила Осмон,
Бу янглиғ — ота-она, бундайин анқони билмасмен.
Етар ҳар лаҳза минг наиза биза дасти дарозлардин,
Ўшал дасти дарозу наизайи буррони билмасмен.
Гўдаклик фаслидин кетдим, юриб жанггоҳ сари етдим,
Урармен ёвни, лекин раҳнамо кимсони билмасмен.
Мусалламмен фақат Ҳаққа, хўжам сulton-салотинимас,
Ўшал Байжу ва Боту, хон ила түгрони билмасмен.
Юнону туркка жон қурбон, қучай мўгулни ҳам ҳар он,
Ким эрмиш менга Ихсон, Хўлагу подшони билмасмен...

Не баҳтким, ўшандада у янглишмади. Байжу лашкари шаҳарга кирмади: вақт тигиз, Хўлагу Бағдодга қўшин тортмоқчи эди.

Парвонанинг маслаҳати билан амалдорлар, савдогарлар, хунарманздар, бутун шаҳар мол, ақча, жавоҳирот ва қимматбаҳо буюмлардан иборат катта ўппон йигиб, Байжуга топширди.

Байжу сulton Рукнаддинни тахтга ўтқизиб, бутун салжуқ

давлати шаҳарлари атрофидаги қалъа деворларини бузишга амр этди, токи улар мўгулларга минбаъд қаршилик кўрсатишмасин.

Фақат, вилоят беклари наздида нуфузи пасаймасин учун Кўнё бундан мустасно этилди. Жалолиддин илк бор кўрган ўша ҳашаматли Кўнё деворлари энди унинг кексайиб қолган, заиф оёқлари остида ҳамон мусту маҳкам туришибди.

ДЕВОРЛАР

Улар илк бор йигирма яшар Жалолиддин назарига бундан ярим аср аввал, у жавзо ойининг эрта тонгида отаси изидан туюда Келаркан, намоён бўлган эди. Зилол сувга лиммо-лим тўла зовурлар устида қад кўтариб, қўёш нурида ажиб ялтираб турган мармар миноралар. Галати нақшдорлик, сувратлар: одам бошли арслон, бургут, чакмон-чоловор кийиб парвоз этаётган авлиё, тош лавҳаларда қалъа курилишида иштирок этган бекларнинг номлари, салжук султонлари беҳад қадрлаган Фирдавсий «Шоҳнома»сидан сатрлар – буларнинг бари Кўнё деворларини одам ва ҳайвонлар тасвирини тақиқловчи ислом кўргонига эмас, гўзал маъжусий бир саробга ўхшатарди.

Сарсонлик ва саргардонлик йиллари давомида Жалолиддин руҳонийлар унинг отасини қандай қарши олишларига ўрганиб қолган эди. Лекин у бутун қора жубба кийиб, баланд дастор ўраганлар орасида камон ва заррин қалқон тутган навкарларнинг мавзун сафларини ҳам кўриб ҳайрон қолди. Улар султоннинг хос соқчилари бўлиб, вазири аъзам Низомулмулк ўзининг «Сиёсатнома» китобида маслаҳат берганидек, бегона элатлар – грузин, рус, курд, афғон ва дейлімитлардан сарлаб олинган эди. Жалолиддин соқчилар орасида султоннинг яшил соябонини ҳам кўраркан, тамом ҳанг-манг бўлиб қолди. Наҳот Султонул Умаро – Аълоиддин Кай Кубоднинг ўзи Султонул Уламони қаршилаш учун қальъадан лиёда чиқмиш?!

Салжук султонининг дабдабали унвони салтанатнинг шоншуҳрати ва сарой ҳашаматига монанд эди. Ўзининг мусулмонча Аълоиддин номига «Шоҳнома»да тавсиф этилган Эрон ҳукмдори Кай Кубод номини ҳам қўшиб олган султон ўз саройида қадимий Эрон шоҳлари расми-русумини жорий этган эди. Давлат идора ишлари кўриладиган девонда султон бошқалардан саропарда билан тўсилар, ҳукмдорни кўриш буюк шон-шараф саналарди. Тахт теварагида найза ва чўқмор кўтарган соқчилар туришар, улар ҳукмдорга соядек эргашиб, хиёнаткорлар қонини тўкишга ҳамиша ҳозир эдилар. Сарой пасбонлари, қоровуллар, қуролли маҳрамлар учун қонун-қоида – султоннинг азми-иродаси эди.

Кўп сонли сарой мулозимлари ва хизматкорлари – садри хобгоҳ, ҳаммомчи, сандиқчи, эшикбон, қушчи, овчи, бако-вул, дастурхончи, сёқчи, табиб ва масхарабозларга мутасаддий сарой амири эди. Базмларда меҳмонларни нуфуз ва мартабала-рига ярашиқ ўриниларга ўтқизувчи ҳам, қачон товуқ ва қирғо-вул, қачон қўй, қантар ёки кийик эти тортишга ишорат этувчи ҳам, кумуш каштали кийимлар кийган ой юзли йигитчаларга меҳмонларга шарбат ёки қимиз, айрон ёки мусаллас тутилсин деб фармойиш берувчи ҳам ана шу амир эди.

Сарой расм-русумларидағи дабдаба ва ҳашаматда кўшни Византия таъсири ҳам кўзга ташланарди. Аксарий салжуқ султонлари ҳукмдор оғалари ва оталарининг макри-ҳийласидан чўчиб, соҳиби таҳт бўлишдан олдин узоқ йиллар ана шу фурбат элида яшашга мажбур бўлишарди.

Бу қисматдан Аълоиддин Кай Кубод I ҳам бенасиб қолмади, ёшлик айёмининг ўн йилдан зиёдроқ даврини Константи-нополда, Византия императори саройида ўтказди. Дабдабали қабул маросимлари ва унда замонавий техника мўъжизаларини намойиш этишлар, чунончи, гидравлика ёрдамида императорни ўтирган таҳти билан шифттacha кўтаришлар дастлаб бўлажак султонни тонг қолдириди. Бироқ у маълум усулиларнинг якранг ва тақрориyllигига, ўзини ҳар куни соҳта улуғворликка солувчи императорнинг иғво ва фиску-фужур тўла ҳаётига яхшироқ разм солиб, ҳафсаласи пир бўлди, зерикди.

Бўлажак султоннинг ёлғиз юпанчи боболарининг урф-ода-ти, тартиб-қоидалари битилмиш «Ўғизнома» китоби эди. Бу китобни мураббийси Отабек Бадриддин Гавҳартош тақдим этган, унда ов, базм ва жасоратларга тўла кўчманчи ҳаёт бор соддалиги ва гўзаллиги ила қаламга олинган эди.

Кўнё таҳтига ўтиргач, Аълоиддин Кай Кубод тишини тишига қўйиб, ўзигача жорий этилган расм-русумларни қабул қилди. Лекин имконият топилди дегунча, саройдан қочарди. Сафарга баҳона топмаса, иккинчи пойтаҳти Қайсарига жўнар, баҳор келиши билан жанубга, дениз бўйларига ошиқарди.

Султон бўш соатларида ўқ-ёй ва пичоқ ясар, эгар-жабдуқ тикар, дурадгорлик билан машгул бўларди. Шахматни севар – бу ўйинда моҳир жангчи саналарди. Баъзан Эрон шоҳларига эргашиб, бинойидек рубоийлар ҳам тўқирди. Лекин унинг севган энг яхши машгулоти – ҳар йили икки марта ўтказиладиган, мамлакатнинг олий амалдорлари, беклари, ноиблари, ма-шҳур баҳодирлари, шон-шуҳратга чанқоқ ёш-яланглари иштирик этадиган бобомерос ов эди.

Ҳар бир ов ўн беш кун давом этар, қушлар ва ҳайвонларни жуда катта майдонларда куршаб, ҳар тарафдан сиқиб келишар,

кейин овлашга ўтишарди. Ўғизлар одатича, овга биринчи бўлиб султон ўқ узар, кейин беклар, кейин ўртacha амалдорлар, сўнг ёшлар ўқ бўшатишарди. Бек ва ноибларнинг қўлларидан куч, қўзларидан кувват кетмадимикин, уларни эгчил ва азаматлар билан алмаштириш пайти етмадимикин – овдан мақсад ана шуни аниқлаш эди. Негаким, ер-мулк уларга бисот қилиб эмас, бошқаришга берилар, бунинг учун эса насл-насаб меросга эмас хизматга қараларди. Хизмат – бу аввало ҳарбий хизмат эди. Бир ўқ билан куш йикиттанларга султон бошга тақиши учун укпар берар, йўлбарсни афдарганларга кўтос олиб, қўлларига осишарди.¹

Ов ниҳоясида базм-шилон тузилиб, қўйлар сўйиларди. Ҳар бир кишига одатта кўра, нуфузи ва султонга яқинлигига қараб, бир бурда эт тегарди. Ана шуни танавул қилиш билан у хукмдорга сидқи-садоқатини гўё янга бир бор намойиш этарди. Қўтилича султон шу бир парча эт билан ёш жангчи – сипоҳийни янги мартабага кўтаргани ёки эски амалдорни мансабдан ихроj этганини маълум қиласарди.

Аълоиддин Кай Кубод руҳан кўчманчи – ўғизлигича қолган, аммо амсоли динияга фавқулодда бир жиддият ила муносабатда бўларди. Бир пайтлар боболари келгинди муллалар жорий этган ёзувга, туморга бокқандек, хурофий бир даҳшат ила бокишарди. Саводсиз турк деҳқони ҳатто XX асрнинг бошларида ҳам ерда бир парча қоғоз кўриб ҳолса, авайлаб қўлига олар, магар бунда каломи шариф биттилмаганимкин, деган андишага борарди.

Султон Аълоиддин Кай Қубод учун ҳар бир ёрлиғ, ҳар бир фармон мукаддас, зеро, у Аллоҳга ҳамду сано билан бошланарди. Ҳар гал фармонга имзо чекишдан олдин у, намозга таҳорат олгандек, таҳорат оларди. Табиийки, султон руҳонийларни алоҳида иззат-эҳтиром этарди. Унинг маҳрум акаси ҳали соҳиб салтанат экан, мусулмон оламида шайхул аъзам деб донғи кетган, асли таги испаниялик бўлган Ибн – ал-Арабийни Кўнёга таклиф этган эди. У сўфий – уламони отасидек эъзозлар, панд-насиҳатларига қулоқ осар, атрофи салибчилар билан ўралган бир муҳитда ҳам сиёсий, ҳам маънавий масалаларда ундан маслаҳат сўрар эди.

Тахтда акасининг ўрнини эгаллаган Аълоиддин Кай Кубод мўғул босқини йилларида ўз саройи атрофида мусулмон илмининг бир талай юлдузларини йиққан эди. Лекин Султонул Уламо деб ном қозонган балхлик воизнинг ташрифи фавқулодда ҳодиса бўлиб, уни ўзи қарши олишга қарор қилган эди.

Карvon қалъя деворига яқинлашгач, отаси туждан тушди. Султонул Умаро ярқироқ кийимлар кийиб, қимматбаҳо курол-

¹ Кўтос – от ёки думига тақиладиган, олтиндан ишланган зийнат асбоби.

яроф таққан маҳрамлари билан, Султонул – Уламо оддий түн, қора пушти узун яктаклар кийган бир ҳовуч муридлари ила, бир-бirlарига қараб юришди.

Султон томонидан кўрсатилган бу иззат-эҳтиромдан отаси фойдаланиб қолди.

Орада уч қадамча масофа қолганда, Султонул Уламо тўхтаб, таъзимга бош эгди.

Султонул Умаро яна бир қадам ташлаб, муҳтарам қариянинг қўлини ўпиш учун энгашди. Лекин чол мағрур туриб, унга кўли ўрнига ёғоч ҳассасини узатди.

Султон Аълоиддин Кай Қубоднинг сарфиш кўзларида қаҳрли бир саросима акс этди: «Бу не манманлик!»

Лекин ўзга чора йўқ эди – у қаҳрини ютиб, ҳассага лабларини босди.

Шунда Султонул Уламо, шайх учун одатий, аммо соддадил кишиларга яшиндек таъсир этувчи каромат зоҳир этди:

– Ҳукмдор, мени такаббур деб бехуда ўйладинг! Мусалламлик – гадолик этгувчи уламолар иши, аммо у – дунё сultonларию нарсалар моҳиятини кафтида тутувчи диёнат сultonларига муносиб эмас!

Бу сўзлар Аълоиддин Кай Қубодни гангитди: меҳмон унинг фикрини пайқаган эди. У эҳтиром ила меҳмонини саройга жойлашишга таклиф этди.

Аммо Султонул Уламо саройни эмас, Олтинла мадрасасини танлadi. Пойтахтга эсон-омон етиб келиши шарафига унга подшо томонидан инъом этилган эҳсонларни мўл-кўл қилиб камбагалларга улашди. Бу эса султон ва унинг саройи наздида уламонинг эътиборини тағин ҳам оширди, унинг масжиди жомега воиз этиб тайинланишига ёрдам берди.

Уларнинг ҳаёти қуляй жойлашган, пухта-пишиқ, қилиб курилган, теварак тоғлардан оқиб тушган анҳорлари кўксисда мавж урган, боғлар, узумзорлар ила ўранган Кўнё шахри – шарофатли пойтахтда ана шундоқ бошланди.

Кўнёда бозорлар гавжум: от бозорида – бедовлар билан, галла бозорида – арпа ва тариқ билан, кул бозорида – одамлар билан савдо қилишарди. Нон, асал, мой, кўй гўшти арzon-гаров, зотан, деҳқоннинг меҳнати сув текин эди.

Савдо ва хунармандчилик расталари кўп: мисгарлик, заргарлик, бўзчилик, аслаҳасозлик ва қорамол билан савдо қилувчи расталар алоҳида-алоҳида бўлиб, бир-биридан девор билан ажралар, тунда дарвозаси маҳкам бекитиларди.

Дунёning ҳамма бурчидан оқиб келувчи одамлар хунарманд ва савдогарлар жамоаси, бадавлат амалдорлар курдирган карvonсаройлар, мадраса ва хонақоларни тўлдиришарди.

Шаҳарда маҳсус қоровул ва хизматкорлари бўлған даҳма ва мақбаралар, аскарлар билан тўлиб тошган навкархоналар, ҳат-готлар, мириза ва муншийларга тўла девонлар ҳам бисёр эди. Бу – олим уламолар шаҳри, шовқин-суронли қовоқхоналар, юзлаб чўрилари бўлған айш-ишратли базмхоналари бор шаҳар эди.

Бу орада Султонул Уламонинг умри тугаб бораиди. У ҳис этардики, кўнглига хуш ёқдан ана шу Кўнё – унинг фоний шунёдаги сўнгти манзилидир.

Бир гал Султонул Уламо Жалолиддин билан қалъя девори устида, ҳозир у турган жойдан ўттиз қадам бериди туриб, шаҳарга разм соларди. Ўшанда у султон саройи ва амир қўрғони гумбазлари самога бўй чўзган, масжид ва мадрасаларининг пештоқлари қўёшда ялтираб турувчи бу шаҳарга боқиб, тўсатдан қўлларини олдинга чўзган ва шундоқ деган эди:

– Қара, ўғлим, уйларнинг сон-саноғи йўқ! Бу шаҳарда набираларим, набираларимнинг набиралари ҳам яшайверсин!...

Султонул Уламо умрининг Кўнёда ўтган сўнгти икки йилини ана шунга – авлодларим шу тупроққа чукур илдиз отишин, деган орзуга сарфлади.

Жалолиддин майин тонг шамолидан жунжукди, ҳолбуки ёшлигига ана шу шамол уни руҳлантирас, ўй-хәёллардан фориғ этарди. У совуқ қотди, кеча Парвона саройидан чиқаркан, елкасига ташланган тўнига ўраниб олди.

Посбонларга парво этмай, шундоқ яқинидаги минора панасига аста ўтиб, шамолдан яширинди ва шаҳарга термулди.

Назари султон саройига тушди. Арк яқинида ўз хонақосининг эргалабки қуёш нурида хира ялтираган гумбазини ҳам топиб олди.

Унга ва шогирдларига хизмат қилаётган ана шу мадрасаса ҳам ўлимидан сал олдин Султонул Уламо кўрсаттан содда кароматнинг меваси эди.

Ўша жума куни Султонул Уламо вазъини тингламоққа Кўнёнинг бутун аслзодалари тўпланишган эди. Дамашқ меъморлари курган, гумбази остига минглаб кишилар сифадиган, янги масжиди жомеға султон ва унинг хонадони ҳам ташриф буюрган эди. Султонга эргашиб, сарой аъёнлари, амиirlар ҳам келишган, улар орасида соҳиби девон, бегларбеки, ноибуссултон, амир пазванд, амир пардадор, отабек, амир туфро, мунший, қозикалон, савдогар ва ҳунарманндлар жамоаси оқсоқоллари ҳозир эдилар.

Султонул Уламо қора ёғочдан ишланиб, қадимий нақшлар солинган минбарга чиқиб, яратганга ҳамд айтди, кейин Султон Аълоиддин Кай Кубод номига хутба ўқиди, сўнг жим қолиб, ийғилганларни дикқат ила назардан кечирди. Ниҳоят ўз-ўзига дегандек деди:

— Ва матадри нафсун маза таксибу ғадан ва матадрин нафсун биайий арзин тамуту, ининаллоҳа алимун хобир...¹

Бу — Куръоннинг ўтиз биринчи сурасидаги сўнгги оят эди. Ҳар бир ваъз Куръон сўзи билан бошланарди. Лекин отаси уни шу қадар берилиб айтдики, эшигтганларнинг юрагига «жиз» этиб ёпиша қолди.

Одатдагидек, унинг ваъзи ушбу оят пайғамбар томонидан қандай вазиятда айтилгани ҳақида ахборот ва унинг талқинидан иборат эди. Султонул Уламо Куръонни ёд билар, унинг йиллар давомида бўшашмаган хотираси жилд-жилд талқин ва изоҳлар, беҳад-беҳисоб ривоятлар, щеърий парчаларни ўзида тутиб турарди. Бу оятнинг талқини ўзга бир талқинни келтириб чиқарар, у ҳам ўз навбатида янги талқин, янги ривоятга сабаб бўлар эди. Бу гал ҳам шу йўсинда у ақл-идрок билан англашга интилишининг бефойдалиги, жону дил билан англаш зарурати ҳақида сўзлади, ҳа, фақат юрак ила англай билиш даркор.

Унинг ваъзи шаклан мазмунига мувофиқ эди. У ақлга, мантиқча эмас, туйғуга сужнарди. У сўзини ташбиху тимсолларга тўлдириб, халойик билан яккама-якка гаглаша оларди.

Вақти-вақти билан у сомелардан бирига мурожаат этар, сўзининг таъсирини унинг юз ифодасидан илғаб оларди.

Иккичи қаторда ўтирган собиқ отабек, бугун сарой амири Бадриддин Гавҳартош бошқаларга ўхшаб, уни ҳайратланиб эшитарди. Аммо унинг фикри кўпчилик фикридан бошқачароқ эди. Бўлажак султон ила Константинополда кувгинда юрган йиллари отабек Бадриддин Гавҳартош ажойиб-гаройиб ҳодисаларни кўп кўрган эди. Фаройиботлар замирида кўпинча комил маҳорат ётишини билиб олган эди. Инчунин, унинг ҳайратига искеҳзо аралашганди. «Уламо бало! — деб ўйларди у. — Лекин Худо куввай ҳофизадан ҳам берган экан: шунча ҳикояту-ривоят, шунча таҳлилу талқинни ёд билади! Ўзиям ваъз айтиш учун соатлаб китоб кўрса керак».

У шу ондаёқ Султонул Уламо назарини сезди ва унинг овозини эшигтиди:

— Амир Бадриддин, Куръон сурасини ўқи!

Воиз айёнлар ичida энг бадавлати саналган, савлат-виқор тўкиб ўтирган амирга кўз ташлаб, унинг юзида бир лаҳза шубҳа-иштибоҳ соясини илғади ва фикрини уқиди.

Серсоқол, оғир жуссали отабек, гуноҳ қилиб, кўлга тушган боладек «дик» этиб оёқقا турди, довдираб, «Мўминлар» сурасининг биринчи оятидан нарига ўтолжади:

¹ Жон эртага не бўлишин билмагай ва қаерда ўлишин ҳам билмагай...

— Қод афлаҳал — мұмминуллазина хұм фи салатихим хошийн...¹

— Энди тингла сүзимни, амир Бадридин, — деб уни бўлди воиз, — биргина шу «Қад афлаҳал»га мен тайёргарликсиз, фикрмuloҳаза юритмай, қанчалар таҳлил берса оламен...

Отабек минбар зинапоясига югуриб чиқди, Султонул Уламонинг кўлига лабларини босиб, хаёлидан кечган шубҳа — иштибоҳга ҳамманинг кўзи олдиди икror бўлди. Кейин пастга тушиб, жамоат таҳсини остида минбар сёғини ўпди. Шу билан у Султонул Уламони, пирим, деб тан олди.

— Бас, шундоқ эса, — баланд овозда давом этди воиз, — ҳақ йўлига қайтганинг учун яраттанга шукронга айтиб, менга мадрасаси қуришга амр эт!..

Мана, ўша Гавҳартош мадрасаси қад кўтариб турибди. Отабек томонидан инъом этилган Қораарслон қишлоғи ҳам унинг вақғи саналади. Парвона чақиқи билан мўгуллар бўғиб ўлдирган отабек ҳам, Султонул Уламо ҳам аллақачон дунёдан кўз юмишган, Тангри уларни раҳмат қилсан. Аммо улар кўтарган кўрғон ҳамон устивор турибди.

Дарвоҷе, отаси: «Эзгулиқдан кўрғон қур, у дунё тургунча тургай», — деб айтмаганмиди?

Бу сўзни Султонул Уламо анави ерда, Султон дарвозаси миоралари ёнида Аълоиддин Кай Кубодга айтган эди, ўшанда подшо яқинда қуриб битказилган кўрғонни кўрсатиб, воиздан мақтov эшитмоқни сабрсизлик билан кутган эди.

— Кўркам ва қудратли кўрғон қурибсен, шоҳим, — деган эди Султонул Уламо, — баҳор тошқинларию душман ҳужумларидан муҳофаза этар. Аммо ўзингни мазлумлар оҳидин, уларнинг дуойи бадидин нечук муҳофаза этасен?! Ахир у ўқлар тошни ҳам, темирни ҳам, танни ҳам тешиб ўтгай. Аллоҳ мададкоринг бўлгай, токи эзгулик ва адолатдан кўрғон қургайсен, у юз минг тош кўрғондин мустаҳкамроқ бўлур, зеро, раиятнинг умиди ҳам, паноҳи ҳам ўша кўрғондир!

*Қорунки қаро тупроққа бўлди пинҳон,
Гарчанд беҳисоб бисоту мол қолдирди.
Эл ичра ҳамон ҳаётдир ул Нўширавон,
Чунки ўзидин у яхши ном қолдирди...*

Кичик Осиёнинг салжуқ султонлари орасида яхши ном қолдирган ёлғиз Аълоиддин Кай Кубод I бўлди. Ҳеч қачон ер шу

¹ Тоат-ибодат пайти тавозе ила Аллоҳда бўйсунтанилар нажот топгусидир...

қадар унумдор, йўллар шу қадар бехатар, Кўнёда зарб этилган тангалар шу қадар қадрли, хунармандчиллик шу қадар баравж, шаҳар шу қадар ҳашаматли бўлмаган эди.

Аълоиддин Кай Кубод урушлар қилиб, ерга ер қўшди, аммо босиб олган ерларини хонавайрон этмади, гайридинларни қирғин қилимади, аксинча, уларни давлат қурилишига жалб этди.

Мухаммад хоразмшоҳнинг довюрак ўғли Жалолиддин Чингизхон ўлимию Ҳурносон шаҳарларида кўтарилган исёндан фойдаланиб, мўгулларга қарши курашни давом эттироқ учун яна Ҳиндистондан чиқиб келди. Мўгул туманлари таъқиб этишига қарамай, хоразм беклари ва қайта тўпланган қўшини билан Ширвонда ўрнашиб олди, Гуржистонни забт этиб, салжуқ давлати чегараларига қадам кўйди. Ван кўли соҳилидаги Ахлат кўроғинини эгаллади. Султон Аълоиддин умумий душман – мўгуллар билан тўқнашув муқаррарлигини кўриб, Жалолиддинга урушиши ўрнига, иттифоқ тузишни таклиф этди. Ҳайҳот, отасидек улуғворлик касалига чалингган хоразмшоҳ Жалолиддин урушни танлади ва Эрзинжон яқинидаги Яссичамаманда бўлган бир неча кунлик жангда тор-мор этилди. Аълоиддин Кай Кубод мағлуб душмандан ҳам марҳаматини аямади: хоразм беклари, уларнинг элатлари ва аскарларига ўз давлати доирасида ер ажратиб берди.

Миср подшолари юз минг қўшин билан Кўнё устига юрганда, Аълоиддин Кай Кубод уларни тор-мор келтирдиу лекин таъқиб этиб, Харпутдан нарига ўтмади, зеро мамлакат хавфсизлиги таъмин этилган эди.

Шоир ўйлади: мамлакат соадатига эмас, зобитлик шуҳратига интилган султонлар халаҷўпдан қўрқиб зир юргурган эшакка монанддирлар, эшак шўрлик ҳам арава тортаёттанидан бехабар бўлади ва ёки кўзи боғлиқ отдирким, у ҳам бир доирада айланаверади, бироқ гилдирак айлантириб сой чуқуридан сув, кунжутдан ёғ тортаёттанини ўзи ҳам билмайди.

Кимдаким дунё фамини емай, ёлғиз ўзини, ўз манфаатини ўйлар экан, ёлғиз ўзини деб кўйиб-пишар экан, у инсон эмас, куролдир – ҳа, Парвона ғинг деб кўрсингчи! Шундок ҳукмдор, эшак халаҷўпни ўйлаганидек, урушни ўйлайди. Уларнинг юки нимага арзидиу аъмолида нечук маъно бор – буни ёлғиз вақт кўрсатади.

Султонул Уламонинг ўйтлари султон Аълоиддин Кай Кубод 1 кўнглига жо бўлишига сабаб – у ўз шон-шуҳратини ёлғиз истилоларда эмас, давлатнинг гуллаб яшнашида ҳам кўрар, одил подшо, деб ном қозонишга орзуманд эди.

Аммо Аълоиддин Кай Кубод ўзи жилла хушламасада, сарой ҳашаматидан воз кечолмаганидек, панд-насиҳатларга ҳам тўлиқ амал этолмасди. У ўз ниятларини рўёбга чиқазмоқ учун ёлғиз ҳокимият кучига суянарди.

Жалолиддин кулиб кўйди. Султон ҳокимиятини ишга солар ѿкан, ҳокимият ҳам султонни ишга солади. Султон ҳокимияти нечоғлик қудратли бўлса, султон устидан ҳокимият қудрати ҳам шу қадар кўрқинчли бўлади. Ҳокимият аввал ақча талаб силади. Бунинг учун жафокашларга солиқ, ўлон солинади. Ё йўлмасам, одил подшо, деб ном қозонмоқчи экансан, улуф бекиарни сиқиширишга тўғри келади. Бу хатарли, зеро, беклар фақат давлатлигина эмас, қудратли ҳамдир, султонни ўшалар ҳайлашади, уни қўлларида кўтариб, таҳтга ўтқизишади, бироқ ни таҳтдан афдариш ҳам уларнинг қўлидан келади.

Аълоиддин Кай Қубод 1 одил подшо деб ном қозониш учун ёзини шундоқ хатарга солди. Кўп ўтмай, ўзига қарши фитна қозирлаган амалдорларни қатл этишга мажбур бўлди.

Улар орасида эски дўсти амир Сайфиддин ҳам бор эди, вафот ўтган подшо акаси бармоғидан султонлик узугини олиб, Аълоиддинга узаттан, бинобарин, Аълоиддиннинг таҳтта чиқишини ўлдиндан тасдиқлаган ўша амир Сайфиддин эди. Аълоиддин Кай Қубод 1 унга ўз қўли билан ёрлиқ ёзиб, ҳеч қачон молу жонига ҳаҳл этмасликка Қуръон номидан қасам ичган эди.

Отаси тенги бўлган, кекса амир тиз чўкиб, раҳм-шафқат ёради. Тўни астарини титкилаб, титроқ қўллари билан ўша ёрилини топиб, султонга узатди. Бари бехуда. Соқчилар уни бир қоп сулидек, ташқарига судраб чиқишиди.

Художўй султоннинг қулогидан қадрдан дўстининг ялиниш за қарғишилари узок вақт кетмаган кўринади, деб ўйлади Жалолиддин, негаким, кўп ўтмай у олиқ-солиқни ҳам, хиёнаткорларни жазолашни ҳам вазири Кўбакка топширди, кўплаб ёқил подшолардек, раҳм-шафқат қилиш, марҳамат кўрсатишни ўзига қолдирди. Бўйи бир қарич, зулми-зууми минг қарич бўлган вазир Кўбак одамларга азроилдек даҳшат соларди. Унинг ўз шаънига сира доғ солишини истамаган ўша Аълоиддин Кай Қубод номидан иш кўришини ҳамма яхши биларди!

Хуллас, ниятига тескари ўлароқ аytол йўлида кўйтган ҳар бир қадами султон Аълоиддинни кўркув остида арава судраб бораётган, аммо аравасидаги юкнинг нима эканидан ўзи бехабар эшакка айлантириб борарди. Йўқ, бадавий ўша Иброҳим ибн Адҳамга, таҳтда ўлтириб, ҳақиқат излаш – саҳрова йўқолган туюни сарой томидан ахтарищек ҳамоқатdir, деб бежиз айтмаган. Илоё, зиёфатда Муиниддин Парвонанинг томогига гиқилсин.

Аравасидаги юк не эди ва султон нечун шу қадар тиришибирмашди? Муртад Кўбак куч йиғиб, сурбетлиги ошиб, ўғли ва вороси бўлмиш Фиёсiddинни отасини заҳарлашга ундинин учунми? Падарқуш таҳтга ўттиргач, отаси таҳорат олиб, қўл кўяди-

ган фармонларга маст-аласт ҳолида имзо чексин учунми? Ношуд ўғил саксон минг қўшиннинг бошида туриб, мўгулларнинг ўттиз минг қўшинидан кўркиб, жонини ҳовучлаб, қуён бўлиши, отаси Аълоиддин Кай Кубоднинг яхши номини маломатта қўйиши учунми? Илоё, аъмол ҳақида гап сотган Муиниддин Парвона-нинг яна бир бор томогига тиқилсин!

Ҳақиқий ҳокимият одамлар устидан эмас, уларнинг қалби устидан қарор топади: “Сенга нечук фатво бермасинлар, унда кимнинг тургоси бўлмасин, аввало қалбинг ишга кенгаш!” – деб бежиз айтилмаган.

Хукмдор ила мулоқот ҳавфли, ҳалокатли. Сабаб, ҳадемай бошингдан ажраб қолишингдамас – ўлим бир кун муқаррар. Сабабки, подшонинг худбинилги аждаҳоға ўхшайди. Унинг томонида туриб, унинг учун неки яхши бўлса, ўщани яхши деб қабул қилишга мажбурсен. Эҳтиром юзасидан, унинг бўлмағур гагларини ҳам қаршиликсиз қабул қиласерасан. Аста-секин ўз иймонинг, ўз эътиқодингдан айриласан, хукмдорга яқинлашганинг сайин қалбингдан, ҳақиқатдан йироқлашасан. Энг одил подшонинг кўз қораҷуғи бўлишдан, ишқ ила мунаvvар озод қалбга қул бўлишинг минг карра афзал...

Кудратли Парвона қўргонини ўз вақтида тарк этганидан хурсанд Жалолиддин 1270 йил ёзининг эрта тонгидаги шундоқ деб ўйларди. У қатъанинг мураббабаъ шаклида қурилган саксон минорасидан бирига суюниб, бундан ярим аср аввал отаси ила боққанидек, шаҳарга тикилар, унинг кўз ўнгидаги зодагонларнинг қасрлари, мўғуллар мутаган бўлишига қарамай, ҳамон савдогарларнинг қўргонлари устидан, савдогарларнинг қўргонлари эса давлат, пул кучига эмас, балки қўл кучига суюнувчиларнинг кулбалари устидан ҳаволаниб турарди. У ҳар бир уй, ҳар бир фуқаро билан боғлиқлигини ҳис этар, айни пайтда, ёлғизликнинг юксак қўрли чўққиси билан улардан ажралган ҳам эди.

Унинг хаёлини темирнинг “тарақ-туриг” и бўлиб юборди: тунги чаламаст соқчилар ўрнини кундузги дарвозабонлар эгаллашарди. Ҳамиша ҳокимиятта ҳамроҳ, асалари ғўнғиллашини эслатувчи бу садо уни миноранинг нимқоронги йўлкасига ўтишига мажбур этди.

У тикка зинапояларни бир-бир босиб, пастга тушди-да, девор устидаёқ ўзи мўлжаллаб кўйган, минораси камбағалнинг шамидек ингичка, эски, мўъжаз Синжари масжиди томон юрди.

Шаҳарда ҳаёт одатий, ўз маромида оқарди – мўғуллар ва уларнинг малайи, ҳозирни ҳузур билиб, эртани ўйламайдиган Парвона томонидан босқилинган ҳаёт... Араваларга кунжут поялари ва қоп-қоп арпа ортиб олган аравакашлар, иш-ташвиш билан елиб-юргурган халфалар, “ёғоч от” миниб, чопқиллаган

болакайлар шоирни таниб, салом беришарди. У алик олиб, йўлда давом этар, бошида бир пайтлар тўқилган мисралар чарх уради:

*Менга дам урмагил доги маломатдин,
Маломат шухратимга бир шарофатдир.
Буюрма шухратинг тут, деб ҳалокатдин,
Менинг шон-шухратим – кони маломатдир...*

На ошиқлар, на «котибул асрор» Ҳусомитдин кўринмасди. Лекин у билардики, улар шу атрофда, унинг хаёлини бўлмаслик учун узоқдан кузатиб юришибди, унинг ҳолидан уйдагиларни хабардор қилишга, ҳар нечук хизматини адо этишга, сўзларини ёзиб олишга ҳозир-нозир туришибди. У шунга ўрганган эди: улар ҳали керак бўлишади, аммо ҳозир эмас.

Ён кўчадан унга томон қора ридо кийган православ попи чиқиб келди. Жалолиддин таниди: бу Силладаги Донишманд Платон монастрининг мутавалийси Ота Дмитрий эди, Мавлоно у билан бир неча кун сұхбатлар қуриб, хузур қилган эди.

Поп Дмитрий эгилиб, салом берди, христиан ёхуд яхудий руҳонийси мусулмон уламосини кўрганда, шундоқ таъзим этиши жоиз эди. Улар жавобан бош қимирлатиб қўя қолишарди.

Поп қандоқ эгилган бўлса Жалолиддин ҳам шундоқ эгилди. Поп Дмитрий яна икки карра ергача эгилиб таъзим қилди – афтидан, у гаплашмоқчи эди. Аммо Жалолиддиннинг сұхбатга ҳуши йўқ эди. Ўткинчиларни ҳайратта солиб, у ҳам попга икки карра эгилиб, таъзим адо айлади-да, йўлида давом этди.

У ўзини банд этган нарсадан бошқаси устида гаплашолмасди. У кучи ҳам, фурсати ҳам оз қолаёттанини ҳис этарди. Умр китоби «Маснавий»нинг беш жилди адосига етди. Шунинг учун одатдагидек, янги китобни бошлишдан олдин у ўз қалби билан хилватда танҳо қолиши керак эди.

Эскигина Синжари масжиди бунга қулай маскан эди. Бу ердаги ташландиқ ҳужрада у қалби билан истаганча гаплаша оларди. Ҳаммадан муҳими – бундан қирқ йил аввал мана шу масжидда у асрор йўлига ошно бўлган, бу йўлга уни бир пайтлар Балхда зоҳирий илмлар ўргатган устози, ўша тиниб-тинчи мас Сайд Бурҳониддин бошлаган эди.

У ошиқиб, мажолсиз, оёқларини судраб, Арк ва ғалла бозори ёнидаги хунармандлар маҳалласини оралаб, болохоналарнинг айвонларидан тушган соялардан, қуёшни панараб борарди. Кўча тор, рўбарў курилган иморатлар шу қадар тифиз эдики, уларнинг бирида туриб, иккинчисига бемалол қўл чўзса бўларди. Бу ердаги ҳар бир девор, йўлдаги ҳар бир ўйдим-чукур унга таниш эди. Унинг кўз ўнгидан умрининг Кўнёда кечган энг

оғир йиллари ўтарди, ўшанда отаси ўлиб, у муридларга муршид ва Гавҳартош мадрасасига воиз бўлиб, илк бор ионон-ижтиёри ўзида қолган эди.

ЛАРЗА

Ўшанда у атиги йигирма тўрт ёнда эди. Кўнгир соқол-мўйлов қоплаган ориқ юзида хиёл тафаккур акс этар, қадамлари ҳозиргидек оғир эмас, енгил, қотма гавдасини учирив олиб юрарди.

Ёшлигига қарамай, у катта олим саналарди: Балхдаёқ Куръонни ва кўпилаб ҳадисларни ёд олган, уларга ёзилган жилд жилд талқин ва таҳлилларни ўқиб-ўзлаштирган, Эрон шоҳлари тарихини, тасаввуф илмининг улуғ сиймолари – событ Боязид Бастомий, донишманд Жўнайд, ҳассос Аль-Ҳалиж тариқатини яхши билар, сўфия шоирлари ва олимлари кўллаган рамзу ишоратлардан яхши хабардор эди.

Дамашқ ва Ҳалабнинг машхур мадрасаларида у донгдор уламо ва шайхларнинг сұхбатини тинглаган, илми нужум, илми кимё, аль-жабр, илми ҳандаса, илми тиб асосларини ўрганган, форсийдан бўлак, араб ва юонон-тилларини ҳам эгаллаган эди.

Султонул Уламо ўғлини фатво тузиш, вайз айтиши санъатлари сиридан воқиф этган эди. Йигирма тўрт ёшида Жалолиддин воиз учун зарур бўлган ҳамма нарсага: илму маълумот, қувваи ҳофиза, хаёл-тасаввур ва нотиқлик малакасига эга эди. У беҳад-бехисоб ҳалқ ҳикоятлари, ривоятлари, қўшиқ ва тароналарини ёд билар, керак ўринда сўзида ишцилата оларди. Унинг тилига оташин Робия, шиддаткор Саноий, жонадон Фаридиддин Атторнинг шеърлари оқиб келаверарди. Уларнинг панду ҳикмат достонларини қайта-қайта ўқиб, ларзага тушган, улар билан бирга руҳий чўққилар сари неча бор парвоз этган, ўшаларнинг фикрлари, тимсоллари, сўзларини ўзига сингдириб олган эди. Ниҳоят, зарур бўлса, у ўшаларнинг руҳига кириб, ўзи шеър тўқий оларди.

Лекин илм бошқа, тажриба бошқа. Етакдаги талаба билан бошқаларни етакловчи устоз баробар эмас. Бунинг устига, Кўнёда уни яқиндан билувчи отасининг муридларидан фарқли ўлароқ, унга ҳасад қилувчи уламолар ҳам оз эмасди, улар ёш олимнинг иқтидорини шубҳа остига олишар, гарчи у Султонул Уламонинг ўғли ва вориси бўлса-да, кўлида устоз-шайхлардан ёзма шаҳодатнома – ижозаси йўқлигини пеш қилишарди.

Шунинг учун ҳам у отасининг қирқини ўтказиб, масжиди жомеда марҳумнинг хотирасига атаб бир неча бор вайз айтгач, йўлга равона бўлди.

Яна йўли муборак шаҳарлар – Ҳалаб ва Дамашқ сари тушди.

У аср донишмандлари билан мулоқотда ўзини ва билимини яна бир бор синааб кўриш машаққатини бўйнига олди. Ҳалабдаги машхур Ҳалавийа мадрасасида у буюк араб олимни, қози ва вазир Камолиддин ибн ал-Адим билан тўққиз қават осмон, ўзаро қоришиб, зоҳирий дунёни юзага келтирган чор унсур – ўт, ҳаво, тупроқ ва сув ҳақида сұхбатлашди. Улар қатралардан туғилган дарёдек, лаҳзалардан яралажак вақт-замон ҳақида гаплашишди. Дарёда сув доимий оқади, оқсан қатралар қайтмайди, уларнинг ўрнига янгиси келади, лекин биз буни пайқамаймиз, зеро, оқимнинг доимийлиги унинг ҳаётидан далолатдир.

Ал-Адим яратувчи эгам вужуд, борлик – олам мавжуд бўлиб яшамайди, тўлқин дengiz moҳиятiniнг кўриниши bўlgанидек, олам фақат Қодирул Ҳақ ҳаётининг намойишидир, деган қарашни ёқларди.

Дамашқнинг маърифатли дунёга машхур Мақдасийа мадрасасида Жалолиддин олимлар билан бирлик-ягоналик, яъни воҳиди мутлақ хусусида баҳс юритди. Дараҳт данагида бир бутун дараҳт – илдизлари, танаси, бутоқлари, япроқлари, меваси билан жо бўлганидек, ўша воҳиди мутлақда кўплик уруғи жо бўлиб ётади.

Фалсафа, мантиқ, илоҳиётнинг энг мураккаб масалалари устида машхур уламолар билан муҳокама юритиб, Жалолиддин сездики, унинг идроки учун қоронғу нарса қолмабди. Уламо ва шайхлар ёш олимнинг заковатидан ҳайратланиб, унга одатга хилоф равища, бир неча ой деганда ижоза беришди, шу билан гёё Султонул Уламо номи билан машхур Баҳоуддин Валад Балхийнинг ўели Жалолиддинга биз бошқа ҳеч нарса ўргатолмаймиз, деб эътироф этишди.

1232 йилнинг кузида у отасининг икки муриди рафоқатида Кўнёга қайтарди. Отларнинг түёғи остидан, худди дengiz тўлқинларидек, Шом саҳросининг тиканак босган қумлари оқиб ўтарди. Кум зарралари кирмасин учун юз-қўлларини ўраб олган бадавийлар ингичка оёқли туяларини ҳайдаб боришар, узоқда, қовжираган, қизғиш тепаликларнинг ёнбағларида майин жунли қўй сурувлари ўтлаб юарди.

Олдинда баланд бинафшаранг тоғлар юксалиб турарди.

Тушдан сўнг кўкиш-қорамтирир булут осмоннинг қарийб ярмини қоплаб олди. У ҳаммаёққа ҳайбат солиб, шитоб ила бостириб келар, гёё еру-кўкни зулматта қоргудек эди. Лекин булут осмоннинг нақ ярмига етганда шимолга қараб йўл олди, самонинг гарбий қисмида қуёш ҳамон чараклаб турарди. Булут Жалолиддинга мўғулларни эслатди, улар ҳам унинг юртини оёқости этиб, ҳозир шимолга қараб бурилишган, офтоб фақат салжуқ

султонлари давлати устида шуyla сочарди. Аммо бу ҳол кўпга чўзилармикин?

Йўллар, улар отаси билан бундан ўн йил олдин илк бор ўтганга нисбатан анча осойишта эди. Икки бора оёқости этилган Хурсондан қочадиган жонзот қолмаган, кўзголон кўтарган шаҳарларниң кули кўкка совурилиб ётар, мўгуллар ҳамма йўлларга пистирмалар кўйишганди... Муҳаммад хоразмшоҳнинг ўғли султон Аълоиддин Кай Кубод томонидан Яссичаман жангида тор-мор этилгач, кўп ўтмай, ҳалоқ бўлган, унинг беклари Хоразмниң тикланишидан умид узиб, салжуқ ҳукмдори ажратган ерларга истар-истамай ўрнашишган эди.

Жалолиддин жим бораради. Ақл идроки етук ва равшан, қувваи ҳофизаси беҳисоб билимларни ўзида жамлаган, улуг олимларниң найда қилиб ўралиб, маҳсус хуржинда сакланәётган ижозаси шундан шаҳодат бериб турарди, фақат кўнгли негадир гаш ва безовта эди.

Нега инсон азоб ичра туғилиб, қўрқув ичра яшаб, афсус-надомат чекиб ўлади? Нега ақлу идрок соҳибларидан бир бурда нонни дариг тутишадию жоҳишлиарни мол-давлатта кўмиб ташлашади?

У шайхлар, уламоларниң жавобларини яхши билар, ҳатто баъзиларини аклан қабул қиласар, аммо уларниң ҳеч бирини қалбан қабул қилолмасди.

Шомга яқин улар қоятошда уйиб ясалган мағора олдида тўхташди. Бу ерда ўн йил аввалгидек, сўфиий-зоҳидлар яшарди. Жалолиддин қўл қовуштириб, уларни таомни баҳам кўришга таклиф этди.

Зоҳидлар уламою фақиҳлар, расмий руҳонийларни риёкор санаб, уларга нафратланиб бокишаради. Аммо таклифни қабул қилишди, уларга ўн йил олдин яхши сўзлар айтиб, ақча инъом этган Султонул Уламонинг ўғлини танишди, шекилини. Лекин Тангри таоло бандаларига жоиз бўлганидек, валинеъматта раҳмат айтишмади: Султонул Уламо, унинг ўғли ҳам, бошқалар ҳам улар учун ёлғиз восита эди. Ҳақиқий валинеъмат Худо бўлиб, фақат ўшанга цукронга айтишди.

Қош қорайди. Икки шамчироқ горни ёритиб турарди. Зоҳидлар намозга туриб, йўловчиларни ҳам унутишди – зеро, улар учун дунё мавжуд эмас, улар учун ёлғиз Аллоҳ бор эди, бутун фикру зикрни ўшанга қаратишар, ўша оний марҳамати ила кўз ўнгимизда ҳақиқатни ёритар, деб умид қилишарди.

Уч ракаат намоз ўқилгач, йўл юриб чарчаган Жалолиддинни уйку элитди.

У кўз очганда, тонг оқариб қолган, зоҳидлар афтидан, бомдодни эндигини ўқиб тутатишган эди. Жалолиддин уларниң

жиддий, ўйчан юзларига боқиб, савол бергиси келди – балки, бу зотлар чиндан ҳам руҳий камолга етишган, балки уни қийнаган муаммоларни аён этишар. У ифлос, жулдур кийим кийиган зоҳидга тикилди, афтидан, у таннинг ташвишлари билан бўлиб, Тантри ҳақидаги ўйларини бузмаслик учун ювениш, соч-сақолини қиришдан буткул воз кечган эди. кўзи кўзига тушаркан, Жалолиддин ундан сўрашга жазм этди:

– Ҳазратим, сўрашим жоизми? Нега юрак қайгу чекадур?

Чол унга ҳайрон кулиб боқди: унинг хаёlinи бўлган бу – ким бўлдийкин? У жим туар, Жалолиддиннинг назарида, гўё сўз сўраб, узоқлардан етиб келган акс-садога қулоқ тутарди. Ниҳоят у йиллар бўйи сўз қотмагандек, бўғилиб-ҳирқираб гапирди:

– Бир кўп қалблардан қайгу садоси учадир, баъзилардан – доира садоси. Қалбимга ҳарчанд кўз тикамен, тинглаганим – қайгу садоси, доира садосидан асар йўқ!

– Бандасининг саъй-ҳаракати или бирор нарсага эришиб бўлармикин? – сўради Жалолиддин яна, зоҳид ўй-хаёл дарёсига тағин гарқ бўлишидан чўчиб.

– Йўқ! Лекин саъй-ҳаракатсиз ҳам бирор нарса рўёбга чиқмагай! Бирорнинг эшигида бир йил ўтиранг, у ниҳоят: «Кириб истаганингни ол!» – дейдир. Магар эшигида эллик йил туриб кўрчи – мана, мен кафил!

Зоҳид жим қолди. Жалолиддин унинг илдиздек қоп-қора кўлига лабларини босди. Кекса гадо саҳоватли эди: у кафолат учун бор бисотини, балки ўзини бағишлади.

Зоҳиднинг сўзлари дудмол эди. Лекин Жалолиддин уларда ўз қалбининг акс-садосини тинглади. Бир пайтлар болалиқда, кейин Ларенде да янграгандек, хуррам ва баҳтиёр доира садоси унинг қалбида тағин янграши лозим. У эллик йил эмас юз йил кутишга ҳам рози. Фақат қайси эшиқда кутсин? Қандай кутсин?

Жалолиддин Кўнёга қайтиб билдики, унинг йўқлигига Гавҳари сўнибди, қандай яшаган бўлса, шундоқ нолимай-нетмай, унинг йўлларига термулиб, дунёдан аста кўз юмибди. Унинг Гавҳари, қалбининг оппоқ, нурли дурдонаси. Унинг қиёфасини болаларига кўчирган ҳам ўша эди: аёл кишининг севган ёрига ҳиммати бундан ортиқ яна не бўлур? Гавҳар туфайли у Ларенде да дунё билан бириккан, ўз қалбида бир лаҳза доира садосини тинглаган эди!

Арзимас гуноҳи учун унинг қалбида қайгу садоси шундоқ қанот ёздики, унинг ваъзи, панд-насиҳатларига қулоқ тутадиган ҳар бир кимса буни эшитадиган бўлди. Донишманлар айтишган: «Дил – денгиз, тил – қирғоқ. Денгиз тўлқин кўтарса, кўйнида борини қирғоқча чиқазиб ташлайди».

Жалолиддин Дамашқ ва Ҳалабдан келтирган ижозани кўриб, тилларини қисган ҳасадчи уламолар яна илондек вишиллаб қолишиди. Эмишки, Аллоҳнинг иродасига зид бориб, унинг бандаси ўлимига, боз хотин киши вафотига шунчалар куйиниш уламога муносиб эмас! Султонул Уламонинг вориси ҳали камолга етмаган, бас, унинг ўрнини босишга ҳам ёшлиқ қилур.

Қайғу унинг қалбини қақшатиб юборди. Ҳа, у ҳали комил эмас, ўзи ҳақида ҳисоб бермай туриб, бошқаларни ўйлай олмайди.

Унинг Гавҳарини яширган ер оёқларини куйдира бошлади. Шаҳарда туришга тоқати тугаб, бир пайтлар ўзи баҳтиёр бўлган манзилга томон ёлғиз ва пой-пиёда йўл олди. Ўз қайғусини тўйгунча чекиб, ўлиш ёки Ларенденни қуршаган қорли тоғлар кўйнида, муздек мусаффо жигалар устида руҳан тирилиш учун жўнади.

Дарвеш унга найча қилиб ўралган мактубни шу ерда, Кора-тоғ яйловидаги зилол чащма бўйида топшириди.

Бироз шошилиб ёзилган, зеру-забарсиз, йирик-йирик ҳар-флардан унга аллақандай қадрдон, аммо аллақачон унутилган бир нафас уфурди. Наҳотки ўша бесабр Саид Бурҳониддин ёзиди? Бу ҳуснихатни кўрмаганига ўн йилдан ошди... Мактуб мўгуллар аллақачон босиб олган Термиздан дунёнинг бу чеккасига нечук етиб келмиш? Саид Бурҳониддин тирикмикин ёки бу сўнган юлдуз шуъласими?

Саид Бурҳониддин ёзарди: устози Султонул Уламо вафотини Термизда эшишиб, узор-зор йиғлаб, кўз ёши тўкибди, Қуръон ўқиб, мархумнинг руҳига бағишлибди, тунлари ухламай, қирқ кун мотам тутиб, элга ош берибди.

Султонул Уламонинг ўғли, унинг шогирди ва суюкли талабаси якка қолмиш – алҳол Саид Бурҳониддин унга ота ўрнини босмоғи лозим, зеро, устоз уни халифа – ўринбосар деб атамишибди. Қандоқ бўлмасин, у Жалолиддинни топмоғи, ҳақиқатнинг хатарли ва машаққатли йўлларида у ҳолдан тойған дақиқаларда суюнчиқ бўлмоғи даркор. Лекин у саҳро, дарё ва тоғлар ошиб, Кўнёга етиб келгунча, орадан бир йил ўтибди. Мана, энди Саид ўз шогирди ва шайхзодасини султон пойтахтида, Синжари масжидининг бир бурчагини канора тутиб, кутуб ўлтирибди.

Жалолиддин мактубни аввал кўзига, сўнг манглайига босди. Унинг устозини Сирдон деб бежизга айтишмаган. Жалолиддин ўзи ҳали фирға-шира илғаган яширин эҳтиёжни у нечук сезиб, нечук англабди? Шу ёруғ оламда у ҳузурида қалбини тўкиб, қалбига кувват оладиган кишиси – ёлғиз шу Саид эди.

Жалолиддин мактуб келтирган дарвеш изидан дарҳол Ларендега жўнади. Отлар шай эди, улар шу тундаёқ Кўнёга қараб шошилинч йўл олишибди.

Сайд унга масжиддан пешвозд чиқиб келди. Улар қулоқлашиб, бир-бирларини бағирларига босиб, узоқ туриб қолиши: ёш, маъюс, хушувраг уламо ва кексайган, жанда-чопон кийган сўфий. Жалолиддин тўн устидан ҳам устозининг чўп-устихон бўлиб қолганини сезди. Юзига тикилди: эти суютига ёпишган. Қирра бурни янада ингичка тортиб, жағ-жағидан ўтиб кетибди, оғзида тиш қолмабди. Аммо чукур боттган қўзлари хурлайтган оппоқ қошлари устида янада шиддаткор ва шијоаткор ёнади.

У Сайдни отасидек иззат-икром қилиб, Гавҳартош мадрасасига бошлади, унга ўз ҳужрасини бўшатиб берди.

Сайд шу ондаёқ жавобни қўйиб саволга ўтди: шариат қонунлари, ҳадис талқинлари, илми нужум ва илми тибга доир муаммоларни бирпастда қалаштириб ташлади. Илми тибда у юксак пояга етган, зеро, Абу Али ибн Сино шогирдларидан сабоқ олган эди.

Жалолиддин ҳеч қачон бундоқ оғир имтиҳондан ўтмаган эди.

Шогирди жавоб бераркан, сўфийнинг чехраси ёриша борди. Нихоят, у сакраб оёққа турди-да, ёш уламо бошига энгашиб, ошиқиб-тошиқиб деди:

— Илми иймон ва илми зоҳирийда отангдин ҳам зул-жалолсен. Лекин падари бузрукворинг соҳиби илми асрор ҳам эрдилар. Мен ул зоти шарифнинг шарофатлари туфайли ана шу илмга ноил бўлдим, умид улким, эмди сени шу йўлга бошлагаймен, токи илми асрорда ҳам отангта ворис, балки баробар бўлгайсен...

Жалолиддин кувонч ва қатъият или тиз чўкиб, тавба қилди, камолот йўлидан бошласин, деб ўзини устоз кўлига топшириди.

Унинг ўз-ўзи томон йўли ана шундоқ бошланди.

БИЛИШ ВА ЯШАШ

Куёш баланд кўтарилиган, унинг нурлари қайроқ ётқизилган йўлларни қиздиргандан-қиздириб бораради. Жалолиддин юраги ўйнаб, эскигина Синжари масжидига етиб келди-да, чарм пардани кўтариб, ичкари кирди. Намиққан гира-ширада кўзлари бир лаҳза ҳеч нарсани кўрмади. У тўхтаб нафасини ростглади, қуёшнинг яллуғи елкасини ёндирмаёттанига хурсанд бўлиб, енгил сўлиш олди. Бир пайтлар Сайднинг сўзларини кувонччу қатъият билан қаршиларкан, шундоқ енгилланиб нафас олган, сабабки, ўшанда ўзи учун масъулият тагин устози елкасига кўчган эди. Энди қариган чоғида у ўзи учун Ҳақдан бўлак ҳеч кимсанинг олдиди маъсул эмас.

Нимқоронгуликка тикилиб, Жалолиддин тап-тақири гилам устида ухлаёттан факирни илғади. У кафтларини боши остига қўйиб, ғужанак бўлиб олган. Ўликдек қотиб ухляяпти. Худонинг уйида ухляяпти, деганча бор

Минбарга яқин ерда қари дарвеш чордона қуриб ўлтирибди, бармоги лавҳ устидаги очиқ китоб сатрларида, лаблари унсиз шивирлайди. Яна сабоқ ёдлаёттган бир-икки талаба кўзга чалинади.

Шоир силлиқ бўйра устидан юриб ўнг томондаги даҳлизга яқинлашди. Даҳлиздан хужраларга ўтилар, Саид Бурҳониддин Кўнёга келганда, ана шу хужраларнинг бирида истиқомат этмишди.

Жалолиддин эшикни итарди. Эшик очилмади, куч – мадори қолмабди, шекишли. Йўқ, эшик михлаб, тамбалаб ташланган. Ҳа, ҳужралар ҳам аллақачон бузилиб кетган бўлса, ажабмас, қирқ йил олдин шалвираб-тўкилиб турган эди. У афсус-надомат чекиб, ўйлади: барча қариялардек у ҳам аллақачон йўқ бўлиб кетган нарсаларни бор деб, ўйлаб юради, кейин ахтариб тополмагач, ҳайрон бўлиб, туриб қолади.

У аста тиз чўқди.

Келинг китобхон, кекса шоирни 1270 йил ёз кунларининг бирида Кўнёдаги Синжари масжидида холи қўяйлик, токи у ўз-ўзи билан гаплашиб олсин. Зеро, ҳикояни давом эттиришдан олдин, сўфийлар илми асрор, дегандা нимани кўзда тутишган, устози Саид Бурҳониддин Сирдон ёш Жалолиддинни қайси йўлдан бошлаган эди, деган нуқталарни изоҳлаш лозим.

Тасаввуф ўз-ўзини идрок этиш ва ўз-ўзини камолга етка-зиш йўлини уч асосий босқичга бўларди. Биринчи босқич – шариат, яъни, Куръон ва Мухаммад пайғамбар ҳақидаги риво-ятларда акс этган қонун-қоидаларни бажариш даври, аникроғи, тайёргарлик босқичи. Лекин бу ҳали йўлга кириш деган гап эмас, зеро, уларни бажариш ҳар бир мусулмон учун фарз. Сўфийлар учун ҳам шундок: фақат ислом қонун-қоидаларини ўзлаштирган тақдирдагина, яна олға юриш, иккинчи босқич – тариқатга ўтиш мумкин.

Биринчи тайёргарлик босқичи – шариат сўфийларда мантиқий билимларга тўғри келар, илми зоҳирий, деб аталаарди. Сўфийлар мантиқий билимларнинг аҳамиятини рад этмаган ҳолда, уни маҳдуд – чекланган деб қарашар, зеро, у фақат аломатлар, хоссалар, хусусиятларни илғар, уларнинг таъбирича, жавҳари зотга эмас, сифатта боқар, бинобарин, унинг маҳсули «ҳақиқат эмас билҳақиқат» эди. Мантиқий билим бутунни бўлакларга бўлиш – таҳлил ва санжоб қилиш ила рӯёбга чиқади. Илоҳий ҳақиқат эса ўз моҳиятининг мутлақ бўлиши эътибори билан таҳлил ва санжобга ўйл қўймайди, бас, уни мантиқий йўсинда идрок этиш мумкин эмас.

Сўфийлар ақлий мушоҳада ортида тағин бир мушоҳада бор,

деб ҳисоблашар, уни илми ғайб деб аташарди. Фақат илми ғайб воситасида мантикий қонунларни билиб бўлмаганидек, илми ғайб очадиган нарсаларни мантиқ очолмасди.

Совет олимлари, айниқса, атоқли эроншунос Е.Э. Бертельс тадқиқотлари¹ шуни кўрсатдики, сўфий-шайхлар аслида экспериментал психология билан шуғулланишган. Ўз-ўзини қатъий чеклаш – муроқаба ва ўз-ўзини кузатиш – муҳосаба йўли билан мақсадга мунтазам интилиш орқали улар ўзларида букилмас ирода, ўлимга ҳам тик кулиб боқувчи жасорат каби сифатларни, бошқаларнинг «ўй-хаёlinи ўқий олиш», ўзида ва ўзгаларда гипнотик ҳолатларни юзага келтириш малакасини тарбиялашган, шубҳасиз, бу нарсалар ўша давр кишилари наздида ғайритабиий ва фаройиб бўлиб кўринган ва шайх-сўфийларнинг мўъжизакорлик шуҳратини эл орасида кенг ёйган эди. Сўфийларнинг тасаввурнида идрокдан хориж, яъни, онг усти ҳодисаси бўлиб кўринган нарса аслида идрок доирасидаги, яъни, онг ости ҳодисаси эди. Тарикат шу йўсинда сўфийларни ҳозирги замон илмий ибораси билан айтганда, психо-анализ методикаси билан қуроллантириб, ўзида ва ўзгаларда кечадиган ғайришшуурний жараёнларни бошқаришга ёрдам берган.

Ёш Жалолиддинни унинг устози ана шу йўлдан бошлаган эди.

Ҳақиқат сари элтувчи йўл тимсоли, Е. Э. Бертельснинг фикрича, тўхтам-мақом тимсолини келтириб чиқарган, уларнинг ҳар бири йўлнинг шу босқичида йўловчига хос бўлган барқарор бир руҳий ҳолатни акс эттиради.

Йўл бошидаги биринчи мақом – «тавба» саналиб, руҳий ҳолат йўналишини тамом ўзгартирас, йўлга кирувчи энди бутун фикру хаёlinи фақат ҳақиқатта, мутлаққа қаратарди. Йиғирма беш яшар Жалолиддин устози билан Кўнёда илк учрашган куни тиз чўкиб, ана шундоқ тавба қилган эди.

«Тавба» мақомидан сўнг «вараъ» – хушёрлик мақоми келар, у ҳаром билан ҳалолни қатъиян ажратади билишда акс этарди. Вараъ, аввало, таомга дахлдор эди.

Хушёрликдан – ўзни тийиш, яъни «зухд»га ўтилади. Ҳаромдан ҳазар қилган йўловчи ана шу қоидаги қаттиқ риоя қилиб, зебу-зийнат саналмиш – яхши либос, яхши таом, хулласки, унинг дикқат-эътиборини ҳақиқатдан чалғитувчи ҳар нечук фоний ва бебақо нарсадан ўзни тияр, тийилишлар доираси шу йўсин кентайиб, ҳар қандай тилақдан воз кечишгача бориб етарди.

«Зухд» йўлчининг «фақр» мақомига етакларди. Дунёвий неъматлардан воз кечишдан иборат фақр ўзни тийиш қоидасига изчил риоя этишдан келиб чиқарди. Лекин кейинчалик фақр фақат моддий фақирликни эмас, онг-шуурни ҳам кўзда

тутар, буткул онг-шуур – руҳий ҳолатларгача, энди йўлчининг шахсий бисоти саналмасди.

Фақирлик ва ўзни тия билиш ёқимсиз кечинмалар билан боғлиқ бўлгани учун, улар изидан «сабр» мақоми келарди. Бу ерда сўфий мاشаққатларга чидашга ўрганарди. Тасаввұф сиймоларидан бири Жунайднинг тъбирича: «Сабр – сира парво этмай, қалампир ютишга баробар» эди.

Йўловчи «сабр» мақомидан «таваккүл» мақомига қараб йўл оларди. Бунда умр бир кун, ҳатто бир лаҳза деб тасаввур этилар, эртанги кун ташвишидан тамом воз кечиларди. Шунга кўра, сўфийлар ўзларини «ҳозирийлар», яъни, ҳозирги дақиқа билан яшовчилар, деб аташарди. Ўтган дақиқа ҳам, келажак дақиқа ҳам ҳисобга кирмасди. Бу ерда олам ҳар лаҳза емирилиб туради, деган тасаввур билан алоқадорлик кўзга ташланади.

Сўнгти икки мақом тариқатнинг охирги манзили – «ризо»га бошлайди, бу «толе олдида хотиржамлик» деб ҳам аталади. Бу шундай руҳий ҳолатки, ҳар нечук зарба ва ҳар нечук зафар хотиржамлик или қарши олинади, улар йўлчига кувонч ҳам, қайгу ҳам бафишламайди. Шахсий толе-тақдир ва атроф-теварракдаги воқелик ҳам бирор аҳамият касб этмайди. Бу ҳолат қадимий юононлар «устуворлик» деб атаган ҳолатга жуда яқин туради.

Тасаввұф олимлари фикрича, шу ерда тариқат тугаб, камолга етишнинг сўнгти босқичи – «ҳақиқат», яъни, ҳақиқий ҳаёт бошланади. Шунга етган сўфий «ориф» деб аталади. У ҳақиқатнинг моҳиятига гёй савқи табиий билан етади. Шунга биноан сўфийлар ўзларини «ҳаққа етганлар», яъни ҳақиқатни савқи табиий билан билишга қодир, деб аташади. Шундай қилиб, анъянавий тасаввұф, идеалистик таълимит сифатида, савқи табиий йўли билан бўлса-да, мутлақ ҳақиқатни билиш мумкин, деб ҳисоблайди ва шу ўринда диалектикадан четга чиқади. Аслини олганда, сўфийлар ҳақиқат босқичида ўз руҳий ҳолатларини шундоқ даражага етказишардик, уларнинг онги мушоҳада обьекти билан қоришиб кетарди.

Юқорида кузаттанимиз уч босқич – шариат, тариқат ва ҳақиқат сўфийлардаги билишнинг уч босқичига мувофиқ тушарди. Биринчиси – ишончли билимлар, «илм-ул-яқин». Уни шундоқ ташбиҳ или изоҳлашади: «Менга неча бор исбот этишган, гарчи тажрибамда синааб кўргмаганман, аммо яхши биламан, огу заҳарлайди, олов куйдиради». Бу одатдаги мантиқий билиш босқичи эди.

Иккинчи босқич – тўлиқ ишонч, «айн-ал-яқин». «Мен ўз

¹ Е. Э. Бертельс. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. М., 1965.

кўзим билан кўрдим, оғу заҳарлайди, олов куйдиради». Бу таж-рибага суюнган билиш эди.

Ниҳоят, сўнгти босқич – комил ишонч, «ҳақ-ал-яқин». «Мен ўзим оғу ичиб, оловда ёниб кўрганман, ишонч ҳосил этдимки, оғу заҳарлайди, олов куйдиради». Ҳақиқат босқичига мос бўлиб тушувчи бу босқичда сўфийларнинг фикрича, субъектнинг обьект билан, кузатувчининг кузатилувчи билан тутал қўшилиши, бирининг иккинчисига сингиб кетиши юзага чиқади.

Ҳар учала босқич феълдан иборат учлик: «билиш, кўриш, яшаш» ила изоҳланади. Учликнинг икки чеккасидаги «билиш» ва «яшаш» ўртасидаги алоқадорликка эътибор қиласайлик. Комил инсон, сўфийларнинг фикрича, билимларни эталлаб олгач, ўзининг маънавий ва маиший тажрибасини уларга мослаши лозим. Орифнинг шахсий ахлоқи билан қўшилмаган билимлар наинки бефойда, балки ҳалокатлидир. Улар уни расмий уламолар ботгандан риёкорлик ботқоғи сари етаклади.

Шу тариқа сўфийлар илм билан ахлоқ, ақл билан туйғу, ҳақ-ҳақиқат билан ҳақ-адолат ўртасида алоқадорлик кўришарди.

Тариқатни ўтиши маҳсус, кенг билимларга эга бўлишни талаб этарди. Ўз бошича, таваккал қилиб, онг ости сирларини билмоқчи, сўфийлар таъбирича, илми асрорни эгаллашмоқчи бўлганлар соғлиқ ва ақл-идорки бой бераб, ўзини ҳалокатта дучор этишлари ҳеч гап эмасди. Шунинг учун ҳам: «Пири йўқнинг пири – шайтон» дейишарди.

Ғайришуурий ҳодисаларни ўрганишда ҳиссий ҳаёт негизла-ридан бири бўлмиш шаҳвониятга ҳам суюнувчи ҳозирги замон психаналитикларига ўхшаб, сўфий-шайхлар шариатда раҳнамо ақл бўлса, тариқатда раҳнамо муҳаббатdir деб қарашарди. Сўфийлар ҳақиқатни – маҳбуб, маъшуқа, ўзларини ошиқ, деб аташларини эсласак, улар ҳиссиётининг маънавиятга ўтишга имкон берувчи психофизиологик ҳодиса – сублимациядан нақадар са-марали истифода этганликлари маълум бўлади.

Сўфийлар ҳиссий – интуитив билишни умуман билишнинг олий шакли деб ўйлашарди. Шунга кўра, ҳар бир сўфий-шайх ўз шогирдларида ташбиҳли тафаккур қобилиятини ўстиришини зарур, деб ҳисобларди.

Лекин ташбиҳли, тимсолли тафаккур санъат майдони эди, бинобарин, сўфиёна ғоялар қонуний равищда ўз олий ва му-каммал ифодасини шеъриятда топарди. Файласуфлар учун ўз фикрларини умумий-мантиқий мезонларда ифодалаш нақадар табиий бўлса, шеърий нутқ ҳам атоқли шайхлар учун шу қадар табиий эди.

Албатта, ҳамма ҳам тариқат йўлига кириб, охиригача борол-масди. Сўфийлар: «Насиба ҳаммага баробар берилади, аммо ҳар

ким қурби етганича олади», – дейишишарди. Ягона йўл – тарикатни ўтиш оқибатида турлича табиатлар юзага чиқарди. Тасаввувуф тарихи давомида биз шиддаткор ва сокин, қаттиққўл ва мунис, жазавали ва ёлғиз ўзининг худо билан муносабатини ўйловчи, босиқ-вазмин шайхлар, нотиқлар, воизлар, жангчи муборизларни кўрамиз.

Бу ўринда албатта, давр, муҳит, сўфий ва унинг устозига хос психофизик хусусиятлар, интилишилар ҳам акс этарди.

Жалолиддиннинг устози қаттиққўл ва жазавали эди. Балхда Султонул Уламонинг ўйтитларини тинглаб, у баъзан шундоқ жазавага тушардик, ўзи сезмаган ҳолда дод-фарёд солиб, шайхнинг сўзини бўлар ё бўлмасам ёғини манқалдаги оловга тикиб оларди. Шунда сабр-бардоши биттан Султонул Уламо муридларига: «Саидни ташқарига чиқариб ташланглар, токи мажлисимизга ҳалал бермагай!» – деб буюарди.

Султонул Уламодан фарқли ўлароқ, Саид у қадар тумтароқ эмасди. Расмий уламоларга ўхшаб, Султонул Уламо шароб ичиш ҳамма учун, шу жумладан, сўфиylар учун ҳам ҳаром, деб ҳисобларди. «Шароб – дерди у – инсонни илиқсан ит, ифлос чўчқага айлантиради». Бунга жавобан Саид бир гал: «Кўтарганга – ҳалол, кўтармаганга – ҳаром», – деган эди. Ўз пирига ўхшаб у воиз бўлмади, зоҳид бўлди. Гоҳида ўй-хаёл дарёсига шу қадар фарқ бўлардик, бор дунёни унутарди. Қариган чоғида уни Қайсаридаги масжидларнинг бирига имом қилиб кўтаришди. Баъзан шундоқ бўлардик, намоз пайти бошқаларни унутиб, соатлаб саждадан бош кўтармасди.

Ниҳоят, имомликдан ўзи воз кечишга мажбур бўлди:

– Мўминлар, айб айламанг! Жунуним бошимга чиқиб, сизни унутамен! Ўзларингта ақли-хуши бутун бир имом топинглар...

СИНОВ

Жалолиддин оёқҳа турди. Саид унга қўл чўзган, қўлида ҳирқа бор эди. Уни ёш уламога кийдериб, белига ридо камари ила бойлади. Шу ондаёқ Жалолиддиннинг қўнғир, жингалак сақолини қиришилаб, қошлиарини юлиб, сочини қиришди. Саид унинг бошига дарвешлик қалпоғи – сарпўш қўндириди. Шу нафасдан эътиборан у уламо ҳам, воиз ҳам, мударрис ҳам эмас, балки Саид Бурҳониддин Сирдоннинг кўп сонли муридларидан бирiga айланди.

Мурид – ўз измини ўзгага топширган кимса, дегани. У шайхга ҳамма нарсада сўzsиз бўйсуниши, мақсадга мувофиқми-мувофиқ эмасми, зарурми-зарур эмасми, қатъий назар, унинг ҳар бир сўзи, ҳар бир фармойишини бажариши лозим эди.

Синов одатда муриднинг муршид иродасига қанчалар бўйсунини имтиҳон этишдан бошланади. Жалолиддин отасидан талайтина фуур мерос олган, буни яхши билган шайх дастлаб ана шу жиҳатни бартараф этмоқчи бўлди.

Мана, Султонул Уламонинг ўғли, мусулмон дунёси пешволовари бир оғиздан эътироф этган олим, султон пойттахтида маҷиди жоме воизи, мадраса мутавалийси ҳожатхоналарни тозаламоққа киришди. Шайх шундок деб буюрган. У аяб ўтиргмади, шогирдидаги худбииликни бошқалардан кўра қаттиқ сикувга олди. Жалолиддин бунда айрича меҳр-муҳаббат белгисини кўрди.

Баҳор келди. Тоғдан эриб тушган сувлар ариқлар, каналларни тўлдириди. Оғиз-бурнини бир парча оқ латта билан ўраб олган Жалолиддин чарм челакларда ахлат таширди. Ахлатхоналар тубсиздек туюлар, негаки бугун тозаланган хандаклар эрталабгача баҳор сувларига лиқ тўлиб турарди. Тунлари ҳаммомда уч карра чўмилиб, то саҳар хўроzlар қўчқиргунча, отасининг «Мариф» китобида жамланган мулоқотларни ўқир эди. Пири ана шу китобни бир юз бир карра ўқишни буюрган.

Жалолиддин сабоқларни қувончу қатъият билан адо этарди. У жисмини солган қийноқ ва маҳрумиятлар қалбида Гавҳар ўлимини эшишиб, қўзғалган оловни пасайтиргандек бўлди. Лекин, баҳар ҳол, қалбининг қаърида у шайхнинг «Энди бас, кифоя» дейишини кутарди. Аммо Саид индамасди.

Жалолиддинни доимий очлик қийнар, бироқ димогига ўтиришган бадбўйдан оғзига туз сололмасди. У озиб-тўзиб, уйку-сизликдан ёнган кўзлари ич-ичига чўкиб кетди.

Жала сувларининг шашти кесилгач, маълум бўлдики у ўз ишини адо этибди. Лекин пир ҳамон бир нима демас, Жалолиддин эса кундуз йиғилган ахлатни кечаси ташишдан бўшамасди. Иш камайганини кўрган Саид янги сабоқ берди: у шаҳарда икки мурид билан жамоа учун садақа сўраши лозим.

Бу ҳожатхона тозалашдан ҳам қийин эди. Сабоқни ўзингни-килар олдида бажариш бошқа, улар бу шайхнинг буйруғи эканини билишади. Лекин бегоналар олдида, тагин собиқ муҳлисларнинг хузурида эгилиб-букилиш нақадар машаққат.

Ҳаммадан мушкули шайхлар, фақиҳлар, уламо ва қорилардан садақа сўраш эди. Улар ҳар гал унга яширин заҳарханда билан садақа беришаётгандек туюларди. Ҳолбуки, соқол-мўйлови қирилган, ана шу ориқ дарвеш Султонул Уламонинг ўғли эканини ҳамма ҳам билавермасди.

Тунги бедорлик ва жисмоний маҳрумиятлар туфайли ўткирлашиб қолган сезгиси унга одамларнинг биргина сўзи, қараши, кўзга илинар-илинмас ҳилиғидан уларнинг одати, майли ва табиатини билиб олишни ўргата бошлади. Улар борган сайгин ўз ҳоjo

ҳавасларининг жонсиз қуроли бўлиб туюлар, худди минжанақ-ларга ўжшашарди: тош кўйиб, тепкини боссанг, бас, қарсиллатиб отаверади. Ҳар гал маълум таъсир, маълум натижада берарди.

У шундоқ маҳаллаларда бўлдики, илгари уларнинг борлиги-ни хаёлига ҳам келтирмасди. Қовоқҳоналарда майшатта мукка-сидан кеттанилар, худди итга суяқ ташлагандай, унинг кашку-лига чақа ташлашарди. Қиморхоналарда ҳиноларга бўялиб, дўмбилилаб юрувчи, арфа чалувчи аёллар ўз гуноҳларининг са-зоси учун садақа беришарди. Карвонсаройлар ва савдо растала-рида хайр-садака илгаридан ҳисоб-китобли эди – бу ерларда корчалонлар яшашарди. Шариатга кўра, даромаднинг ўндан бир улуши хайрия ишларига сарфланиши лозим эди. У тоҳ савдода зиён кўрилган кунлар, тоҳ ўндан бир улуш тарқатилгандан кей-ин келарди. Савдогарлар ҳар ҳолда судхўр ва олибсотарлардан кўра сахийроқ бўлишарди: улар кори хайр ва дарвешларнинг дуоси молу жон ва олис йўллардаги карвонларни бало-қазодан асрагай, деб умид қилишарди.

Уни қашшоқ-фақирларнинг қалби жазб этарди. Баъзан улар ҳам шарофатини бу дунёда кўрмасам, у дунёда кўтарман деб садақа беришарди. Кўпинча ориқ, тиланчи дарвеш билан бир ҳовуч гуручини бажону дил баҳам кўришар, тоҳо бу ишни бир оз тортишиб-қимтишиб қилишарди. Тупроқда чирик бўйрада ётиб, кўча-кўйдаги вайроналарда, йўқ, қишин-ёзин ахлат оқадиган зовурлар бўйида яшовчиларнинг самимияти ва кўнгилчанлиги уни тез-тез шаҳар чеккасидаги маҳаллаларга етаклар эди. Ҳунар-мандларнинг маҳаллаларида бўлиш ҳам унга хуш ёқарди: ҳалфа-ахийлар бир дастурхон атрофида тўпланиб, овқатланишар, ҳамиша тиланчи дарвешга бошқалар билан баробар улуш ахратишарди.

Зодагонлар эшигига аҳвол бўлакча эди. Бойлик ва амалда баланд пояларда турғанларнинг хизматкорлари ўта безбет ва та-каббур бўлишарди. Бичилган қуллар ўз подшоларининг аврати билан мақтанганидек, улар ўз хўжайинларининг садақасини «ҳамин қадар» деб, оғиз кўпиртиришарди. Бу Жалолиддиннинг ҳавасини эмас, ҳайратини кўзгарди.

У биргина баҳор ва ёз ичида шаҳар ва унинг фуқаросини олдинги бир кўп йиллардан кўра яхшироқ билиб олди. Тоҳо бир кун ичида шундоқ кирдикорларни кўтардики, сўнг хона-қога қайтиб, ҳожатхоналарни шу қадар ошиқиб-тошиқиб тоза-лаганига пуштаймон қиласарди: у ёқда пича иш қолганда, ҳозир ҳар эрталаб шаҳарга чиқмаган бўларди.

Сайдни Сирдон деб бекорга айтишмаган: Жалолиддин шун-доқ фикрга келиши билан у ҳожатхона тозалашни тўхтатди.

– Сен сабоқни адосига етказдинг. Лекин ёдингда бўлғай: юракни тозалаш ҳожатхона тозалашдан мушкулроқ.

Унинг пири, кўплаб зоҳидларга ўхшаб, очликни ҳикмат хазинасининг қалити, деб биларди. Дунёда рўза тутмайдиган халқ йўқ. Лекин ўз-ўзини билмоқчи бўлган киши, шайх фикрича ҳар куни рўза тутиши лозим.

— Белкурак тупроқ қатини ағдариб, сув чиқазганидек, очлик идрок ва фаросат қашмасининг кўзини очур, — дерди Саид Бурҳониддин. — Очлик — йўлчини адашмай манзилга элттувчи от. Лекин уни кам-кам миниб, оз-оздан ўргатиш даркор.

Кечакундуз димогига урган бадбўйдан кутулган Жалолиддин ўзини қорли қиши эртаси инидан чиққан оч бўридек ҳис этди. Лекин пирнинг буйругига биноан, уч-тўрт кунлаб оғзига сув ва бир бурда куруқ нон, баъзида хом ёки шўртак шолғомдан бўлак ҳеч нарса солмасди. Шайх шолғом кўзни равшан қиласи деб ўйларди.

Очлик азоби унинг тинкасини куритди. Шунда пир бир куни тонг билан уни шаҳарга олиб тушди.

Улар сulton саройи жойлашган тепаликни ёналааб, катта гузардан ўтишди, ўнг томондаги бозорга қайрилиб, қассоблик раастаси бўйлаб юришди, калға-поча билан савдо қилувчи дўкон олдида тўхташди. Дўкон айвонидаги чангакларда қўй ва қўчкор каллалари, жигар, юрак ва елинлар осилиб турарди. Катта ёғоч тогорада — итларга деб солиб қўйилган қизгиш қуйқа ичидагичак-човоқ қолдиқлари сузид юарди.

Қассоб ҳайратланиб, таъзим-эҳтиром ила шайхга пешвоз чиқди. Уламолар бу ёқларга оёқ босишимас, фақат қози Сирожиддин ва шайх Садриддин Кунявиий ўз хизматкорларини юборишаарди.

Саид уни ишорат ила тўхтатди. Ичак-човоқ солинган, устида яшил, кўкимтири пашибалар фужон ўйнаган товорани кўрсатиб, Жалолиддининг юзланди: — Сабр-бардошим битганда, мен шу ерга келиб, ўз-ўзимга дердим: «Эй, кўзи кўр нафс! Мен сенга ана шу ит емишидан бўлак ҳеч нарса беролмаймен, истасанг, ол, е!»

Жалолиддиннинг хаёлида шу ондаёқ чизилди: у тўрт оёқлаб туриб, ирилаган итларни нари-бери сурниб, бошдан-оёқ қонга беланиб, ана шу чучмал-қўланса қўйқани ялайди...

Уч кунгача кўнгли айниб, туз тотмади...

Кузга бориб, очликка анча кўникиб қолди, шайхнинг кенгаши билан қорнига тош бойлаб, очликни жиловлашни ҳам ўрганиб олди. Ана шунда пир тагин бир сабоқ берди. Ота мулоқотлари бир юз бир карра ўқилган эди. Энди шайх нокулай алпозларда ўлтириб — икки буқилиб, бир оёқни чўзиб, иккингчисини йигиб, ухламай, соатгаб Куръоннинггоҳ у, гоҳ бу сурасини ўқиши буюрди. То шеърий оҳанг ва садо тасаввурнида тимсол ва суврат пайдо этмагунча, сурани такрорлайвериши шарт эди.

Муриднинг иродасини тоблаб, уни ўз-ўзидан устун келтириб, шайх энди дикқат-эътиборини бир нуқтага йиғишга ўргатарди.

✓ Сұхбат чоғи бир мурид Сайддан сұрады:

— Ким ўзини Аллоҳға бағишилаган деб айта олур?

— Бурнидан чиққан ҳар бир нафас «Аллоҳ! Аллоҳ» дегувчи зот, — деб жавоб берди шайх.

Кейин илоҳий исм Аллоҳнинг яширин маъносини тушунтириди. Дастрлабки, икки арабча «алиф» ва «лом» ҳарфлари — бор-йўғи бир шакл. — Исламнинг моҳиятини ҳар бир жонзот нафас олиб, нафас чиқазгандаги «Ҳу» билан изҳор этади. Бинонбарин, ҳар бир нафас Худога ҳамду санодир. Инчунин, деб амри маъруф этди шайх, машқ ила шундоқ маррага етиш лозимки, ҳар бир нафасимиз ибодат ўлгай.

Пирнинг сўзлари тобора мавхум тус олиб бораради. Муридлар кеча-кундуз бошқотириши жоиз бўлган рамзу ишоралар орқали инсонни юзага келтирган қудратлар тасвирини чизиб берарди. Саксон йилдан сўнг Дантели жаҳаннам бўйлаб сайр эттирган Вергилийга ўхшаб, Сайд Сирдон бўлажак буюк шоирни аносир олами, наборот ва ҳайвонот дунёсидан — ақл-идрок ва ҳақиқат манзили сари етакларди. Ўсимлик дунёсини ўзининг ўсиб-унишидан беихтиёр роҳатланадиган майсага ўхшатар, ҳайвонот дунёсини Саноий ўзининг «Сайрал-ибад» достонида тасвиrlанганидек, суврати гўзал, лекин сийрати хунук шаҳарга қиёс этарди. Фақат ўзини ўйлаб яшовчи одамлар ҳам ана шу дунёга мансуб эди. Уларнинг яшащдан мақсади — яшаш ва насл қолдириш. Уларнинг ўлимита ҳам гаров шу, зеро, ҳаёт адолатда эди. Бу шаҳарда қўш ҳукмдор — зулмат ва алантага ҳукм суради, улар юраклар зулмати ва ҳою-ҳаваслар алангасини акс эттиради. Уларнинг оқ ва қора қўш тулпори бўлиб, бу — кеча ва кундуз эди. Шаҳар ҳукмдорлари нукул ўз фойдаларини ўйлашар, алалокибатда ўз отларига ем бўлишарди.

Жалолиддин устози ўз фикрларини баён қиласкан, кўпинча Саноий ва Атторга мурожаат қилишини тез-тез пайқаб қоларди. Пайқаркан, ҳайрон қолмас, балки ичиди мамнун бўлар, зеро, бу шоирларнинг асарларини у деярли ёд билар ва устозининг нима демоқчи экантигини илғаб оларди.

Аммо Сайд Бурҳониддин Сирдонни нукул бошқаларнинг фикрларини тақрорловчи тўти, деб ўйлаш нотўғри бўлур эди. Европа фани учун фалсафий истилоҳат қандай хизмат этса, Сайд Бурҳониддин ва унга ўхшаш шайхлар учун сўфий шоирларнинг тимсол ва ташбехлари шундоқ хизмат қиласарди. Ахир биз мазкур терминларни ишлаттанди, уларнинг муаллифларига суюнмаймиз-ку.

Шаҳарнинг асосий иллати бўлмиш очкўзликни шайх бир кўзли, етти юзли, тўрут оғизли даҳшатли аждаҳо қиёфасида тас-

вирларди. Ҳасад – кўзи бўйнида, тили юрагида бўлмиш дев суратида, ҳайвоний ҳирслар эса, тутунга тўлган тошлоқ яйловда тентираб юрувчи ёввойи маҳлуклар тимсолида гавдаланаарди. Улар ҳамиша довдираб юришади, бошлари биргина кўздан, танлари беҳад-беҳисоб кўллардан иборат.

Шайх ўз муридлари тафаккурини ташбеҳли бир йўлга соларди. Инсон кечиниши мумкин бўлган ҳамма нарсани кечиниб бўлишгач, уларни ўсимлик ва ҳайвонлар, мавхум эҳтирос ва тилаклар руҳига киришга мажбур этарди. Ҳаёл-тасаввuri чексиз бўлган Жалолиддин ҳаммадан олдинда борарди.

Киши ўтди, баҳор яна ёз билан алмашинди. Жалолиддиннинг сочи ўсиб, соқоли тагин кўксига тушди, энди у жингалак эмас, белкурақдек тўгри ва қаттиқ эди. Узун бўйли, қотма гавдали, ҳамиша ўй-хаёлга чўмуб юрар, гўё атрофда нелар бўлаётганидан бехабардай кўринарди. Лекин у тунда тўсатдан ҳовлига чиқиб, юлдузли самога боқаркан ёки танини баҳор шамоллари сийпаларкан, ёхуд тонготарда девор ёнидаги тош устида қуёш шуълаларига чўмиларкан, бутун вужудини ҳадикми, ҳаяжон ёки интиқишига ўхшаш бир нима ўраб, ажаб бир қалтироқ ичра қоларди. Нима бу?

Бундай тўлқинланнишлар илк бор у зуҳд, факр ва сабр мақомотида турганида рўй берди. Тариқатнинг иккинчи ярми – таваккул ва ризо мақомлари руҳий осойиш ва мушоҳадакорлик илиа кечди. У турфаранг қиёфаларга кириб, гоҳ табиат лавҳалари, гоҳ мавж уриб турган дентиз, гоҳ олов, гоҳ изма-из тизилган чехралар тусини оларди. Аммо ўзга муридларга кўринадиган, бошдан-оёқ оппоқ кийинган нуроний мўйсафишлар унга кўринибади.

Пир шогирдининг мақомдан мақомга шитоб билан ўтишини яширин бир қаноат илиа кузатар, унинг энг мураккаб кечинма ва ҳолатларини ҳам дунё лавҳалари тусида тасвирлай билиш қобилиятига ҳайрон қоларди.

Бир кун оқдом муридлари билан суҳбатдан сўнг шайх ўй-хаёлга чўмди. Ташқарида шамол-изгирин эсар, ичкарида олов ланғирларди.

Шайх оловдан кўзларини узмай, тўсатдан буюрди:

– Зиёга кабоб келтиринглар!

Зиё – ҳаммадан орқада ўлтирган ёш мурид гуноҳ қилиб, қўлга тушгандек, қичқириб, тиз чўқди. У манқалдаги ўтга тикилиб, кўнглида кўзгалган тилакни шайх нечук илгади экан?!

Мисрдан келиб, мадрасага кўнган, Сирдоннинг суҳбатида иштирок этётган дарвеш хорижийларга хос бетакалтуфлик билан бунинг сирини сўради.

– Бунда сир йўқ, – жавоб берди Сайд. – Мана, йигирма

йилдирки, ҳар нечук тилақдан холимен. Кўнглим – пок ва беғубор бир кўзгу. Унинг ойинасида бирор тилақ пайдо бўларкан, бу – ўзгалар тилагининг соясидир. У кимнинг тиласи, буни билиш қўйин эмас. Ахир, булар менинг муридларим!

Жалолиддин эса шайхни неча бор тонг қолдирди. Унинг фикр тарзи ва руҳий ҳолати кўпинча пирга муаммо бўлиб қоларди. Султонул Уламо ўғли ўз тасаввури кучи билан туйғуларга жон бағишлаган тимсоллар шайхнинг хаёлига ҳам келмасди.

Бу – Жалолиддинни бошлаб бораётган йўл охирлаб қолаёт-ганидан нишона эди. У ҳисоблаб боқди. Дарвоқе, ҳадемай, сўфий синов йўлига кирганига бир минг бир кун тўлади.

Учинчи йил кўкламида Саид Жалолиддинни ҳузурига чорлади.

– Охиратим яқинлашиб қолди, – деди у. – Истайманки, то кўзим очиқлигига узлат синовидан ҳам ўтгайсен, таҳайюл ден-гизига чўмиб, илҳом дурданаларини тергайсен...

Жалолиддин бундан бир йил олдин бу сўзларга қандоқ кувонган бўлур эди. Узлат – йўловчига сўнти синов. Аммо орадан кечган икки йилдан зиёдроқ, муддат бехуда ўтмади: у энди бу йўлнинг ниҳояси йўқлигини биларди. Руҳий ҳақиқатларни излаб, олға интиласан, лекин ўша ҳақиқатлар қачон мусассар бўлади, умуман мусассар бўладими, буни билолмайсан. Бироқ аввали ҳолатинга ҳам энди қайтиш йўқ.

У розилик, мусалламлик маъносида бош эгди.

Саид ҳужра ҳозирлаб, гиламча ёзишни, бир кўза сув ва арпа нон элтиб қўйишини буюрди. Иккинчи кун эрталаб ҳужрага Жалолиддинни ўзи бошлаб кирди, фотиха берди-да, эшикни орқасидан шуваб уни ёлғиз қолдирди.

Узлат синови қирқ кун чўзилди. Шайх шу давр ичидаги икки марта кириб, кўзани алмаштириди, оҳиста кириб муридига қарамасликка ҳаракат қилиб, оҳиста чиқди. Жалолиддин пайқамади ҳам.

Биринчى гал у ўй-хаёл кунжагида тошдек қотиб, сўфиylар таъбирича, бошини ҳайрат яқосига тортиб, ўлтириарди. Шунда шайхнинг ёдига беихтиёр Куръон ояти тушди: «Сизга бу дарсдир, vale сиз бехабар».

Иккинчى гал шайх Жалолиддинни кўзлари жиққа ёшга тўлган ҳолда учратди. У юзини деворга ўтириб турар, кўз ёшлари уни бўғар эди. Шайх уни безовта қилмади, аламзадалар охи Аллоҳга етсайди, еру само қонли ёшлар тўкиб, ийелаган бўлурди.

Ниҳоят, муҳлат тўлди. Шайх муридини ўйлаб, сўнгти кечани бедор ўтказди. Тонготарда эшикни буздириб, ҳужрага биринчи бўлиб ўзи қадам қўйди.

Жалолиддин ўргада турар, гумбаз остидаги туйнукдан тушган нур уни чала-чулла ёритарди. Унинг лабларида сезилар-сезилмас, маъюс табассум ўйнарди.

*Нарса йўқум, хорижи олам эрур,
Ҳар не истарсен, ўзингда жам эрур...*

Жалолиддиннинг қирқ кун ичida айтган ана шу ilk сўзи пирни беҳад ҳаяжонга солди. Кўллари қанотдек силкиниб, кўк салланинг печи елкасидан кўкрагига, кўкрагидан яна елкасига иргиди. Кўксидан бўғиқ бир фарёд отилиб чиқди. У Жалолиддинни бағрига босди.

Шайх ilk бор хужрага оёқ босганда унинг хаёлидан кечган Куръон сўзига мурид жавоб қилган эди. Шайхнинг фикрини илғай олган мурид-мурид эмас, ориф саналарди.

— Сен жаъми билимлар — ҳам илми зоҳирий, ҳам илми ботинийни эгалладинг, — деди шайх ўзини бир оз босиб, тили калимага келгач. — Икки олам сарварига ҳамду шукронаким, мендек фақир ва ожиз бир бандасини ўз кўзи билан сенинг камолингни кўришга мусассар этди. Минбаъд ўшанинг номи била қадам кўйгайсен, инсонлар йўлини мунаввар айлаб, уларнинг кўнглини шукуҳ ва ҳаловатта тўлдиргайсен...

Ўша куни шайх Жалолиддинга уламолик дасторини ўраб, пеҳни унинг ўнг елкасига ташлади. Орифлар киядиган енглари кенг тўн-хирқа кийдириди. Ўзини пири — муршидликдан озод этиб, ушбу вазифани Султонул Уламонинг аржуманд ўғли зиммасига юклаганини муридларига эълон қилди, сўнг Кўнёга келганда Жалолиддин уни ilk бор жойлаштирган хужрага кўчиб ўтди.

Жалолиддин яна Гавҳартош мадрасасида мударрис ва хонақоҳ пири бўлди. Яна у муридлар билан сұхбат қуарар, ваъз айтар, шогирдларига панд-насиҳат айлар, уламолар ила баҳс-мунозара этар, эшиги жумла халойиққа очиқ мажлислар тузар эди.

Унинг наздида одамлар равшан тортиб қолди. Улар қалбини у китобдек ўқидиган бўлди: зеро, улар кечиниши мумкин бўлган ҳамма нарсани кечиниб бўлган, ўз тасаввурида инсон инсон бўлпунга қадар ўтган бутун ўйлни босиб ўтган эди. Нутқи ихчам ва ишончили жаранглар, энг муҳими, юракка тўқинарди. Мажлисларида мухлислар, хонақосида муридлар кўпайтгандан — кўтайиб борарди.

ҚАЙФУ САДОСИ

Орадан тағин бир йил ўтди. Дастлаб Жалолиддин устози билан ҳар оқшом кўришиб, сұхбат қуарар, кун бўйи туғилган ўйлар, ҳолатлар устида у билан фикр-мулоҳаза юритарди. Кейин сұхбатлар камайиб борди. Сайд Бурҳониддин оқшомлар ё тоат-ибодат ила банд бўлар, ёким ўй-хаёл дарёсига гарқ бўлиб ўлтиради. Кейинчалик мулоқотлар таққа тўхтади.

Сайд, қушча қанот чиқазди, ҳамиша устозининг кўз ўнгига бўлиш унинг парвозига халал етказади, деган андишага борди.

Неча бор сұхбатларда у Қайсарига кетиш нияти борлигини Жалолиддинга айтиб кўрди. Лекин Жалолиддин унамас, устозини ёнидан кўйгиси келмасди. Устозининг ҳикмат ва тажрибасига суюниш, ҳар гал кўнглида борини унинг пойига тўкиб, кўзгуга боқчандек, унда ўз-ўзини кўриш имконяти унинг кучига куч кўшарди. Зеро, жангчи камаридағи шамшир қинда туриб ҳам унга куч бағишилади.

Ёзинг иссиқ кунларидан биринча муридлар чолнинг кўнглини овламоқчи бўлиб, уни хачирга ўтқазиб, шаҳар ташқарисидаги соя-салқин бокча олиб чиқишиди. Улар шаҳарнинг шарқий Ҳалқабагуш дарвозасидан ўтишиди. Бу ўша, Жалолиддин ўн етти йилдан сўнг мўгуллар ҳузурига чиқиб борадиган дарвоза эди. Йўл мамлакатнинг иккинчи пойтахти Қайсарига элтарди. Сайд Бурҳониддин тасаввуррида расмий тилда Дар-ул-Фатҳ («Фалаба уйи») деб аталувчи, ҳар гал сulton қўшинлари юриш олдидан йигиладиган ўша шаҳар намоён бўлди. У мазкур шаҳарда қандай истиқомат этажаги ҳақида ўйлаб кетди, хачирнинг йўл четигида чиқиб, ўт-ўлан чимтишга интилганини пайкамай қолди. Хачир тўсатдан йўл четидаги ариқчадан сакраб ўтди. Сайд Бурҳониддин ёнбоши билан оғир йиқилиб тушиб, хушидан кетди.

Муридлар уни зўрға хушига келтириб, хачирга миндириб, амирлашкар Исфаҳсолор боғигача элтишиди. Бу ерда, қалья деворидан ярим фарсаҳ беринча шайхни хачирдан туширишга мажбур бўлишиди – босилган ҳар бир қадам унга чексиз оғриқ – азоб бағишиларди.

Воқеани эшитиб, Жалолиддин етиб келди. Пичоқ билан маҳсини тилиб очди. Чолнинг оёғи синган эди. Унга оғриқ босувчи малҳам суриб, доривор кўқат ёпди, суюкни тўғрилаб, қарағай пўстлогидан ишланган тахтакач билан сириб бойлади.

Сайд Бурҳониддин ҳаммасига ғинг демай, чидади. Лекин охирида таъна айтишдан ўзини тиёлмади:

– Баракалло, мурид! Аввал шайхнинг иштиёқини синдердинг, сўнгра, у тилагини амалга оширмасин деб, оёғини!...

Жалолиддин хижолатдан қип-қизарисиб кетди: шайхки азми сафар этишига қарор қилган экан, уни тутиб турмоқка не ҳадди бор эди!

Шайх оёғи тузалиб, ҳассага суюниб, хужрадан чиқиб юрадиган бўлганда, Жалолиддин унга юзланди:

– Шайхим, нега мени дўсту устоздан маҳрум қилмоқчи бўласиз? Камина билан бўлиш наҳот ҳазратимга хуш келмагай?

– Бир форда икки арслон иқомат этмагай, – жавоб берди Сайд Бурҳониддин. – Сен ҳадемай дўсти аниш ортирасен!

Жалолиддин чол билан ўксиниб, юраги увишиб хайрлашди:
қайта кўриш насиб этмаслигини гўё билгандек эди.

Чиндан ҳам кўп ўтмай Қайсаридан нохуш хабар келди: Саид
Бурҳониддин Сирдон фано оламидан бақо оламига рихлат этмиш.

Ўша куниёқ заргар Салоҳиддинни ёнига олиб, Қайсарига жўнади.
Салоҳиддин у билан бирга марҳумнинг паноҳида тариқат синови-
дан ўтган, Саид Бурҳониддиннинг севимли муриди эди.

«Пирим Султонул Уламодан, – дерди Саид Бурҳониддин, –
икки бебаҳо хазина инъом олмишмен – бири фасоҳат, бири
илҳом. Фасоҳатни Жалолиддинга баҳш этдим, зеро, илҳом унда
ҳаддидан зиёдадир, илҳомни эса Салоҳиддинга».

Оlamdan Гавҳар ҳам, Султонул Уламо ҳам ўтиб, энди на-
вбат Саид Бурҳониддинга етгач, соқолига эрта оқ оралаган
ўттиз уч ёшли Жалолиддин бу дунёда ўзини кимсасиз етим,
ҳаёт бозорида адашиб қолган боладек ҳис этди.

Қиши бостириб келарди. Тоғ довонлари бекилган. Олдинда –
қингир-қийшиқ, машаққатли йўл. Бу йўлда шамолга учраган
шамдек ўчиб қолмаслик учун у Салоҳиддинга, ундаги сокин-
лик ва хотиржамликка эҳтиёжманд эди.

Бўй-бўй Кўнё водийси оралаб, қаршидан эсаётган ёмғир
аралаш шиддаткор шамолни кесиб, икки отлиқ борарди. Бири
ориқ гавдали, ёниқ кўзлари хаёлга толган, иссиқ тўн кийиб,
баланд нопармон дастор ўраган, дасторининг печи шамолда мо-
там туғидек ҳилпираб борувчи Жалолиддин, яна бири йирик
гавдали, куюқ оқ соқолли, пахталик қора чопон кийган Са-
лоҳиддин эди. У саваб ёғаётган ёмғирни писанд этмай, адил
қоматини эгарда тикка тутиб ўлтирас, оппоқ ўсиқ қошлари
остида болаларча маъсум чараклаган кўзлари билан атрофга хо-
тиржам бокарди.

Улар ошиқиб қаёққа кетишшайти? Уларнинг пири Саид Бур-
ҳониддин магар тупроқ остида эмасми?

Кечга яқин тоққа туташ тепаликларга ёпишган қишлоқ кўрин-
ди. Уйлар худди ёнбағирлардан чопқилилаб тушиб келаётганга
ўхшарди. Ҳар бири – кўнғир лойсувоқ девору пахсалари билан
дунёга орқа ўтириб, ўз ичига боққан мўъжаз бир қўргон. Чап
томонда бир парча кўлмақдек, қирғофида қамишлар айқашиб
ўсган кўл ялтилаб кўзга чалинди. Тўқайлар ичиди узун тумшуқ-
ларини силкитиб, оппоқ қарқаралар сайд этиб юришарди. Қишлоқ
атрофи узумзорлар, палаклари сўлиб-қовжираган тарвуз поли-
злари, яккам-дуккам зайдунзорлар ястаниб ётарди.

Бу заргар Салоҳиддин туғилиб ўсан Комил қишлоқ эди.
Шу ерда у отаси билан тўр тўқир, кўлдан балиқ овлаб, сотарди.
Отаси вафот этгач, ахийлар жамоасига кириб, заргарга шогирд
тушдию шаҳарга жўнади. Бунга анча бўлди.

Улар зайдун ёғида пиширилган хушбўй нон ҳиди, тезак ва намиқдан жун иси анқиган, унда-бунда итлар акиллаган кўчалардан ўтиб, ахийлар шайхи хонақоси эшигига етганларида, тепаликлар устида оқшом юлдузи балқиди.

Кутиб туришган экан шекишли, улар етиб келиши билан дарвоза ланг очилди. Икки дастёр таъзим-тавозе ила отларнинг жиљовидан тутиб, меҳмонларни меҳмонхонага бошлади. Хонақоҳ ичкариси катта-кичик бир неча ҳовлига бўлинган эди. Тоғдан тушувчи ариқ ҳамма ҳовлилардан оқиб, қамишзор кўл сари кетарди.

Хонақоҳ Салоҳиддинга яхши таниш эди. Бир пайтлар шайх уни шу ерда ахийлар жамоасига қабул қилган эди.

Ювениб, ўзларини тартибга келтиришгач, уларни емакхонага етаклашди. Кекса ошпаз, семиз лорсиллаган араб камтирир Салоҳиддинни таниб, хушнуд табассум қилди ва уларнинг олдига бир даста нон билан тош товоқда тархона – ун ва қатикдан тайёрланган туркона таом қўйиб кетди.

Меҳмонлар йўл чарчогини ёзиб, овқатланиб олишгач, уларни шайх ҳузурига таклиф этишди.

Уларни ҳовузли ҳовлидан олиб ўтишди, бу ерда каттакон чинор ўсар, афтидан, шайх об-ҳаво яхши кунларда меҳмонларни ана шу чинор остида кутарди. Дастёр эшик олдида тўхтаб, меҳмонларга йўл берди. Улар кафшларини ечиб, енгил маҳсида остона ҳатлаб, ичкари юришди. Кўл қовуштириб, таъзим адo этишди.

Салоҳиддинни ахийлар жамоасига қабул қилган шайх аллақачон оламдан ўтган, лекин янгиси марҳумга шу қадар ўхшардики, Салоҳиддин бир лаҳза йиллар олға эмас, орқага кеттандай туюлди. Шайх Кўнё уламоларига ўхшаб қора эмас, сувсар ёқали яшил жубба кийиб, ангор эчкиси пўстагида чордана қуриб ўлтиради. У соқолини сийлаб, меҳмонларни ўтиришга таклиф этди ва таъзия изҳор қилди.

– Марҳумлар кетидан кетолмайсен! Дунё фоний, сизга Худойим сабру бардош бергай!

Бу ердагилар уларнинг пири Сайд Бурҳониддин вафотини алақачон эшлишишган эди, хабардорлик хизмати бу ерда сulton саройидагидан қолишимасди.

Дастёр оҳиста кириб, ўртага беҳи шарбати солинган кўза ва кумуш пиёлалар қўйди.

– Марҳамат! – деб таклиф этди шайх, ўзи пиёлани қўлига олиб ва дастёргинг эшикдан чиқишини кутиб, давом этди: – Бугун кечқурун жамоага бир деҳқонни қабул қилурмиз. Иштирок айлаб, сарафroz этсангиз.

Салоҳиддин иложи борича юмшоқлик ила сўради:

— Ажаб, жамоага дәққонлар ҳам қабул этилурми?

Шайх табассум қиёди:

— Мұхтарам уста, сиз бир пайтлар нечук дәққон бүлсангиз, у ҳам ўшандоқ дәққон. Бизнинг полизларда ишлаб, балиқ овлаб, қиша түр тұқыб, тирикчилик қилтур.

Шайх ҳамма гапдан воқиға жадид.

Жалолиддин бу оқшом ёлғизликтин құмсар, лекин мәхмондустлик ва өзгіром күрсаттан шайхнинг тақиғини рад этиб бўлмасди.

Улар ҳовлига чиқишганда, жамоат жам эди. Машъал билан ёритилган сағнда ахий биродарлар девор бўйлаб ярим доира тутиб, ўнг тиззаларини қучиб ўлтиришарди. Ҳовли эшиги олдидаги қўлларини елкаларига қовуштириб, икки жарчи жим қотиб турарди. Шайх сўрига чиқиб, мәхмонларни икки ёнига ўтқазгач, бошланглар, деб ишорат этди. Жарчилар югуришиб, ахийлар оқсоқоли ёнига келишди: бирининг қўлида бир коса сув, бирининг қўлида чарм туздан бор эди. Оқсоқол сувга гуз солиб, косани баланд кўттарди:

— Ассаломалейкүм, солики ҳақиқатлар! Ассаломмалейкүм, ахий камарбасталари!

— Ваалейкүм ассалом! — жавоб берди шайх.

— Ориф ва зоҳидларни раҳмат қилсин, келиб-кеттганларни раҳмат қилсин, жумла мўминларни раҳмат қилсин!

Ахийлар оқсоқоли шайхдан бошлаб, ҳаммага бир-бир коса тутди. Косани икки қўллаб олиб, оз-оздан ичишарди. Ниҳоят оқсоқол косани жарчига топшириб, ўзи ўртага чиқди:

— Ҳазратим, бир биродаримиз ахийлик йўлига кирмоқчи!

— Исли нима? — сўради шайх.

— Али, Мұхаммад ўғли.

— Устози ким?

— Биродар Фахри.

— Ҳамроҳлари кимлар?

— Оға-ини Фарруҳ ва Камол!

— Муносиб кишилар! Олиб кириңт!

Уч ахий қўзғалиб, эшикка қараб юришди. Жарчилар сўри олдига бир жуфт гиламча ёзиб, бирига қизил камар ва ханжар кўйишиди.

Эшикни уч карра тақилятишди.

— Киринг! — деб ниҳоят ижозат берди шайх.

Эшик оҳиста очилиб, устози ортидан узун бўйли, ориқ, иятида нори бор йигит кўринди. Икки биродар — ҳамроҳлар унинг этагидан тутиб олишганди.

Улар сўрига яқинлашгач, устоз жарчилардек қўлларини елкасига қовуштириб, таъзим қиёди-да, деди:

— Ахийлар шайхи ва оқсоқолига бош уриб, биродаримиз Али марҳамат этишингизни сўрайди. Унинг нияти – карвонимизга қўшилиб, орифлар йўлидан бориш, белини биродарлик камари билан бойлашдир. Фармойишингиз не бўлур?

— Қоидага биноан синов қилинсин!

Устоз тиз чўқди. Ахий ҳамроҳлар кўрқиб – чўчинқираб қолган дехқонни иккинчи гиламчага ўтқизиб, ўзлари ҳам унинг ёнида тиз чўкишди, улар ҳамон унинг этагини тутиб туришарди.

Ахийлар оқсоқоли сўзга киришди:

— Бизга маълум бўлишича, сен ахийлар йўлига кирмоқчи-сен, аё, қалбинг қулоғи хушёр тортгай, маълуминг бўлғайким, ахийлик йўли оғир ва сермашақкатдир. Қалби ва қўлининг қаттиқлигига ишонмаганлар бу йўлга кирмасин, илло, зиёда эмас, забун бўлгайлар. Бизнинг йўлимиз – риоя, иймон ва ирфон йўли. Кўнглинг не дейди! Ақидаларга риоя этишга қурбинг етар-микин?

Саловот босиб, довдираб қолган дехқон муштуми билан бурнини артди, ахийлар ўртасида шовур-шовур кўтарилиди.

— Етади! – деди у ниҳоят бўғиқ овоз билан.

— Синовга розимисан?

— Розимен!

— Ўзинг «розимен» дединг. Иллю, биздан гуноҳ соқит. Худо ҳаққи, айт-чи, ахийда ёпиқ ва юмуқ нечта!

— Учта!

— Сана!

— Тил, камар, кўз.

— Кўз нега юмуқ бўлур?

— Ўзгаларнинг гуноҳи ва бошқаларнинг ужини кўрмаслик учун.

— Ахийда очиқ нечта?

— Тўртта!

— Сана!

— Қўл, юз, дастурхон, юрак.

— Таом емак қоидаси-чи?

— Ўн иккита!

— Сана!

— Чап оёқни остга тортиб, ўнг оёқни тиздан букиб, салузатиб ўтириш. Таомни майдо-майдо тановул қилиш. Аввал ўнг жағ билан чайнаш. Қўлни мойга ботирмаслик... Сўлак оқизмаслик.. Бошқаларнинг насибасига боқмаслик. Бош қашимаслик. Кулмаслик... Энг яхши лукмани меҳмонга қўйиш. Овқатдан сўнг қўлни ювиш.

— Дуруст юриш қоидаси нечта?

— Бешта.

— Сана!

— Юрғанда кибру-ҳаво қилиб юрмаслик. Атрофга алангламаслик... Башқалар ортидан кузатмаслик... Кексаларни қувиб ўтмаслик... Шерикларни куттириб қўймаслик...

— Устоз шайхга ўтирилди:

— Давом эттирайми?

— Кифоя! — деди шайх.

— Муносиб! Муносиб! — деган хитоблар эштирилди даврадан.

Шайх оёққа қалқди. Устоз Алининг қўлини қийиқча билан ёпди. Биродар-ҳамроҳлар унинг этагини бўшатиб, қийиқча ус-тига кафтларини босишиди.

— Азиз ўғлонимиз! — деди шайх. — Ҳурмат айлаким, ҳурматга ноил бўлурсен. Мени тингласинлар десанг, сўзинг салмоқдор бўлсин. Минбаъд ҳasad, кибр-ҳаво, чақимчилик, танбеҳу писанда, нафрат сенга бегона бўлғай. Ҳаммадан уятлиси — ўзгалирни эзиб — хўрлаш ва сўздан тониш. Белингта боғланажак камар шарафини мўътабар туттайди! Пайғамбар шамширидек шамшир, орифлар ақлидек ақл йўқ! Ӯшаларнинг камолига етгайсен! Қани тур!

Али оёққа турди. Машъал гира-шира қоронгулиқда ҳам унинг юзи ҳаяжондан қизариб, юзидағи нори бўғриқиб кеттани кўзга чалинарди.

— Айтинг, биродарлар, камарбасталикка у муносибми? — сўради шайх.

— Муносиб! Муносиб!

Устоз камарни гиламдан олиб унга дам уриб, фотиҳа ўқиди.

Шунда Али ишнинг пачавасини чиқазишга сал қолди. Ҳаяжондан довдираб, у яна муштумини бурнига олиб борди — афтидан, бу унинг эски одати эди. Лекин устозининг кўзига кўзи тушиши билан таққа тўхтади. Сўнг қўлини пастта солинтириди.

Устози кенг, узун камар билан унинг белини сириб бойлади. Учини уч тутун қилиб тутди. Гиламдан пичноқдек ясси ханжарни олиб, камарга қистирди.

— Ҳақ йўлига кирдинг. Биродар Али Муҳаммад! — эълон қилди ахийлар оқсоқоли. — Илоё, саъй-ҳаракатинг қабул бўлгай! Илоё, муродга етгайсен! Шарафга ёр, орифларга мададкор бўлгайсен!

Ахийлар бараварига : «Ҳу-у-в!» — деб қичқиришиди, улар Аллоҳни ана шу ном билан аташарди.

Жалолиддин ахийларни Кўнёнинг ҳунармандчилик расталаридан билар, улардаги оддийлик ва одилликни ҳурмат қиласарди. Лекин жамоанинг энг қуттуғ маъракаси — қабул маросимида илк бор иштирок этаркан, бу — ахийларнинг ўз одами, муҳтрам, заргар шарофати туфайли эканлигини яхши англарди.

Ўща оқшом чарсиллаб – тутаб ёнаётган машъал ёруғида айтилған сўзлар Жалолиддиннинг аламзада бўлиб, хувиллаб қолган қалбида ажіб бир из қолдирди. Ана шу тўр тўқиб, балиқ овловчи, бесавод, аммо ялпи меҳнат ва ялпи биродарлик ила бирлашган кишилар орасида, азми-иродаси қоядек мустаҳкам, лекинadolat учун бағри ҳамиша лант очиқ ана шу Салоҳиддин ёнида у ўзини оламда адашиб қолган бир тошдек, ёлғиз ва есир хис этмасди.

Эртаси куни тонгда улар қишлоқни ҳам, ахийларни ҳам кўздан яширган тепаликлар олдидан от суриб ўтишаркан, Жалолиддиннинг қўнглидан, ёнма-ён бораётган, ана шу содда, лекин донишманд уста мени жар ёқасида тутиб қолади, деган фикр кечди. У яна ўйларди: ажаб, улар Сайд Бурҳониддин қабрини зиёратига кетишиялтило аслида – ўзлиги сари боришияти.

Шоирни сезгиси алдамади. У устозидан айрилди, аммо унинг қабри сари элтувчи йўлда ўзига дилнишин, ўлгунча содик дўсти анис ортириди. У билан эса ахийлар жамоасида минглаб ихлосмандларга эга бўлди. Лекин унгача ўзи хийла йўл босиб ўтиши лозим эди.

Кайсаридаги султон ноиби Соҳиб Шамсиддин шахсан ўзи Сайд Бурҳониддиннинг дафн маросими ортиқча ҳашамсиз, аммо мархумга муносиб иззат-икром билан ўтишига бош-қош бўлиб турди. Шайх умр бўйи ҳар нечук ташқи, намойишкорона ҳаракатдан ҳазар қилиб, ажіб бир ташналиқ ила ҳақиқатга интилган эди.

Жалолиддин Сайднинг сўнгти кунларида унга суюнчиқ бўлган ноибга хотира учун пирнинг бир-икки китобини қолдирди-да, қолганларини олиб, Салоҳиддин билан Кўнёга қайтди.

Сайд Бурҳониддин ўлими Жалолиддин учун шундоқ зарба бўлдики, унинг тариқат йиллари шунча меҳнат-машақат эвазига тиклаган қаноат кўргони, зилзиладан қулагандек, бир зумда емирилиб, нураб тушди. Юррак осойишни ўраб турган деворлар кум бўлиб сочилди: афтидан, унинг қалби билан ором-осойиш – азалий рақиблар эди.

Сайд неча бор айтган эди: «Мен жинни бир одаммен, хотин, бола-чақа ташвишига тоқатим йўқ. Лекин сен унутмагилким, исломда оила ва никоҳ – вожиб».

Озроқ тасалли топиш ва пирнинг фармойишини ерда қолдирмаслик учун Жалолиддин уйланишга қарор қилиди.

У савдогар Мұҳаммадзоҳнинг беваси Кира-хотунни танлади. Уни бир коса сув билан никоҳлаб, уйига келтирди, унинг беш яшар ўғли Яҳёни ўзига ўғил қилиб олди.

Табиатан юмшоқ ва хушрўй бўлган Кира-хотун Мавлонони беҳад иззат-икром этар, унга муносиб жуфти ҳалол эди.

У бир қиз, бир ўғил туғиб берди.

Лекин у никоҳ Ларендеда у Гавҳар билан кечирган айёмга ўҳшамасди. У хийла узоқлаб кетган, хотин унинг руҳий оламига киролмасди.

Жалолиддин тунларни каттакон шам ёруғида отасининг мулоқотлари ва Сайд Бурҳониддин ўғитларини ўқиб ўтказар, кундузлари илоҳиёт асарлари, Саноий ва Аттор девонлари, инсон умрининг фонийлиги ва майда-чўйда ташвишларга тўлиқлиги устидан масҳара қилиб кулган араб шоири Мутаннаб шеърлари мутолаасига бериларди. Лекин на тунги бедорликлар, на танини меҳнат-машаққатта солишлар, на очлик, на никоҳ, на китоблар унинг қалбидаги қайгу садосини босолмасди.

Фақат унинг масжиди жомеда айтадиган ваъзларига аввал юзлаб, кейин минглаб кишилар йигиладиган, мадрасаю хонақоҳ шогирду муридларга тор келадиган бўлиб қолгач, у тўсатдан пайқаб қолди: унинг қалбидаги янграган қайгу ва алам ўзгалар қалбидаги акс-садо берарди, сабабки, у ўз-ўзи билан беҳад банд бўлган йиллари хонақоҳ деворидан ташқарида кечган воқеалар салжуқ давлати фуқароси қалбини ҳасрат-надоматга тўлдириб юборган эди.

Султон Аълоиддин Кай Кубод 1 аллақачон оламдан ўтган эди. Уни ўғли Фиёсиддин заҳарлаб ўлдирганини ҳамма билар, аммо бу тўғрида ёлғиз имо-ишоралар билан гапиришарди: кўркув-таҳлика пойтахтни заҳарли тумандек чўлғаб олган эди. Вазир Кўбак янги султонни кўғирчоқдек ўйнар, ўзи буюргириб ўлдирган султон Аълоиддиннинг аркони давлатини ва ўзи хавфли деб билган кимсаларни юят аёвсизлик билан қатл этириар эди. Бирорвларни ўз уйига қамаб, томи ва эшикларига ўтин қалаб, тириклайн ёқиб юборишар, бошқаларни зиёфатга таклиф этиб, ўлдиришар, қайбировларни хиёнатда айблаб, қиличдан ўтқазишарди. Янги султон ҳали салтанатдан маст бўлиб, май-мусаллас ичиб, ҳурилиқолар билан банд экан, Кўбак ва унинг шериклари қатл қилингандарнинг мол-мулкини талонторож этишар, савдогарларга оғир солиқлар солишар, ҳунарманделарни сиқиб жонини олишарди.

Одамларни биринчи чақиқдаёқ кўчалар, бозорлардан туғиб олишар, уйларидан судраб чиқиб, дорга осишарди. Кўбакнинг истаган қабоҳатига фатво берувчи уламолар ҳам топилиб қолди. Албатта, уларни қуруқ, кўйишишасди.

Сайд Бурҳониддин вафотидан иккى йил кейин кўпдан Кўнёда кўркув ила кутилган воқеа рўй берди, бу гўё мамлакатда авж олган қабоҳатта аччиқма-аччиқ юз бергандай эди: ўттиз минг

мўғул қўшини грузин ва арманларнинг ёлланма кучлари ёрдами билан салжук давлати сарҳадларига бостириб кирди, Арзинум шаҳрини эгаллаб, аҳолини қиличдан ўтказди.

Мархум сulton Аълоидин Кай Кубод ана шу соатта умр бўйи ҳозирлик кўрган эди. У падаркуш ўғлига мерос қилиб мустаҳкам қальялар, ўн минглаб мағлубият нелигини билмаган, ҳатто Чингизхонни ҳам кўркувга соглан кўп минг сонли қудратли кўшин қолдирган эди.

Етмиш минг жангидан иборат кўшин мўғулларга қарши чиқиб, Сивас шаҳри яқинида душман йўлини тўсди. Тажрбали саркардалар ёш сulton Fiёssiddingga тоғ довонларини эгаллаб, душман йўлига беҳад-беҳисоб пистирмалар қўйиш, унинг асосий кучи – мўғул отлиқларига ҳаракат учун имконият бермай, ҳар бир тош, ҳар бир қояни мудофаа этишини маслаҳат беришди. Бу оқилона маслаҳат эди. Лекин Fiёssiddin уни қабул қылмади. Кўбак кетидан саройни тўлдирган хушомадгўйлар ҳарбу зарб ишида авом бўлсалар-да, сultonning яширин ниятларини пайкашда устаси фараанг эдилар. Улар билишардики, ҳукмдор ёлғиз май-мусалласдан эмас, жанговар шон-шухрат орзуидан ҳам маст эди. Шунга кўра унинг кўнглидаги гапни айтишди. Эмишки, ислом сultonига ёввойи курдга ўжшаб, тогда пистирма куриб, аллакандай мўғулларнинг ҳужумини кутиб ўтириш муносиб эмас. Жанг майдонига чиқиб, уни тор-мор этмоқ керак.

Тож-тактни ўраган хушомадгўйлик занжири ишга тушди. Шу билан салжук давлатининг қисмати ҳам ҳал бўла қолди.

1243 йил 23 июнь куни Кўсатоғ водийсида икки байроқ тўқнашди: салжук-аббосийларнинг қора байроғи билан мўғулларнинг қизил байроғи.

Ўзларининг ҳарбий одатларича, мўғуллар ўнг қанотга грузин ва арманларнинг сараланган ботирларини қўйишиди. Салжуқларда ҳам грузин Дарлан Шарвонизода ва арман шаҳзодаси Ван бошчилигидаги христиан ёлланма кучлари бор эди. Лекин шавкатли грузин саркардаси ўзини биринчи бўлиб душман сафига уриб, шу ондаёқ ҳалок бўлди, унинг аскарлари парокандаликка учради.

Рӯҳан ожиз кишиларга хос бўлганидек, сulton Fiёssiddindagi кибру ҳаво бир зумда кўркув билан алмашинди. Қўшиннинг олдинги сафидағи парокандалик унга мағлубият бўлиб туюлди. У жон ҳовучлаб, қўшинни ўз ҳолига ташлаб, оддий сарбоз кийимида Тоқат йўлига қараб қочди. Қўшинни таҳлика босди. Ҳали қилич ялангочлаб ултурмасдан, туш-тушдан қочишга тутинди. Мўғуллар қочаётганларни қувиб, қароргоҳга бостириб киришди. Уларни мўл-кўл ноз-неъмат, беҳисоб қурол-яроғ, мунаққаш гиламлар, муҳташам чодирлар кутарди. Сultonning хиргоҳи зий-

нат-ҳашаматта ботган эди. Унинг олдида салтанат ва қудрат тимсоли сифатда шер, йўлбарс ва қоплон бойлаб кўйишганди. Подшо кўён юрак бўлгач, шоҳона рамзу тимсоллардан не фойда?

Шундок бўлса ҳам мўгуллар қопқонга тушиш ёки пистирмага дуч келишдан чўчиб, уч кунгача жойларидан жилишмади. Сивас қалъяси ёнида уларни бой совға-саломлар билан қози Нажмиддин қарши олди. Бир пайтлар Хоразмда у мўгуллардан ёрлиқ билан олтин тахтacha – муҳофаза пайдзаси олган эди. Пайдза ва совға-саломлар мўгул нойонининг кўнглини юмшатди: у шаҳарни уч кунгача талонга буюриб, аҳоли жонини омон қолдирди.

Чорак асрлик босқинчилик давомида мўгуллар тушуниб қолишганди: ўлгудек даҳшат-ваҳима солишининг ўзи кифоя, шаҳар таслим бўлган экан, шафқат-марҳамат этиш мумкин, ўликлардан ўлпон ундиrolмайсан. Лекин Дар-ул-фатҳ аталмиш – Қайсари таслим бўлмади. Унинг қисмати ҳам ўзгача бўлди; эркакларни қиличдан ўтказишиди, заиф-нотавонларни чўқмор билан уриб ўлдиришиди, хотинлар, болалар ва усталарни қўлиб ҳайдашди. Йўлда ҳолдан тойтганларни соқчилар тупроқда қориштириди.

Мўгуллар уч ой деганда мамлакатни хонавайрон қилиб, қишки қароргоҳлари – Кавказга чекинишиди, инида ётиб, ўлжасига боқсан бўридек, ўша ёқдан кўз тикиб ётишиди. Бутун салжуқ давлати устида – қонли мўгул байрони ҳилпираб турарди.

Экинзорлар дашти-саҳрга айлантириди, хунарманлар Ўрга Осиёга ҳайдаб кетишиди, қолтан-кутган аҳолига оғир солиқлар солинди. Далалар ҳувиллаб, боғлар, узумзорлар ғовлаб кетди. Бир пайтлар бой-фаровон бўлган мамлакатда очлик-қаҳатчилик бошланди.

Босқинчилар ўзларини мамлакат хўжайини деб ҳис этишлари, ўша Жалолиддин Қазанвиран тепалигида туриб, Кўнё аҳолиси омон қолишини каромат қилиши учун яна ўн беш йил ўтиши зарур эди.

Аммо ўша фалокат рўй берган биринчи гал очликдан силласи қуриган одамлар тўп-тўп бўлиб, гарбга, Византия чегараларига томон кетишарди. Улар бир пайтлар қочқин хоразмий ва хурносонийларга ўхшаб, йўлларни тўлдириб боришар, туркларнинг олтин-кумушлари, ипак моллари, қимматбаҳо ашёлари арzon-гаров бўлиб, византиялик князъ ва савдогарлар кўлига ўтарди, зеро, бир сиқим буғдойнинг баҳоси фалон пул эди.

Оғир, машақватли йиллар бошланди. Қаршилик кўрсатиш имконияти илдизларини туб-тубидан қирқиши учун мўгуллар мамлакатни парчалаб, ҳукмдорлар ўртасида низо-тафриқа уруғини сочишиди. Кўнёда бир йўла уч султон – Фиёсиддиннинг уч

ёш ўғли соҳиби таҳт эди. Улар мўғулларга батамом вассал – қарам эдилар. Ўзини сұлтон Аълоиддиннинг ўғли деб эълон этган туркман босмачисининг тӯдаси пойтаҳт теварагини додга келтирганди.

Ҳеч қайдан нажот йўқ, ҳеч кимсадан мадад кутилмасди.

Ҳамиша оғир ва алғов-далғов йилларида бўлганидек, фуқаро ўз умид кўзини яна Худога тиқди. У тасалли ва руҳий саботни расмий руҳонийлардан эмас, сўфий шайхлардан, воиз ва зоҳидлардан излади. Уламо ва фақиҳлар амалдору бекларга ўҳшаб, салжуклар паноҳида ҳам, мўғуллар кўл остида ҳам тўқ-тўкин яшашарди. Сўфийлар эса ҳар қалай, ўз тажрибаларидан очлик нима эканлгини билишарди. Улар нафрат ва низо айёмида бирбируни севишга даъват этишар, зўравонлик ва ажалдан жонни кутқазиб қолиш мушкул экан, лоқал инсоний қадр-қимматни сақлаб қолишга ундашарди. Ҳа, сўфий шайхларнинг нияти нариги дунёга бошлиш эди, аммо улар шундоқ фазилатларга эга эдиларки, бу фазилатларга ҳеч ким, ҳаттоқи мўғуллар ҳам бас келолмасди.

Худди ана шу йилларда Жалолиддин Кўнёниг энг машхур, энг суюкли сўфий воизларидан бирига айланди.

У дунё ҳақида билиш мумкин бўлган ҳамма нарсани билар, ақл-идрокка мусассар ҳамма нарса унга мусассар эди. Аммо у ўз юрак ҳаяжонини жиловлай олмаса, не қиссин?

У ўз-ўзини билди, ўзгаларни билди, лекин бу унга қувонч келтирмади.

Ориф киши овқат излаб, уясидан учган, лекин овқат то-полмай, уясига қайтмоқчи бўлганда, йўлини йўқотиб кўйган күшчага ўхшайди, у аросатда қолади.

У Дамашқдан қайтаркан, йўлда учратиб сұҳбатлашган ўша зоҳидни тез-тез эсга оларди; зеро, унинг қалбида ҳалқ қайгуси ҳам қўшилиб, минг чандон орттан қайфу садоси, тобора шиддатта, надоматта тўлиб жаранглар, аммо доира садосидан асар йўқ эди. Табриздан чиққан күёш Кўнё устида нур ёйган ўша улуғ кунгача, устози Сайд Сирдоннинг «Сен тезда дўсти аниб ортирасен» деган каромати рўёбга чиқмагунча, дойра садосини эшитмади.

Ҳа, у ана шу кунга покланиб, мойланниб ўз ўрнига осиб қўйилган чироқдек шай эди. Фақат ёндирувчи, ҳаёт бағишловчи учкун кутарди.

Ҳа, ўша куни у абадий учмас бўлиб ёнди.

Агар ўша кун келмаса, у ким бўларди? Ўзининг отаси Султонул Уламога ўҳшаб, минглаб, ҳаттоқи ўн минглаб шайхларнинг бири, мусулмон дунёсидаги зукко ва савдоий, олим ва жоҳил, жазавали ва сокин ўн минглаб шайхларнинг бири бўларди.

У ўша кун тоат-ибодат, ваъз-ниёз, зоҳидлик-жафокашлик, илму илоҳиёт – барини тарқ этди. Ишқдан бўлак, инсонга муҳаббатдан бўлак, баридан воз кечди.

*Воҳ, менга Машриқ надир, Мағриб надир,
Балки кўқларга учармен, барни бир
Унда бўлмас эрса гар сендан нишон,
Ҳеч эрур менга бу умри жсовидон.
Соҳиби тоат эдим, зоҳид эдим.
Соҳиби минбар эдим, воиз эдим.
Амири дил бўлди, қуюндай уйришиб,
Қолдим охир сенга бир ошиқ бўлиб...
Қўлларимда доимо Қуръон эди,
Менга ҳамроҳ ҳар нафас, ҳар он эди,
Тилларимда дам-бадам зикри Худо,
Энди бўлса қўлларимда доимо
Маҳбубим – ёрим жаранг рубоб эрур,
Шеъру рубоий менга офтоб эрур...*

Жалолиддин оёққа турди. Ўша кун, гўё орадан чорак аср ўтмагандек, шундоқ кўз ўнгига ярқираб турибди.

Янгроқ ва навқирон овозда у хизматкорга қичқирди:

– Ҷақир менга Ҳусомитдин Чалабийни!

У шай эди. Муҳаббат қюёши шарафига умр китобини тутатмоққа шай.

Хизматкор уйқули кўзларини уқалаб, Синжари масжидига Котибул Асрор Ҳусомитдинни бошлиб келаркан, шаҳар узра яна тун чўккан, икки учи кўкка қадалган ҳилол уфқдан найза бўйи кўтарилиган эди.

Ҳусомитдин масжидга оёқ, қўйиб, салом-алик ўрнига шу сўзларни эшитди:

– Эй Ҳусомитдини ҳаётбахш! Олтингчи китобни бошлашни қанчалар орзиқиб кутасен...

«Маснавий»нинг сўнгти жилди бошланиб келарди.

БЕПИНЧИ БОБ

ҚУЁШ БИЛАН УЧРАШПУВ

О, ер устида юрган не-не кимсаларни биз тирик санаймиз, аслида улар ўлик, ер остида ётган не-не зотларни ўлик санаймиз, аслида улар тирик.

Абдулҳасан Ҳарақоний

ЙЎЛОВЧИ

Олти юз қирқ иккинчи йил ҳижрий, акраб ойининг жумодул охири ёки бир минг икки юз қирқ тўртгинчи йил миодий, йигирма бешинчи ноябрь куни Қайсаридан Кўнёга томон элтувчи йўлда якка-ёлғиз бир йўловчи борарди. У пакана бўйли, кулранг эшагининг оёқ босишига тоқат қилиб, бир меъёрда чайқалар, илик куз қуёши остида ястаниб ётган водийга синчковлик билан кўз соларди.

У салжуқ давлатнинг не-не шаҳарларини босиб ўтмади, бари тўзиб, тутдек тўкилиб ётибди. Кимсасиз, хувиллаган йўлларнинг четида суюклар тупроққа қоришиб ётар, семириб кетган қарға-қузгуналар ёлғиз йўловчини кўрганда, хуркиб-чўчиб учишмас, балки эринибгина экilmай қолган, бўм-бўш пайкалларга чекинишарди, холос.

Ҳавода қиргийлар, қора қалхатлар сузиб юрарди. Гоҳида камон тақдан соқчиларини эргаштириб, елкасида бир қулоч коқилини ўйнатиб, қисиқ кўзли хон чопари шитоб ила ўтиб қоларди. Худо билади, у маҳфий хабар билан қаёққа кетяпти. Пекинданми ёки саҳролар қўйнидаги Қорақурумдан, қадимий Мароқиданми ёхуд Руснинг ҳудудсиз ўрмонлар ичра яширган, нимқоронгу ёғоч шаҳарларидан?

Карвонсаройларнинг томлари ўпирилиб тушган, туңлари тоғларда чўзиб-чўзиб бўрилар увлар, улар гўё музaffer мўғулларга ҳамду сано ўқишиарди.

Йўловчи Арзирумда бир неча йил болаларга савод ўргатиб, бирорта таниш чехра учратмади. Чолдеворлар аро қўрқув-ваҳимадан бўзарган соялар судрагиб юришар, оқшомлари эса шундоқ майдонларда тикилган ўтовларда қимиз ичиб, ширакайф бўлган мўғул жангчиларининг бўри унишига ўхшаш хониши эшитиларди.

Агар ахийлар, уларнинг мадад ва маслаҳати бўлмаганда, йўловчининг бу водийга етиб келиши даргумон эди. Ўшалар уни Табриздан бу ёқса кўлдан-кўлга узатишарди.

Бу ерларда, Кўнё теварагида баҳархол, топталган бўлса-да, мевага сероб, ҳосилдор боғлар учарди. Озиб-тўзиган, аммо тиниб-тиңчимаган деҳқонлар полизларда аввалтидек ўралашиб-йўмалашиб юришар, арпа янчиб, таппи куритишарди. Атрофдаги тепаликларда, анча сийрак тортиб қолган эса-да, аммо четдан қараганда, ҳамон беҳисоб бўлиб кўринувчи қўй сурувлари ўтлаб юради. От-уловнинг туёги остида йўлларнинг тўзони чиқиб ётарди.

Тушдан сўнг аввал миноралар, сўнг Кўнё қалъасининг дэворлари кўринди. Шер ва фаришталарнинг суврати билан безатилган мармар гумбазлар ярқираб кўзга чалинди. Қалъа атрофидаги завурлар сувга тўлдирилган, уларда осмон акс этарди. Гўё ҳаммаёқ осойиш-осуда дегандек, зовурлар устидаги занжирбанд кўприклар тушириб қўйилганди.

Бутун мамлакат устидан елиб ўтган қонли довулдан бу шаҳарни қандай куч сақлаб қолди экан?

Йўловчи барваста, кекса чинорлар соясида эшагини тўхтатди. Шаҳарга киришдан олдин уст-бошини жишила тузатиб, фикрини бироз жамлаб олмоқчи эди. У эгарга осиглиқ чарм халтани ечиб, бўйрачага кўл чўзаркан, чинорлар остида худди уникига ўхшаш пакана бўйли эшагини етаклаб бораёттан деҳқонга кўзи тушди, эшакнинг икки биқинига иккита узун сават осилган эди. Ундан ҳам нарида – полизни, полизда хирмон қилиб уюлган ола-була тарвузларни кўрдио йўловчи эшакни ўша ёқса бурди.

Туёқ товушини эшитиб, деҳқон ҳадисираб, орқага ўтирилди ва таққа тўхтади. Бу – чалвори куймичига шалвираб тушган, кенг, қизил камар бойлаган турк эди. Ўнг ёноғида йирик, тугма нори бўртиб турарди. Йўловчи – яқинроқ келиб, ундан тарвуз сўради.

Деҳқон хирмонга югуриб, иккита чўзинчоқ тарвуз танладида, уларни салмоқлаб, шапатилаб, маъкул топди шекилини, келтириб, икки қўллаб йўловчига тутди. Лекин пул олмади. Узоқ йўл босиб келган мусофирдан тарвуз учун пул олиш мусулмонга ярашмайди, деди.

Йўловчи раҳмат айтиб, эшигини чинорга бойлади, сояга бўйрача ёзиб, халтасидан арпа нон, кўзача ва эски яман пичогини олди. Шу топда орқадан деҳқоннинг:

– Исиб қолган! Совутиш керак эди. Кудук манави ерда! – деган овозини эшитди. У эшакка тарвуз оргаётуб, йўловчининг ҳар бир ҳаракатини зимдан кузатиб турарди. – Факат кудукқа тушириш нокулай челак, ағдарилиб кетади! – деб давом этди

у, гүё ўз-ўзига гапиргандай.

— Бунинг йўли осон! — деди йўловчи. У халтасидан чилвир олиб, тарвузларни тўрлаб бойлади-да, сўнг бир учини ушлаб, қўш ийрик мевани кўтаргандек, салмоқлаб, дехқонга узатди.

— Қойил! — мақтovдан ўзни тиёлмади дехқон. Йўловчи индамади.

У тарвузларнинг қудуқда совушини кутиб, чўққайиб, чинорга суюнди-да, кўзларини юмди — афтидан, йўл азоби уни чарчтаган эди..

Ёши қирқдами, эллиқдами — билиб бўлмасди. Юзи қорачадан келган, соқоли сийрак, бухорча ола-байдоқ тўн қотма гавдасини бемалол ўраб турарди. Оёғида мукки этик, бир энлип салла қалпоғи устидан нари-бери ўралган. Ўртамиёна бир савдогар, дейиш мумкин. Лекин кўз қараши савдогарникига ўхшамайди, чамалаб боқувчи, ташвишли, кибр-ҳаволи қарашиб эмас, тиканакдек қадалиб, юракка ботувчи назар. Ҳали у чилвир олаётганда, дехқон кўриб қолди: халтасида шайхлар ҳассасига тақадиган темир қуббача — алам ва муқаддас оятлар ёзилиб, қайиққа ўхшатиб тикилган латта қалпоқ бор эди. Балки дарвешидир?

Йўқ ўхшамайди — қўллари дарвешнинг қўлларимас, меҳнатта ошно қўллар, тирноқлари ийрик ва ясси. Тарвузларни кўз очиб юмгунча тўрлади-кўйди! Ҳа, билиш қийин, ҳозир йўлларда кимлар тентирамайди.

Йўловчи ҳамон қўзларини юмиди ўлтиради. Унинг хаёлидан айқаш-уйқаш бўлиб лавҳалар кечарди. Серсоқол, айёр, жоҳил, тошибагир, соддадил баширалар, чехралар. Шаҳарлардаги кўчакўйлар, вайрон этилган қасрлар, ҳовлилар, йўл-расталар, — ҳа, чарчабди. Лекин фикрини жамлаши қанчалик зарур бўлмасин, у ўзини зўрга солмасди: ана шу айқаш-уйқаш оқимдан керак сўз, керак тимсол ўзи қалқиб чиқишини биларди. У билардики, руҳ-учкур бедов, яхши ўргатилган экан, манзилга ўзи етказади, қисташ, никташ — зиён.

Унинг кўз ўнгига Табриз кўчалари намоён бўлди. Хон Хўлагу оёқости этиб, ўз қароргоҳига айлантирган Табриз эмас, кувнок, шўх-шаддод болалиги кечган Табриз. У оддий сават тўкувчи отасини кўрди — шўрлик даҳшатли вабо йили ойиси билан бирга қазо қылган эди.

Ана у, етти яшар бола отаси билан кўл бўйида ўлтиришибди. Этнида чолвор эмас, янги жароҳатни тирнамасин учун нақтовонигача тушадиган узун кўйлак, энгари. Уни тунов кун суннат қилишган. Ўшанда у ҳаттоқи «иҳ» демаган, мана энди ўзини эркаклар қаторида кўриб, отаси билан ёнма-ён ўтирибди.

Кўлда ўрдакчалар сузишади, улар саёз жойларда шўнғиб, тумшуқчаларини шақиллатиб, лойқа симиришади, қирғоқда эса, уларни тухумдан чиқазган она товуқ дод-вой солади. Чурқиллайди, қичқириб, қанот силкитиб, чақиради...

Мана у куттган рёё келди... У умр бўйи, то соқолига оқ тушгунга қадар, ўзини товуқ остидан чиққан ўрдакча деб ҳис қиласи. Олис қирғоқларда эса қанот қоқишиб, унга ҳаёт берган отаси билан билим берган шайх Абу Бакр қолищди.

Устози Абу Бакр ҳам сават тўқиб, рўзғор тебратарди. У оддий уста эмас, ҳунарманд ахийлар жамоасининг оқсоқоли эди. Абу Бакр унга кўп нарса ўргатди. Ўзи неки кашф этган, ўзгалардан неки ўрганган бўлса, ҳаммасини: ахлоқ асосини, олам ва адолат тасаввурини, иқбол ва ҳақиқат моҳиятини ўргатди. Анави соддадил деҳқонни ҳайратта солгаган ҳунарни ҳам.

Аммо унда Абу Бакр илғамаган бир нарса бор эди. Ёлғиз ўшами? Ҳеч кимса ҳанузгача ундаги яширин оловни пайқамас эди, гёй замона уни товуқлар орасида яшовчи кўримсиз ўрдакча қисматига маҳкум этган эди.

Шунинг учун ҳам у шайх Абу Бакрни тарк этди, ўзини тушунадиган дўст, устоз излади. Қадрдон жамоаси, она шаҳрини ташлаб чиқди. Не-не йўллар босиб, не-не шайхлар билан учрашимади. Лекин ҳеч кимса унинг саволларига жавоб беролмади, ҳеч кимса унинг исёнкор руҳини англай олмади, унинг муросасиз фикр-мулоҳазаларини сабр-бардош билан тингламади. Ҳаттоқи у хузурида хийла дарс-сабоқ олган буюк китобдор ва донишманд Ибн-аль-Арабий ҳам чекланган-маҳдуд эди. Ўз илми, ўз дониши билан. Албатта, улардан юз ўтирамади. Бироқ фан воситадан мақсадга айланаркан, у ҳақиқат юзига парда тортади. Шу ҳақда Ибн-аль-Арабийга айтганда, у бошини эгди:

– Ўғлим, сўзларинг қамчидек беаёв!...

Бағдодда машҳур шайх Аҳвадиддин Кирмоний билан учрашиб, сўради:

– Нима қилаяпсен?

– Сув солингтан төғорада ойни кузатаяпмен!

Орифларнинг мавхум тили унга таниш эди. Шайх ҳар қатра сув, ҳар зарра тупроқда ҳусни мутлок, ҳусни ваҳдатни кўраман, демоқчи эди, яъни ҳусни инъикосни.

– Магар бўйинингта чилқон чиқмаган бўлса, бошингни кўттар!

– деди йўловчи. – Осмонга боқ, нега унда ойни кўрмайсен?

Бас, уни Ибн-аль-Арабийки тушунмаган, Кирмонийки англамаган экан, ўзгалардан не гина? Лекин, ҳар қалай, шу ёруғ оламда уни англайдиган, унинг кўнглига кўзгу бўладиган кимса бўлиши керак. Балки у деворлари мўғулларга қадар ҳам, ҳозир ҳам сабит турган ана шу шаҳардадир. Дунёни бўм-бўш дейиш

ақлга сифмайди. Токайгача у товуқ остидан чиқиб, ўзини сувга урган ўрдакча янглиғ, ўзига ўхшашларни учратолмай, сарсон-саргашта юради. Наҳотки, унинг қалбини кемирган ҳақиқат дунё юзини кўрмай, пинҳонлигича қолиб кетади...

— Марҳамат!

Йўловчининг қаршисида, у аллақачон унугиб кўйтган дехқон тўрланган, ҳамон сув чакиллаб томиб турган тарвузларни тутиб туарди. Эшакка осилган, ерга тегай-тегай деб турган саватлар ҳам тарвузга лиқ тўлдирилган эди.

— Мен билан нонушта қыл, биродар! — деди йўловчи арпа нони билан кўзачага ишорат этиб.

Дехқон рози бўлди. Бўйрача ёнига чўкди. Бир оёғини остига йиғиб, иккинчисини тиззадан букиб, тикка тутиб, унга суюниб ўлтириди. Бир бурда нонни жуда авайлаб олди. Йўловчи ўз насибасини тишламагунча, кутиб турди. Сўнг бир оз торгиниб, лекин астойдил чайнай бошлиди.

Ўлтириши, овқат чайнашига қараб (аввал ўнг жаги билан чайнар, овқатта бошқалардан олдин кўл чўзмас эди) йўловчи унинг ахийлар жамоасининг кичик аъзоси, ўғлон эканини пайқади, бир пайтлар ўзи ҳам ўғлон бўлган эди.

Йўловчи тарвузнинг бошидан бир паррак олди, сўнг ағдариб, думи қисмидан ҳам паррак олди. Кейин тиликлаб, бўйра устига тизди. Дехқон белбоғидан ясси пичоини суғурди («Рост! Ахийлар тифи!»), уни чалворига артиб, тарвуз тилигини бўлакларга бўлди-да, битта-битталаб оғзига солиб, нон билан қўшиб, чайнай бошлиди.

Улар жим туриб нонушта қилишди. Дехқон бир оз одоб сақлаб, сўнг сўради:

— Жаноблари узоқ йўл босиб келаётганга ўшайдилар. Дунёда не гаплар бор?

— Дунёда сабру бардош битган, мастилик-сармастилик ҳам ҳаддига етган, — жавоб берди йўловчи. — Ё сизларда бошқачами? — у водийга ишора этид.

— Бизда ҳам кетма-кет икки йил очарчилик бўлди, — деди дехқон назокат юзасидан сұхбатдошининг юзига боқмай. — Бизнинг Комил қишлоқда бор-йўғи ўн икки жон қолди, холос, қолганлар қазо қилди. Аллоҳнинг марҳамати билан бу йил анча яхши келди..

— Аллоҳ марҳаматли, лекин одамлар ўофил!

Дехқон сұхбатдошини бошқача кийинган суфий деб ўйлади, негаки гаплари дарвешларга ўшаб мажхул эди, унинг оҳангидага гапни илиб кетди.

— Тўғри, ўофил, лекин ҳамма ҳам эмас. Кўнёда Худони танийдиган шайху қаландарларнинг сон-саноғи йўқ!

Йўловчининг юзида илк бор заҳарханда зоҳир бўлди. Шайхлар эмиш! У ўз йўлида не-не шайхларни кўрмади. Улар бозордаги жарчиларга ўхшаб қичқиришгани-қичқиришган: «Хой, келиб қолинг, сочингизни қириб, соқолингизни юлинг, менинг қўлимдан муборак ҳирқани олинг!» Нуқул ўз шухратлари, ўз тозаликларини йўлашади. Тақводорликларини фироқ-димоқ билан писанда қилишади. Тақводорларнинг тақвосидан кўра оғирроқ иллат йўқ!

— Шайх ва сўфийлар — дину диёнатнинг катта йўлидаги қароқчилардир! — деди йўловчи кескин оҳангда. — Яхшиси, манави сувдондан май симир!

Деҳқон, юзида табассум билан қотиб қолди. Муштуми билан бурнини артди. Шайхлар ҳақида шундоқ гаплар гапириш! Яна дарвеш эмиш! Тағин май ичишни таклиф қилиши-чи...

Балки, ахий — сарбоздир? Ўшалар май ичишади. Сўфийларни хуш кўришмайди. Нега унда ахийчасига ўлтирумайди, овқатни ўнг жағи билан чайнамайди?

— Билмадим... Лекин бизнинг Салоҳиддин заргар — тақводор шайх. Одамнинг жони. Ўша бўлмаганда, аллақачон очликдан ўлиб кетардим. Биз у билан ҳамқишлоқмиз....

Заргар Салоҳиддин. Қишлоқда туғилган. Балки ахийлар шайхидир. Эҳ, биродар, биродар! Шайху дарвешлар икки қўллаб сувратга ёпишишган, сийратни кўришмайди. Ҳатто бу дунёдан қочмай, шу дунёда яшайдиган, ўзни мардумдан ажратмай, халқ билан бирга меҳнат қиласиган ахийлар ҳам, ҳунармандларни беклар ва улар ортида турган мӯгуллар бедодидан ҳимоя қиласиган, уларга бирдан-бир суюнчиқ ўша ахий биродарлар ҳам воситани — маросим, муқаддас китоблар, анъаналарни мақсадга айлантиришган, уларнинг жамоаси эса парда бўлиб, ҳақиқат юзини кўзлардан тўсиб турибди. Шунинг учун ҳам у ахийлардан кетди.

Деҳқон сукут сақлаб, қўшимча қилди:

— Султонул Уламонинг ўғли Мавлоно Жалолиддин ҳам ҳақиқатшунос шайх.

Йўловчининг юраги қинидан чиқаётди. У ҳаяжонини сездириб қўймаслик учун, сувдоннинг оғзини очиб, уни бошига кўтарди.

— Уларни сен биласен! Биз эса манави оби замзамни симирамиз, кайфиятимиз дарров жойига тушади қўяди. Қонми, тарвуз шарбатими, мусалласми — бизга бари бир!

У бошини орқага ташлади.

Номашрӯй ичимликни сувдек қулт-қулт ютаётган йўловчига қараб, деҳқон бирдан йўлади: бу — савдогар ҳам, сўфий ҳам, ахий ҳам эмас. Унинг қаршисида Бобо Исҳоқнинг қирғиндан омон қолган муриди ўлтирибди.

Мўгуллар келишидан беш йилча олдин тақвадорлик билан кун кечириб юрган Бобо Исҳоқ дехқонларни осий султон, падаркуш Фиёсиддинга қарши оёққа кўтарди. Ўзини Расууллоҳ – Худонинг элчиси деб атади. Донгдор бекларни қиличдан ўтказиб, салтанатни қўлга киритишига сал қолди. Жангчилар муртад ва кофир Бобо Исҳоқ Амасъё қатъя минорасида осилди, деб қайта-қайта жар солишига ҳам, одамлар ишонмасди. Аллоҳнинг пайғамбарини осиб бўлармиди!

Дехқон яна бошқа хаёлга борди: шайхларга қарши ғазаб, қон ва май ҳақидаги даромад гаплар – яширин ишорат. Унинг суҳбатдоши пойтахт атрофларини қийратиб, «Аълоиддин Кай Кубоднинг ўғли, ҳақиқий султон биз билан!» деб қичқиравчи туркманларнинг хуфияси.

Кутимагандаги бошига келган бу фикрдан дехқон дадилланди. Унинг яноқлари қизарди, чеккасидаги нори, бўғриқиб кетди. У сувдонга қўл чўзди.

– Ким бизга дўст бўлса – у ажалга шерик!

Бу – Бобо Исҳоқ исёнчиларининг шиори эди, улар бу шиор билан Малатъя, Сивас, Тоқат, Амасъя шаҳарларини ишмол этиб, Фиёсиддин қўшинларини тор-мор қилишган, унинг байробини тортиб олишганди. Ўшанда ҳозир мўгуллар билан бирлашгандек, фаранглар билан бирлашмагандага, султон ҳам, унинг беклари ҳам омон қолмасди. Қиршаҳар яқинидаги жангда исёнчилар сафида ҳатто хотинлар ҳам жанг қилишди, фақат ёлланма фаранглар ёрдамида Фиёсиддин ғалаба қозонди. Еш болалардан бўлак, барча дехқонлар қиличдан ўтказилди. Худди ғайридинларга ўхшатиб, улар мол-мулкининг бешдан бирини хазинага олишди, қолган қисмини, хотинларини ҳам қўшиб, аскарларга бўлиб беришди.

Ўшанда ахийлар дехқонларни қўлламай, хато қилишди. Шайхга тезроқ хабар қилиш керак. Агар Бобо Исҳоқ дехқонларию ҳақиқий султон (мамлакатни ғайриларга оёқости қилдирган анави эмас) ва ахий биродарлар бирлашса борми, мўгулдан номи нишон қолмайди!...

Йўловчи севинмади ҳам, ажабланмади ҳам, у илгариги бепарволиги билан сувдонни дехқонга узатди. Соддадил дехқон уни босмачиларнинг хуфияси ёки бирор дехқонлар саркардасининг яширин элчиси, деб ўйлади. Ҳолбуки, у бор-йўги ўз қалбининг элчиси эди.

Ўткир хурмо шаробига ўрганмаган дехқон бир қултум ютибоқ, афтни буриштириди, уни кузатиб турган йўловчи сўз қотди:

– Йигит кишига ўлжа – унинг юраги бўлади. Бу ўлжа шерикчиликни билмайди – у бус-бутун дўстга бағишланади.

Шу сўзларни айтиб, у суҳбат тугади дегандек, ўрнидан тур-

ди. Бўйрачани йигиб олди. Кудукқа яқинлашиб, кийим-бошини қоқди. Кўлларини чайди. Юзини ювди. Деҳқондан шаҳардаги карvonсаройларни суриштириб, Ҳалқабагўш дарвозаси томон – ўз қисмати сари юрди.

МАРЖА-АЛЬ-БАХРАЙН

Йўловчи кўэини очганда, қуёш у қўнгандан Гуруччурушлик карvonсаройи гумбазидаги туйнукдан мўралаб туарди. Ҳовлидан сувнинг шилдираши, «так-туқ» оёқ шарпалари, саррофларнинг гангир-гунгир сухбати эштиларди. Шанба эди. Лекин янги савдо ҳафтасининг биринчи куни учун карvonсарой деярли жим-жит эди. Меҳмонлар оз, ҳужраларнинг ярми бўм-бўш туарди.

У хонақо ва мадрасаларга кўпдан қўнмасди. Хонақоларда шайх жорий этган тартиботларга бўйсуниш, мажлисларга иштирок этишга тўғри келарди. Ўз эркини бўғишни истамас, бирор бир сўфийлик сулукига мансублик ери ҳам йўқ эди. У уларнинг одами эмасди.

Мадрасада мезбонлар ўз ҳукуқларидан фойдаланиб, унга савол бериб, илохиёт юзасидан баҳсга тортишлари мумкин эди. У баъзи уламоларга ўхшаб, истаган пайтда, истаган саволга жавоб беришни истамас, балки жавоб беролмас эди. Магар ўйлаганларини ўз сўзи, ибораси билан айтадиган бўлса, уни кофир ва даҳрийга чиқазиб қўйишлари тайин эди. Бу борада тажрибаси бор, у бир жойда узоқ қўним топмай, кўплаб мусулмон шаҳарларини кезиб чиққан эди, уни бекорга Уchar деб аташмасди.

Бунинг устига, хонақо ва мадрасаларда уни таниб қолишлиари мумкин эдикки, буни у сираям истамасди. У эркин юришни, номдорлик ва шон-шуҳратдан, маросим ва тартиб-қоидалардан, бекорчи гап сотиши ва мавхум мулоқотлардан фориғ бўлишини истарди: у сайёҳ эди, сайёҳларга энг қулай қўналға – карvonсарой эди.

У ўрнидан туриб ўтирди. Соқолини таради. Белбогини бойлади. Ҳам хонтахта, ҳам тўшак ўрнида хизмат қиласидан бўйрачани йигди. Бош томонидаги халтадан дамашқий кимхоб тўнини олиб кийди. Халта ичини пайпаслаб, кашкул ва Аллоҳнинг исми битилган алам билан ёнма-ён латта қалпоқ турганига ишончи комил бўлди. Унинг ичиди Табриз ахийлар шайхининг Кўнё ахийлар шайхига юборган мактуби ҳам бор эди. У жуда начор қолганида, ахийлардан ёрдам сўради.

Ҳамма нарсанинг жой-жойида эканини кўргач, у қўлтиғи остидаги халтачадан бир олгин, бир кумуш танга олиб, белбогига тутди. Яна халтани титкилаб, заррин ва нуқра қатимлардан

чийрилган узун ип олиб, ҳовлига чиқди, фаввора олдида таҳорат олиб, ювинди. Сўнг хонаси эшигига қулф солдириш учун хужайиннинг ҳузурига борди. Хўжайин унинг эгнида серҳашам дамашқий тўн кўриб, айтганини дарров мұхайё қила қолди, сандикдан қымматбаҳо қулфларни олиб, бир пасда тизиб ташлади. Бу Ҳалаб ва Генуя усталари ясаган, арманча, грузинча, самарқандча, бухорча усусларда ишланган ясси, юмалоқ, илтакли ва равон, икки қабзали қулфлар эди. У энг оғир, очиб бекилиши мушкул, калити уч тишши қулфни танлади. Хўжайин бир тилло сўради. У савдоллашиб ўтирмай, олтинни сандиқ устига иргитдида, қайтимга бир бўйра беришни тайинлади. Калитни ярақ-юруқ итга илиб, елкасига солди.

У энди кўринишида ба давлат Дамашқ савдогарларидан қолиши масди. Унинг дарвеш хужрасига ўҳшащ шипшийдон хонасида кашкул, Куръон, бўйрача ва чопондан бўлак ҳеч вақо йўқлиги кимнинг хаёлига келибди, дейсиз?

Дарвоза олдида саррофлар ўтиришарди. Уларда истаган тангани мис мангиrlар, олтин динорлар, миср ёки ҳалаб юсуфийлари, генуя флоринлари, венеция дукатлари, кумуш дирҳамларни сulton ақласига алмаштириб олиш мумкин эди. Даалол ҳам, судхўр ҳам, кўпинча жаллоб ҳасм уларнинг ўзлари эди. Уларга истаган миқдорда ақча бериб, ёлғиз саррофлар ва уларнинг шериклари тушунадиган, сирли белгилари бор бир парча чарм олинарди. Кейин ўшанинг эвазига Қоҳира ёки Бухоро, Дарбанд ёки Генуядаги истаган саррофдан ўша маблағни қайтариб олиш мумкин бўларди.

Йўловчи саррофнинг гиламчасига кумуш дирҳам ташлаб, ундан ўн ақча олди-да, белбоғига тутди, сўнг девор остига бўйрачасини ёзиб, чордона қурди.

У шошилмасди. Узоқ дарбадарлик йилларида бирор иш бошлишдан олдин бир кунни ана шундоқ кўчада ўтириб, иккинчи кунни бозор оралаб ўтказиш унга одат бўлиб қолган эди. Ана шу икки кун давомида кўпни кўрган сайёҳнинг синчков назарига асосий нарса – шаҳар не билан яшаяптию нечук яшаяпти – аён бўлади-кўяди. Тасодуф уни зарур кимсаларга ўзи рўпара этарди.

Савдогарлар ақласига қурилган Гуручбурушлик карвонсаройи икки катта гузар кесишган жой – чорсуга яқин жойлашганди. Дарвозанинг шундоқ рўпарасида ҳашаматли мадраса қад кўтарган, ундан сал нарирокда эса яна бошқа бир мадраса савлат тўкиб туарди. Ён кўча тарафдан ҳаммомнинг гумбазлари кўзга чалинار, хуллас, бу ер анча гавжум жой эди.

Пешин намозидан сўнг кўча-кўйни мадраса талабалари тўлдириди. Бирорлар фоний танини боқиши ғамида бозор тарафга – кўп сонли ошконаю емақхоналарга ошиқишар, айримлар эса таъ-

зим-тавозе ила мударрисларга эргашиб, хос йифинлар, девон-хоналар сари боришарди.

Мусофири савдогарлар бозордан хушнуд бўлмаса-да, ҳар қалай очиқ чехра билан қайтишарди – ҳафтанинг биринчи савдо куни чакки бўлмаган шекилли. Гумаштгалар, жаллоблар, карвонбoshiлар, саррофлар билан бирпас гижиллашиб олишарди. Дарвешлар эгри таёқларини дўққиллатиб, кашкулларидағи мис чақаларини шақиллатиб, уларнинг устига бостириб келишар, оладиганларини олиб, яна йўлга равона бўлишарди.

Кўча-кўйни тўлдирган оломонни оралаб, ўтин-чўп, халтасават, булоқ суви тўла мешлар ортилган эшаклар пилдираб ўтиб бораради. Мешкоблар, ҳолвапазлар, атторлар харидорларни бақириб чақиришарди. Хуллас, тириклилик ўзининг одатий ма-ромида оқар, агар шу югур-югур, тиқилингчда бир тур маъюслик кўзга ташланмагандек, мўгуллар офати ҳам, очарчилик фалокати ҳам рўй бермагандек эди. Савдогарлар баланд руҳ билан эмас, шунчаки томоқ қириб қичқиришар, саррофлар ҳам одатга кўра, шунчаки кафтларини ишқашарди. Якка-ёлғиз ўткинчиларнинг чехрасида у кўпроқ қайғу ва малолат кўланкасини кўярди.

Тўсатдан халойиқ орасида шовур-шувур бошланди. Қамишзор устидан ел учиб ўтгандек, ҳамма бошлар бир томонга бурилди. Ё сulton, ё мўғул нойони, ёки ўзга бир амалдор келяпти, деб ўйлади йўловчи. Шунда унинг қулогига кушод чалинди:

– **Мавлоно Жалолиддин келмоқдалар!**

Бу номни у дастлаб бундан ўн йилча муқаддам Дамашқда эшитган эди. Кейин гоҳ Ҳалабда, гоҳ Арзиумда, гоҳ Қайсарида, гоҳ Табризда тез-тез қулогига чалиниб турди. Ниҳоят, ана шу ном уни йўлга чорлади.

У ўрнидан қўзғалиб, йўл ўртасига қараб юрди.

Баланд йўрга хачир минган уламо, худди пиёда аскарлар кўршовида келаётган донгдор чавандоздек, ўнги-сўли тўла муришлар, шогирдлар билан чорраҳага яқинлашиб келарди. Қуюқ қора соқоли кўксига, дасторининг печи ўнг елкасига тушган. Жилов тутган кўли ҳирқанинг кенг енги ичиди яширинган. Юзи қорачадан келган. Гўё унга тикилган кўзларни сезмаётгандек, унинг номини айтиб, кўтарилаётган шовур-шувурни эшитмаётгандек, назарини ерга қадаб келарди. Ё чинакам ўй-хаёлга толган, ёки одамлар эътиборидан азият чекарди.

Йўловчи тирсаклари билан оломонни нари-бери суриб, отилиб олдинга чиқди. Қўлини йўрганинг нақ тумшуғи остида силкиди, кескин ҳаракатдан тўнининг енги тирсаккача сурилиб, томирлари чийрилган иплардек чирмашиб кетган кўлилар кўринди – у хачирнинг жиловини маҳкам ушлади.

Ўша хайрли шанба куни Жалолиддин пахта савдогарлари маблаги хайриясига қурилган Памбафурушон мадрасасига яна таклиф этилганди.

Баҳс мавзуи иккى ҳадис эди. Мұхаммад пайғамбар айтмишдикі: «Аллоҳ аввало оқ гавҳар яратди». Яна айтмишдикі: «Аллоҳнинг аввал яратгани ақдидір».

«Оқ гавҳар» ибораси араб тилида «аль-ақл-аль-аввал» деб юритиладиган ўша бирламчи ақлга баробарми? Баҳс яна шу хусусида қизиб борарди. Мутлақлик, универсаллик, потенциалик, «аль-ақл-аль-аввал»ни уч жиҳатдан шарҳловчи уч жиҳатми ёки унинг нури тальятими?

Баҳс иккى ҳафтадан бери давом этарди. Ва унга ўшаш ва ўзга баҳслардек Жалолиддиннинг жонига алақачон теккан эди. Гүё олимуралар бир-бирларини тинглаш, англаш, айттила-жак сўзларнинг маъносини чакиши учун эмас, аксинча, рақибнинг савҳи хатосини топиш, уни кўлга тушириб, ўз олимлигини намойиш этиш учун йиғилишганди. Нотиқ уламо нафасини ростглаш учун бир зум тўхтаса, бас, шу ондаёқ бошқаси сўзни илиб кетар, ҳадис ва ҳикматларга ҳаммаёқни тўлдириб ташларди. Бу жонни фидо этиб, ҳақиқат излаши эмас, балким ҳар ким ўз билимдошлиги, мантиқ кучи ва ўтқир зеҳни борлиги билан маҳтаниядиган худбинлик майдони эди.

Бу нарса Жалолиддиннинг тоқатини тоқ этар, лекин баҳсни мадраса мутавалийси, бир пайтлар унинг ашаддий рақиби Сайфиддин уюштиргани учун, унда иштирок этмасдан иложи йўқ эди. Сайфиддин ниҳоят паст тушиб, Жалолиддинга тан берган, унинг таклифини қабул этмаслик қасоскорлик ёки такаббурлик бўлиб кўриниши мумкин эди.

Жалолиддин кўча бўйлаб бораркан, яна ўз-ўзича хижолат чекарди. Бундай ҳолат сўнгти йилларда унда тез-тез рўй бериб турарди. Минглаб инсонлар олимураларга умид кўзини тикиб, улардан тирикчилик машаққати олдида рағбат ва мадад кутиб турганда, оқ гавҳар нима, у аль-ақл-аввалга баробарми, деб баҳс-мунозара юритиш жоизмикин? У ҳар бир кимсага ўлчаб берилган умри азизни неларга сарф этмоқда?

Ҳеч қачон хижолат ҳисси у кузакнинг ўша офтобли кунида шогирдлари куршовида Памбафурушон мадрасасидан қайтаётган маҳалдагицек кучни бўлмаган эди. Шунинг учун одамлар гавжум чорраҳага яқинлашган сайин унинг боши кўпроқ куйи солинарди.

Ҳачир таққа тўхтади. Жалолиддин бошини кўтарди. У савдогар либосидаги сайёхнинг ҳачир жиловин маҳкам тутган, тирсаккача яланғоч, сертомир кўлинини, яккам-дуккам ўсган сақолини кўрди, унинг тиканақдек ботувчи назарига дуч келди.

1244 йилнинг 26 ноябри. Кузнинг оддий бир куни. Бу кун салтанатлар тақдирини ҳал этиш учун улуг кўшинлар майдонга тушмади. Миллионларни ўз ҳукмига олажақ сулоланинг асосчи-си таҳтга чиқмади. Янги қитъя очилиб, янги бир қудрат кашф этилмади. Ўша бағоят олис айёма одамларни тонг қолдириб, уларнинг юракларида бир умр нақшланиб қолувчи фавқулодда бир ҳодиса рўй бергани йўқ. Фақат икки инсон учрашди, холос.

Лекин ўша кун йироқлашиб, асрлар зулматига қоришган сайин бу учрашув самарасининг улуғворлиги баралла кўзга ташланади.

Икки инсон учрашиб, бири иккинчисида ўзини кўриб, бири-бирини англаб, бири-бирини севаркан – бу ҳамиша аломат ҳоди-са, эҳтимолки, дунёдаги энг ажойиб мўъжизалардан биттаси. Лекин уларнинг учрашув куни ёлғиз ўшаларнинг шахсий қис-матида улуг айём бўлиб қолади.

Бундан етти юз йилдан мўлроқ муқаддам Кўнё шаҳрида уч-рашган икки кимса бири иккинчисида ёлғиз ўзлигини эмас, балки яна бир буюк ҳодисани – инсоният учун Инсонни кашф этди. Ана шу учрашув бўлмаганда, шимолда Ўрга Осиёдан тортиб – жанубга Арабистонгача, Шарқий Индонезиядан тортиб – гар-бда то Шимолий Африкагача бўлган майдонда яшовчи одамлар ўзларини ўзгача ҳис қилиб, ўзгача тафаккур этишарди.

У кун «маданият» аталмиш инсоннинг иккинчи табати учун Сукрот ва Афлотун, Гёте ва Шиллернинг учрашув кунидек аҳамиятта молик бир айём бўлди.

Ўша кун жуда улкан майдондаги халқларнинг ишонч-эъти-қодлари, ҳис-туйгулари, ҳикмат-ривоятларини ўз шеъриятида гавдалантириб, инсон руҳини, унинг камолоти сари интилиш-даги улуғворлигини ажойиб бир қудрат или ифодалаб беролган Жалолиддин Румий дунёга келди.

Ундан бери не-не улуг саналар, не-не шавкатли номлар уну-тилди. Замон тошлиарни емириб, тош деворларни кул қилиб учирди. Биз ҳатто ўша куни эргалаб Жалолиддин қадам ранжида эттан Памфурушон мадрасаси қайда жойлашган – аниқ билолмаймиз. Лекин Жалолиддин Румий билан Шамсиддин Табризий учраш-ган жой инсонларнинг кутлуг хотирасида сақланиб қолган.

Агар Кўнёга йўлингиз тушса, марказдан унча узоқ бўлмаган «Салжуқпалас» меҳмонхонасини излаб топинг. Унинг маориф нозирлигига рўбарў тушган бурчагига бориб туринг. Одамлар бу жойни «Маржа-аль-баҳрайн» – «Икки дентиз учрашуви» деб аташган. Бу воқеа 1244 йилнинг 26 ноябрида рўй берган эди.

Инсон қўзгусиз (у сайдинларни темирнинг сиртими ёки сув сатҳими, бари бир), ўз чехрасини кўролмайди. У ўзга одамсиз

ўзини билолмайди ҳам, зеро, жамоат вакили бўлмиш инсон ўзлигини ўзгалар воситасида англаб, ўзгалар воситасида шоён этади.

Аммо инсон кўзгу эмас. У ҳам акс эттиради, ҳам ёритади. Субъект ҳам ўзи, объект ҳам ўзи. Бинобарин, икки инсон, айниқса, Жалолиддин Румий ва унинг янги дўстига ўхшаш кишилар орасидаги муносабат ўз-ўзини билишнинг фоят мурракаб психологик жараёнидир.

Шоирнинг дўсти билан мутлақ айният касб этишга, унда ўзини эритиб-сингдириб юборишга интилиши ўзининг асл мөхиятини, унинг ўз избораси билан айтганда, илохий ҳақиқатни билишга интилиш эди. Лекин бир шахснинг искенчи шахс билан мутлақ қўшилиб-қоришишига эришиб бўлмас экан, ҳақиқатни билиш ҳам нисбий бўлади. Айният – ноайният ўргасидаги зиддият, бинобарин, уни бартараф этишга қаратилган интилиш ҳам қолаверади.

Йўрғасининг жиловидан тутган сирли сайёҳ билан дўстлашув Жалолиддин Румий инсонпарварлик диалектикасининг реал асосини ташкил этади.

Лекин ўзга кишида бизни, бизнинг давомимизни, анъанавий таъбир билан айтганда, руҳий биродарлигимизни очиб берадиган сўз ғалати, баъзан арзимас бир калима бўлиши ажаб эмасми?! Улар аксарият фақат бир белги, четдан қараганда, кўзга чалинмайдиган бир нишона бўлиб хизмат қиласди. «Сўз – либос, – деган эди Жалолиддин Румий, – маъно – унда яширин асрор».

Ўша 1244 йилнинг 26 нояброда улар дарҳол бош масала ҳақида гап очишиди. Бироқ улар учун ҳам, биз учун ҳам фоят муҳим бўлган савол шундоқ сўз либосида берилдиким, ўтган етти юз йил мобайнида у тўзиб-титилиб, маъно юкини кўтаролмайдиган бўлиб қолди. Унинг замиридаги сирни илғаб олиш учун лоақал ўша давр тафаккури тарзини бир қадар тасаввур этиб кўришга тўғри келади.

Ўшанда йўловчи хачир жиловидан маҳкам тутиб, Жалолиддиндан кўзларини узмай, сўради:

– Эй, у дунёю бу дунё маънию моҳиятларининг саррофи! Айтгил, ким устун – Муҳаммад пайгамбарми ёки Боязид Бастомий?

IX асрда яшаган сўфий Боязид Бастомий тасаввуф алломаларидан бири эди. Ваҳдатул илохий хусусида чукур ўй-хаёлга ботиши, ошиқ «мен» и маъшуқ «мен»ига қоришганидек, шахснинг батамом йўқолиб кетиши ҳиссини туғдиришини биринчи бўлиб ўша пайқаган эди. У айтмишдики: “Илон пўст ташлага-нидек, мен ўз-ўзимни тарк этдим. Бир маҳал ўз моҳиятимга боқсан... оҳ мен унга айланибмен!” Бу ҳолатни Боязид фано деб атаган, кейинчалик кўплаб сўфийлар уни тариқатдан мақсад, деб эътироф этишганди. Мугаассиб руҳонийлар Боязиднинг

сўзларида илоҳийликка даъво кўриб, уни кофир, деб эълон этишган ва ўз шаҳридан кувгин қилишган эди. Аммо сўфийлар учун Бастомий бағоят соҳиб нуфуз саналиб, “Султонул орифин” унвонига сазовор бўлган эди.

Шунга қарамай, нотаниш сайёхнинг гавжум йўл устида шундоқ савол бериши густоҳиқ эди. Султонул орифин бўлган сўфий қайдаю Худонинг расули Мұҳаммад қаёнда! Жалолиддин бошқа ҳар нечук тақводор шайх ёки уламога ўхшаб жавоб берди:

— Бу не сафсата? Албатта, Мұҳаммад устун!

Шамсиддин, шубҳасиз, шундоқ жавобни кутган эди. Лекин унинг тузоги ҳам ана шу саволда эди. Бас, унинг лабларида ингичка бир табассум ўйнади.

— Дуруст, — деди у. — Нега унда Мұҳаммад: «Юрагимни занг босиб, эгамнинг олдида ҳар куни етмиш карра тавба қиласмен», — дейдию Боязид эса: «Мен ўзимдаги ҳар нечук кусурлардин халос топдим. Жисиммда Худодин бўлак ҳеч нарса қолмади. Улуғмен, улуғмен, шон-шарафга тўлиқмен!» — деб бонг уради?

Жалолиддин тўсатдан зарб еган кишидек, қадини ростлади. Нотаниш кимса дағалликка дағал, аммо анойилардан эмасди. Афтидан, у ҳам Жалолиддин бош қотирган масалада бош қотирган кўринади. Яъни, ҳақиқатнинг мутлақлиги билимларнинг нисбийлиги хусусида.

Жалолиддин жавоб беришдан олдин, ўз ҳаяжонини яширмай, нотаниш кимсанинг кўзларига узоқ тикилди. Унинг ҳаяжони йўловчига ҳам ўтди. Кейинчалик Шамсиддин шундоқ деган эди: «У менинг сўзларимдаги балоғатни дарров пайқади, мен эсам у сўзини тутатмаёқ, унинг юрак мусаффолигидан маст бўлдим».

— Мұҳаммад ҳар куни етмиш мақомни босиб ўтарди, — жавоб берди Жалолиддин. — Ва ҳар гал янги пояга етиб, аввалги пояда эришган билимларининг қосирлиги учун тавба-тазарру этарди. Боязид эса ёлғиз биргина пояга етиб, шунинг мартабасидан боши айланаб, жазава ичра ўшандоқ сўзларни айтмиш...

Ким устун, Мұҳаммад ёки Боязидми?.. Бу сўзлар замирада яширинган маъно англашилмас экан, савол христиан дини пешволоварининг, нина учida нечта фаришта жойлаша олади, деган ёки мусулмон уламоларининг ўша кун Жалолиддин иштирок этган оқ гавҳар ва аль-ақл-аль-аввал хусусидаги баҳсларига ўхшаб, маъносиз туюлиши мумкин. Аммо аслида, Шамсиддин бошқа нарсани сўраган эди: мутлақ ҳақиқатни билишга қартилган даъволар тўғрими ёки ҳар нечук билим нисбий бўлиб, ҳар бир янги поя олдингисини инкор этишдан иборатми? У берган саволнинг маъноси, ҳозирги замон тилига кўчирилганда, ана шундоқ эди. Ва бу саволга Жалолиддинга қадар ҳеч ким бир жўяли жавоб беролмаганди.

Жавобни эшиккада Шамсиддин оҳ чекдию хушдан кетиб, ерга йиқилди.

Ҳар ҳолда, қадим солномалар шоҳидларнинг сўзларига суюниб, шундоқ деб ёзишади.

Одатда «хушдан кетиб йиқилди» ибораси шунчаки маҳобат, шоирнинг руҳий курдатини таъкидлаб кўрсатувчи хайрли бир муболага ўрнида қабул қилинади.

Лекин ўйлаймизки, чиндан ҳам шундоқ бўлган. У замонларда кишилар севиб, севгидан хасталаниб, шу куйда ҳалок бўлишган. Дўст билан ҳафталар бўйи сұхбат қуриб тўйишмаган. Чукур мавъноли фикр ёки гўзал бир мақом тинглагандан, йиғлаб кўзёши тўкишган, дод-фарёд чекишган. Биз ҳозир бепарволик билан эшигадиган ҳақоратлар учун ҳақоратчини ўлдиришга, ё бўлмасам, унинг кўлида ҳалок бўлишга ҳозир туришган. Гайриодатий ҳодисани кўрганда, даҳшатдан қалтираб, ер ўпишган. Буларнинг барини шунчаки маҳобат, хайрли муболага деб бўлмаса керак.

Цивилизация инсонларни ҳис-туйғу ифодасида босиқ-вазмин бўлишга ўргатди. Аммо шаклни мазмундан ажратиб бўлмайди. Бизнинг асримиз беҳад кўп нарса билади, эҳтимолки, унинг тафаккурида мантиқийлик ва мавзунлик неча карра устундир. Лекин у ўша ўн учинчи асрга ўхшаб, кучли ҳис эта олармикн? «Ҳар нечук маҳрумият – мусассариёт, – деган эди Жалолидин Румий. – Ҳар нечук мусассариёт – маҳрумиятдир».

У ерга сакраб тушиб, йўловчининг боши узра энгашди. Унинг билакларини ишқаб, қўлларини кўкси узра бир неча бор қовутириб, ёзди.

Шамсиддин кўзини очди. Ҳушига келиб, оёққа турди. Улар кучоқлаштилар. Ҳалойиқ, олим уламолар, Жалолиддиннинг муридлари ҳеч нарса тушунолмай, ҳанг-манг бўлиб туришарди.

Жалолиддин йўловчини кўлтиқлаб, заргар Салоҳиддиннинг уйига бошлади. Улар сұхбат учун ўша ерга, хилватта чекинишиди.

ИНСОНИ КОМИЛ

Жалолиддин Румий билан Шамсиддин Табризий сұхбати узлуксиз уч ой давом этди. Мазкур ойлар кечиб, Кўнё узра илк баҳор шабадалари қанот ёзаркан, Жалолиддиннни билганиларга у ўлиб, унинг қиёфасида ўзга бир инсон туғилғандек тутолди.

«Ногаҳон Шамсиддин пайдо бўлди, – деб эслаган эди кейинчалик шоирнинг ўғли Валад, – ва у билан бирлашди. Унинг шуъласидан Мавлоно сояси йўқолди... У Шамснинг сиймосига боқаркан, сирлар кундек ошкор бўлди. У ҳеч кимса кўрмаганин кўриб, ҳеч кимса эшиккада эшикти. У Шамсни ҳузурига чорлаб: «Шоҳим, дарвешнинг сўзини тинглагил. Менинг уйим сенга му-

носиб эмас, лекин мен сенга муҳаббат қўйдим. Кулнинг бор бисоти, унинг толған-тутгани хўжайинга тегиши. Буғундан эътиборан бу – сенинг уйингдир!» – деди. Мавлоно унинг сиймосига, унинг тавсифга сифмас мусаффолигига, унинг жавоҳир денгизидек сирларга кон нутқио кишиига жон бағишлочи сўзларига асир бўлди... У ўшасиз ҳеч қаёқча бормасди. Унинг юзларига боқмаса, гўё нуридийдасидан айрилиб қоладигандек эди... Кечакундуз у билан бирга, ундан айрилишга тоқати йўқ эди. Гўё у балиқ бўлдию Шамс – денгиз. Шамсиддин уни шундоқ бир дунёга бошладики, у на турк, на арабнинг тушига кирмиши. У ҳар куни унга сабоқ берар, янги билимларни ошкор этарди. Мавлоно шусиз ҳам ботиний илмлар ила тўла эди. Лекин Шамс очган нарса ўзгача, тамом янгича ирфон эди...»

Жалолиддинни сирли дўсти бошлаган дунё – нечук дунё, у берган билимлар нечук билимлар эди?

Улар хилватта чекиниб, нималар тўғрисида гаплашишган – бирор билмайди. Сўзларидан маълумки, бундан шоирнинг ўли ҳам воқиф эмас. Аммо Жалолиддиннинг фармойиши билан «ас-пор котиблари» Шамсиддиннинг жамоат ичидаги айтган ҳамма ҳикояту ривоятларини, ҳар бир сўзу калимасини бир йилдан мўлроқ муддат ичидаги ёзиб боришган. Бу ёзувлар кейин номи бизгача рўйхатларда етиб келган «Мулоқот» китобида жамланган. Мазкур китоб бир неча нусхада қоралама ҳолича қолиб кетган. Шамсиддин қўллаган сўз ва тимсоллар туманли ва маъжозийдир. Буни унинг ўзи ҳам эътироф этади: «Муқаллид¹ менинг сўзларимни на такорот эта олур, на уларга пайров қила олур, – дейди у. – Улар мавҳум ва мураккаб. Мен уларни юз карра айтгум, ҳар гал янги бир маънони аён этгум. Лекин асосий маъно ҳеч кимга аён бўлмагай, дахлсиз ва мусаффолигича қолгай».

Унинг сўзларида мавҳумот маълум даражада мажбурият туфайлидир. У исломнинг расмий ақидаларини сергаклик билан қўриқлашиб турган руҳонийлар таъқибидан чўчиб, фикрларини ошкор айтмасди.

Лекин ҳар ҳолда Шамсиддин Табризий ҳикматлари ва Жалолиддиннинг шеърий шаҳодати маълум хulosалар чиқазиша имкон беради.

Шамсиддин олимлар ҳакида киноя билан сўзлайди. Қуруқ китобий олимлик, унинг наздида, ожизлик аломатидир. (Жалолиддиннинг сўзларини эсланг: «Олимларимиз ўз илмларида қилни қирқ ёришади, лекин ўзлари учун энг муҳим бўлган асосий нарсани билишмайди!») Шамсиддин эътиқодини касбга

¹ Муқаллид – тақлид қўлиучи.

айлантириб олган уламою фақиҳлар, сўфий-шайхлар хусусида ҳам кескин гапиради: «Шайхлар ва сўфиylар – дину диёнат-нинг катта йўлидаги қароқчилардир». Олимлар илмни, шайху уламолар эътиқодни мақсадга айлантиришган. Олиму уламолар қўлида илму иймон «ҳақиқатни яширган пардалар». Зоро, илм ҳам, иймон ҳам – мақсад эмас, восита.

Хўш мақсад нима? «Дунёла жамики нарса инсонга курбон, – дейди Шамс, – фақат инсон ўз-ўзига курбон». Ва ўша давр кишиси учун табиий бўлганидек, ўз фикрлари тасдигини Куръондан излайди. Куръоннинг ўн еттингчи сурасидаги етмишинчи оятда: «Ва лақад карромна бани Адама...»² дейилади. «Алиоҳи карим, – деб давом эттиради Шамс, – на тахт, на самовотни эъзозлаган, шундоқ эмасми? Бас, етти қават осмонга етасенми, ёки етти қават ер остига – бундан не суд? Юрак соҳибини севишинг, унга мададкор бўлмоғинг керак. Ўз-ўзини билган инсон ҳамма нарсани билгай». (Жалолиддинни эсланг: «Сен самовий ва заминий икки оламта баробарсен. Аммо ўз баҳойингни билмасант – начора?»).

Шамсиддин Табризий яна дейдики: «Ҳамманинг юзи Каъбага ўтирилган. Каъбани олиб қўйсанг, маълум бўладиким, инсонлар бир-бириннинг қалбига сифинур. Бириннинг қалби – бошқаси учун саждагоҳдир».

Мақсад – инсон. Лекин ҳар қандай, ҳар нечук инсон эмас. Ёлғиз ўз манфаат ва эҳтиёжлари билан банд бўлган тирикчилик ташвишларида зир югуриб улардан баланд кўтарила олмаган кимса ўз инсоний моҳиятини англаш йўлида ўзига парда бўлади (Эсланг: «Сен ҳамма нарсани унугишинг мумкин, ёлғиз бир нарсани – нечун дунёга келгансен, ўнуни унутмасанг, бас. Ўзингни арzon сотмагайсен, илло баҳойинг баланд!»).

Мақсад – мукаммал инсон, инсони комил. Хўш, Шамсиддин учун инсони комил ким? У яна Куръонга, диний ривоятга мурожаат этади: «Расулulloҳнинг тоат-ибодат шавкати – унинг ўз-ўзини унугиши эди».

Ўз-ўзини англаган ва ўз-ўзини унугтган инсон – Шамсиддин Табризий назарида инсони комил ана шундоқ бўлади.

Кўплаб тасаввуф мутафаккирлари сингари Шамсиддин ҳам дунёга монистик нуқтаи назардан қаарар, у дунё – воҳиддир, деган эътиқодда эди. Лекин ўша давр мутафаккирлари ичида ана шу эътиқоддан дадил ва кескин хulosалар чиқаза олди. Бинобарин, у тасаввуфнинг барча оқимлари билан танишиб, уларнинг биттасига ҳам қўшилмади. «Ҳамма ўз шайхига суюнур, – дейди у. – Мен эсам сувни чашманинг ўзидан ичамен. Сўзимнинг индал-

² «Биз одам авлодини барча маҳлукотлардан зиёда қилиб яратдик...»

лоси шулким, мендаги сирри ниҳон ошкор бўлсайди, буткул дунё бир тусга кирав, қилич ҳам, қайғу ҳам қолмасди».

— Бугун олам, — дейди Шамсиддин, — қудрати илоҳийнинг намойишидир. Инсони комил — мақсад, оламнинг гултожи-дир... Шамсиддин, инсонлар бир-биридан бойлик, наслу-на-саб, мавқе-маргаба, ҳаттоқи, дину-эътиқодга кўра ажралиш-майди, деб рўйирост айтади. Унинг учун уларнинг бари — одам-лар. «Менга кофирни кўрсат! — деб хитоб қиласди у. — Мен унга сажда қиласай. Мени кофир деб ата, мен сени тавоғ айлай. Ку-фур — иймонда, иймон куфурдадир».

Валаднинг ўз отаси ҳақидаги: «Унга ҳамма нарса баробар бўлди: баланд ҳам, паст ҳам», — деган сўзларини ана шу маъно-да тушунмоқ қерак...

Шамсиддин Табризий Жалолиддинга очган ва унинг ўз ҳаётига зомин бўлган билимларнинг қисқача тавсифи ана шундай. Унинг пантеистик, гуманистик ғоялари, шубҳасиз, меҳнаткашлар оммасининг, биринчи галда, ахийлар жамоа-сига уюшган хунармандларнинг кайфиятлари билан суфорил-ган эди. Лекин ахийлар ўз низомлари, анъанавий маҳдудлик-лари билан Шамсиддин учун тор эди. Уларнинг жамоаси, унинг таъбири билан айтганда, умумий кишилиқ жамият олдида парда эди. Худди ана шу маҳдудлик туфайли, улар феодал-ларга қарши кўтарилилган Бобо Исҳоқ бошлиқ деҳқонлар қўзғо-лонини кувватлашмади.

Шу сабабга қўра, Шамсиддин саватчи шайх Абу Бакрни тарк этди, ахийлар билан муносабатни узил-кесил узмай, уларнинг мададига суюнса-да, ўз ғоялари уларга маъқул тушмаслигини яхши биларди. Сирасини айтганда, ҳали дунёда ҳеч ким унинг фикрла-рига қўшилмаганди. «Бўйла бир кимсани учратмадим, — дейди Шамсиддин. — Учратганим ёлғиз Мавлоно бўлди».

Шамсиддин Жалолиддиндан яшириниб ётган, унинг ўзи ҳам бехабар бўлган кучларни унга очиб берди.

«Эшик тақа-тақ берк эди. Уни фуқаро қиёфасидаги под-шоҳи аъзам очиб, остонаяда пайдо бўлди».

Бу кучлар шу қадар буюк эдики, улар уч қатла истибодд — Султонул Уламо талқин этган илоҳиёт сиймолари, Дамашқ ва Ҳалаб шайхлари ижозаси или тасдиқланган китобий аллома-лик, Саид Бурҳониддин назари остида кечган сўфиёна тариқат залвари остида ҳам куриб битмади, аксинча, остида ўт ёнган қозондек, қозондаги бўғдек қудрат ва шиддат касб этди.

Шамсиддин бу кучни биринчи бўлиб кўрди-ю, қопқоқни хиёл кўтарди. Шунда Жалолиддиннинг қалбида унинг ўзи йил-лар бўйи орзиқиб кутган доира садоси янграб, бутун дунёга тараалди.

Кўзёши ва фарёдлар Инсон Комил бўлишнинг қувончи ма-
ддияси, ҳассос фахрияси билан алмашинди.

*Куфрият уммонидин топдинг ажаб дури имон,
Жаннатийсен, гарчи ҳоло масканинг дўзахдадир...*

Илгари Жалолиддин муқаддас китоблар, илоҳиётга доир
рисолалар, сўфиёна шеърлар мутолааси билан банд бўларди. Ўзи
китобий билимларга дурустгина ошно бўлган Шамсиддин кўрди-
ки, унинг дўсти замона илмини эгаллабди, лекин китоблар,
кўтилаб олимлар каби, унинг назаридан дунёни тўсиб қўймиш,
руҳнинг тирик ҳаётини ўлик қоидалар кафанига ўрамиши. Шу-
нинг учун ҳам унинг қўлида отасининг панд-насиҳатлари ёки
севимли араб шоири Мутаннабнинг девонини кўраркан, чидаб
туролмас, асаби қўзиб, қичқиради:

— Ўқима! Ўқима, дедим, ўқима!

Шамс қаттиқ туриб, уни ойни тогорада эмас, осмонда ку-
затишга ундарди.

Шамсиддин уламоларнинг сиймоларга сажда қилишини,
уларнинг жонли ҳаёт олдида сўқирлигию эркин фикр ва туйғ-
улар олдида қўрқиб қалтирашларини кескин қоралади. «Тирик
худойимиз бор, ўлик худо не даркор».

Агар ўшанда бу сўз истеъмолда бўлганда, фикр кушандала-
ри, уни нигилист, деб аташарди. Ўшанда уни «беадаб жоҳил»
деб сўкишди. Шамсиддин Табризийни шундоқ деб айбситиш
етти ярим асрдан бўён китобдан-китобга кўчуб келади. Ҳалига-
ча бирорта олим буни илк манбаларга суюниб, текшириб, таҳ-
лил этиб бермади.

Сўфиёна мажлисларда Шамсиддин узоқ бир бурчакда ўлти-
пар, кўпинча сукут сақларди. Билардики, фикрини баён этса,
бас, осий деб эълон этишади. Бир гал ҳадислар, илгари яшаб
утган шайхларнинг ҳикматлари, авлиёларнинг мўъжизалари
ҳақидаги узундан узоқ ривоятларга таянишларни тинглаб, чи-
даб туролмади, бурчакда туриб қичқириди:

— Қачонгача умрингизни фалончининг сўзию пистончининг
ҳикмати деб зое этасиз! Асл моҳияти билан ўзларингники бўлган
ўз сўзларинг қани?

Хонақода ҳайрат аралаш оғир сукунат чўқди. Бу ҳодиса за-
мондошларга шундоқ таъсир эттахи, уни барча тарих ва сол-
номаларда қайд этишган.

Жалолиддин ўз дўстини «Султонул гадойин» деб бежиз айт-
маганди. У ўз руҳи ва қиёфаси билан аслзодаларга хос, замири-
да шуҳратпарастлик яширинган такалуфга, ичида гараз заҳри

жо бўлган назокатга, ўша давр уламолар даврасига, уларнинг муомала тарзига бегона эди. Ҳақтўй ва чўрткесарлиги ила у чинакам халқ кишиси эди. У Жалолиддинг янги дунё очди.

Илгари Жалолиддин муридларга сабоқ, мўминларга фатво берар, ваъз айтар, шогирдларга панд-насиҳат этар, уламолар билан баҳслашар эди.

Энди ваъзу дуолар шеъру мусиқий билан, оҳ-фарёдлар рақсу тароналар билан алмашинди. Илгари у ҳамиша маъюс, ҳамиша боши эгик эди. Энди эса юзлари ёришиб, севинчу сууруга тўлиб юрарди. Кўлига китоб олмас, уларни най ва рубобга алмашган эди. Ўтитлар, фатволар, баҳсу мунозаралар бари ортда қолган эди.

У шеърий мусиқийни деб, дўсти иштирок этадиган мажлиси самоъни деб ҳамма нарсадан воз кечди. Даравоҳе, бу ҳақда Жалолиддиннинг ўзи бошқалардан яхшироқ айтган:

*Мен Уторуддек китобга ўч эдим,
Ҳар нафас дафтар-қаламга дуч эдим.
Лек юзинг кўрдим-да маст бўлдим чунон,
Синдириб отдим қаламни бир томон.
Кўзёшимдин тан ювииш – роҳат менга,
Бўлди чехранг қиблай тоат менга.
Йўқ чидам, гар банди ҳижрон айласанг,
Яхшиидир жонимни сўзон айласанг.
Розимен, бошим ҳувайдо бўлмаса,
Унда идрокинг агар жо бўлмаса.
Каъба ичра меҳри жонпарвар ўзинг,
Масжиду бутхонада сарвар ўзинг.
Бурда нонингдин тўйибмен он қадар,
Қатраи оби-зилолинг жон қадар.
Сен овоз берсанг, илоҳ дер, шундамен,
Мен илоҳий деб сени, фархундамен...*

Китобларнинг чанг босган саҳифалари, мадрасаларнинг қалин залворли деворлари, зоҳидларнинг расм-русуми, тоат-ибодат ва қонун-қоидалари билан йиллар бўйи тўсилган худудсиз олам тўсатдан ўз ранги-тароватлари, ҳиди-муэттарлари, тирик одамлари, эҳтирослари ила Жалолиддиннинг кўз ўнгидаги намоён бўлди.

Шаҳарнинг зулмат босган кўчалари сукунат кўйнида, фуқарога тунда останова ҳатлаб, ташқари чиқиш – қатагон. Юлдузлар милтирайди. Момақалдироқ гумбурлайди. Боглар яшнаб, мушки анбар таратади. Кўз етмас тоғ чўққилари кўкка юксалиб туради. Бозорлар қайнайди. Оломон оралаб киссавурлар изғайди. Заргарларнинг болғачалари тинимсиз тикиллайди. Қалъя девор-

лари устида кесилган қалалар қорайиб кўринади. Беклар виқор ила мўйлаб бурайди. Подшо инъом талаб қиласди. Мўгуллар бос-ган қишлоқлар ловуллаб ёнади. Канизаклар ҳарам панжаралари ортидан мўралайди. Қулларнинг манглайига тамға босишиди. Султон девонида мирзаларнинг қаламлари қитирлайди. Қарчи-гайлар ўлжага ташланади. Ҳаммомларнинг ойналарида ранго-ранг расмлар товланиб туради. Разолатта боттан дарвишлар болаларни хонақоға имлади. Шайхлар риёкорлик қиласди. Ошиқлар оёққа боттан тиканга парво қилмай, висолга ошиқади. Уламолар эшак бозоридаги даллолларга ўшшаб, оғизларидан кўпик сочиб, сўкинишади. Ҳар ким ўзича қичқиради, ҳамма шовқин-сурон солади, лекин мақсад битта – ҳар бири ўз олимлиги эшагини қимматга сотмоқчи бўлади. Сўфийлар қуёшда исиниб, ўй-хаёлга ботиб ўлтиришади. Шаробхоналарда сарбозлар кайфсафо қилишади. Кўчаларда безорилар ёқа йиртишади. Тўйларда ноғоралар тараққаб, сурнай нола чекади. Савдогарлар шатранж ва нард ўйнашади. Атторлар узоқ ўлкаларнинг мушк-анбарларини мақташади. Тўтилар донишмандинларнинг сўзларини такрорлайди. Енгилоёқ яллачилар жазманларга эшик очади. Сув ва шамол тегирмонлари гир-гир айланади. Чавандозлар чавгон ўйнашади. Дехқонлар очикдан қирилишади. Юқ ортган кемалар елкан ёзади. Болакайлар ёғоч от миниб, кўчада чопқиллашади. Султоннинг хабарчи кабутарлари қанот қоқади. Саркардаларнинг чодирлари устида байроқлар ҳилпираиди. Жиннилар бозорда ахлат титкилашади. Камбағаллар сувга нон ботириб ейди. Оломон аросат ичидаги кимларнидир оёқости қиласди. Тиланчилар қийиқчадан лаблари билан нон ушоқларини теришади. Мурдашўйлар масжидда мурда ювишади. Домла бепарво талабаларнинг товонига хивич уради. Бағритошлар дўстларини унутиб, уларни тиши орасида қолган сүяқдек, тупуриб ташлашади. Мастрлар алжираиди. Жоҳиллар сув бетидаги кўпикдек кўпирашади. Орифлар дентиздек сукут сақлашади: нодонларга ақл ўргатиш қояни қиришиш билан баробар. Бирорлар ақл билан, бирорлар телбалик билан маст...

У ўз шеърларида бор дунёни, ўзини ўраган муҳитни акс эттириди. Денгиз бундан миллион йиллар мұқаддам яшаган жониворларни тиник қаҳрабо шаклида қирғоққа чиқазиб ташлаганидек, унинг шеърияти ўша давр ҳаётини, майда-чуйда тафсилотларигача, бизнинг кунларимизга етказиб берди.

Лекин у тафсилотларга ўралашиб қолмади, баёнчиликка бे-рилмади, зеро, унинг шеъриятида мақсад бу эмас эди, у воиздан шоирга айланаркан, ўзининг илм-маърифатидан бир баҳя йўқотмади. Унинг мақсади – инсони комил бўлиш, ўшнганга мушаррафлик эди.

Бундоқ кишилар дунёning хўжаси бўлади. Сафарга чиқиши-са, ой ва офтоб уларга – болиш. От суришса, етти қават осмон – оёғи остида. Улар юлдуз косасидан май симиришади. Бир-бирлари билан ҳақ-ҳақиқат учун талашишади. Уларнинг юзи атиргул чехрасидек хандон. Қоматлари чинордек расо. Қонли тўлқинлар кутуриб, забтига олса ҳам, либослари топ-тоза. Танларини тикан тўлдирса-да, юзларида табассум. Улар асир, лекин майдек ҳамиша жўш уриб туришади. Уларни жаҳаннам ўтлари ёқса-да, эҳтиёжмандларга кулиб, жаннат эшигини очишиади. Ҳамма нарса улар ҳукмида, лекин ўzlари ҳеч кимсага мусаллам эмас. Уларга тожли, санъоқли султонлар – бир чақа. Уларга олқиши ва мадху сано бегона. Улар минглаб бўлсалар-да, бир кишидек яқдил. Самода бир ой, бир қуёш бор, лекин уларнинг осмонида ой ва қуёшлар беҳисоб. Ҳар бир юртнинг бир подшоси бўлади, уларнинг шаҳрида ҳамма – подшо. Уларда қози ҳам, муҳтасиб ҳам, қоровул боши ҳам, жаллод ҳам йўқ. Улар кибр не, нафрат не – билишмайди. Ёлғиз бир-бирларига сигинишиади. Бу шаҳарнинг яккаю-ягона ҳукмдори, хар кўнгилда султон – муҳаббат.

Шоирнинг наздида орзудаги озод инсон ана шундоқ эди. Бу орзу мавхум эмас, йўқотилган жаннатдек олис ўтмишда ёки нариги дунёдаги беҳиштга ўхшаб, олис келажак қўйнида ҳам эмасди.

Ҳар бир инсон инсони комил бўлиши мумкин, бинобарин, ҳар бир инсон муқаддасдир. Эҳтимол, у – анави девор остида ёттан гадодир. Ёхуд у анави этик ямаётган косибдир. Балки у манглайига тамға босилган манави қулдир...

Ҳар замон, ҳар бир давронда шундоқ кишилар бўлади, жаҳоннинг жони уларнинг кўксида уриб туради. Лекин уларнинг камоли ҳар кимга ҳам кўринавермайди. Уларни кўриш учун кўнгил кўзига эга бўлиш, комил бўлиш керак.

Унга дунёни янгидан очган, инсонга янгича назар сочган Шамсиддин, табиийки, унинг учун орзудаги инсоннинг тимсоли мужассами эди. Шамс араб тилида «қуёш» дегани. Шоир дўстини «ўзи ҳам саркарда, ҳам қўшин – қуёш ва нур қўшини бўлмиш подшо» деб атади.

«Шамснинг қуёши балқаркан, барча соялар ғойиб бўлур, Шамс сўзи зоҳир бўлса, қуёш уfkда унинг шуъласига ғарқ бўлур».

Шамсиддин шоир учун «Ҳаётнинг сирри-асрори»га айланди.

Лекин шоирнинг ўзи ҳам Шамсиддин назарида кўксида жаҳоннинг жони уриб турган инсони комил эди. Жалолиддин дўстиди бошқалар кўрмаган нарсани кўриб, ундаги сирри ниҳонни ошкор этди. Жалолиддиннинг ўзи эса Шамсиддиннинг ўзи эга бўлмаган ҳар нечук мушкул нуқтани аён ва баён эта

олиш иқтидорига эга эди. Бинобарин, улар, маъно ва қалом, моҳият ва ҳодисадек, ажралмас бўлиб бирикдилар. Улар энди алоҳида-aloҳида бўлиб яшашмасди.

Дўстининг ўлимидан сўнг Жалолиддин шундоқ деган эди: «Бизнинг бирлигимизни англашга ҳеч кимса қодир эмас, у ҳеч қандай хаёл-тасаввурга сифмагай. Мен «у» дейман, лекин бизни фақат сўзда ажратиш мумкин, аслида мен ҳам, у ҳам йўқ. Биз икки оламнинг ялакат гавҳарицирмиз. Бизни ажратиб бўлмагай. Инсон мулки борлиқни кезиб, кўкка учса ҳамки, ўз-ўзидан айру тушмагай. Воҳид ҳамиша воҳидлигича қолур».

Жалолиддинни ўз маслакдошига айлантирган Шамсиддин уни янгича йўлга – ўз ички дунёсини эркин ифодалаш йўлига бошлиди, зеро, бу Шамсиддиннинг ҳам асл моҳиятини ифода этарди.

Бу йўл мажлиси самоъ эди. Мусикий, рақс Жалолиддинни шундоқ ҳолатга солардики, ошуфта ғазаллар ўз-ўзидан оқиб келаверарди. Шамсиддин Табризий уни шоирга айлантиргди.

Жалолиддиннинг маънавий кучларини ўз-ўзини чеклаш асотратидан озод қылган дўсти, турли паст-баланд сўзларга қарамай, унинг ички дунёсини ҳар нечук бетакалбуф сўқилишлардан муҳофаза этар, шу билан дунёнинг энг бебаҳо бойлиги – шоирнинг вақти-фурсатини асраб-авайлар эди. У мадраса эшигига ўтириб, Жалолиддин ҳузурига кирмоқчи бўлганларни тўхтатар эди.

– Мавлоно сенга неъмат инъом этур, – дерди Шамс. – Сен унга не ила келдинг, шукронасига нима келтирдинг?

Бир шайх Шамснинг бетакалбуфлигидан жаҳҳали чиқиб, қичқирган эди:

– Биздан не келтирдинг, деб сўрайсен, хўш, ўзинг не келтирдинг?

– Мен унга ўзимни келтирдим, – деган эди Шамс овозини кўтармай. – Мен унга бошимни фидо этдим.

Бу сўзлар чин башорат бўлиб чиқди.

ҲИЖРОН ВА ВИСОЛ

Ёш, аммо муҳтарам шайх, устоз мударрис, тақводор воизда бўлган ўзгаришларни эшитиб, акл бовар этмас эди. Унинг равиш-рафтори бутун руҳонийлар табақасига соя соларди. Нафақат уламою фақиҳлар, балки сабр-бардошли сўфийлар ҳам бу гал ғазабга минишган эди. Лекин ҳаммадан кўпроқ жиги бийрон бўлган унинг ўз муридлари эди. Хўш, не сабабдин шайх улардан юз ўтиришиб? Ахир улар бир қаричликдан Худога топинган бандалар-ку. «Биз шайхдан андоқ нарсалар эшитдик-ким, ҳеч бандаси уларни эшитмагай, – деб дод-вой солишарди

улар, – унинг сўзлари ҳам жилла аён эмас. Биз шайхга содик куллар эдик. У бизни қарчигайдек ўз тузогига илинтиришиди. Биз унга озмунча ўлжа келтирмадик. Биз туфайли у шуҳрат қозонди, дўст биродари зиёда, душманлари забун бўлди. Анави, бизнинг бошимизга битган бало, Шамс ким ўзи? Насл-насаби бетайин бир дарвиш. Мавлонони сехр-жоду қўлган жодугар эмасму у? Халойиқ ваъздин, биз сабоқдин айрилдик. Ҳамма ўз қалбидин жудо бўлди. Анави жоҳил ва беадаб эса унинг эшигига худи ит ёки мўгул ноибидек ўлтириб олиб, Мавлоно дийдорини кўрмоқчи бўлғанлардин пайза сўрайдир?!»

Шамсиддин ҳаммасини эшитар ва кўриб турарди. Унинг янги дўсти эса дунё билан маст, ҳеч нарсани пайқамасди.

Кишда олий амаддорлар Қоратойнинг оғаси ўз маблаги хайриясига мадраса қуриб, унинг очилишига Кўнё шаҳрининг жумла уламою фузалоларини даъват этди. Собиқ кул, юон Қоратой сultonга хизмат қилиб, тож-тахт ноibi даражасига кўтарилиган эди. У Сultonул Уламо ва унинг ўелини иззат-эҳтиром қилас, уламолар отасининг вориси, деб уни тан олишини истамаганда, Жалолиддинни кўллаб-кувватлаган ҳам ўша эди. Унинг таклифидан бўйин товлаш – амаддорга нописандлик бўлур эди. Ҳолбукি, Кўнёдаги аҳли маърифатга Шамсиддин Табризийни таништириш учун бу қулай фурсат эди.

Улар мадрасага бирга кириб боришиди. Шу ондаёқ Жалолиддинни олдинга бошлаб, уни энг тўрга, қози Сирожиддин ва Қоратой билан ёнма-ён ўтказишиди.

Шамс эса халойиқ билан пойгаҳда, кафш ечиладиган жойда қолди.

Одатда бундай йигинларда бирор масала ўргага ташланиб, баҳс очилар, олиму уламолар ўз илми-ирфонини намойиш этарди. Бу гал қизил бурчак масаласи, яъни мажлисда қай ўрин, қай бурчак афзал, деган масала кўтарилиди. Бир қараашда маъносиз туюлган бу гал ўша давр учун муҳим эди.

Биз қадимиј Рус давлатидаги боярлар думасида ўрин учун қанчалар талаш-саваш бўлиб, қонлар тўкилганини биламиз. «Ўрин бошга эмас, бош ўринга муносаб», – дея танқид қилган эди фуқаро ўша жой талашишларни. Кишининг шаъни, жамоат ўртасидаги нуфузи, уруғ-аймоқ обрўси унинг ўтирадиган ўрнига боғлиқ бўларди.

Маҳаллийчилик феодал жамиятнинг табақавий – нерархик тартиботини ифода этарди. Ва табиийки, ўрин масаласи шу жамиятнинг мафкурачилари бўлмиш руҳонийлар бошини ҳам озмунча банд этмаганди.

Уламо ва шайхлар бирин-кетин туриб, Қуръон ва ҳадисга суюниб, авлиёларнинг ҳикматларини шафе келтириб, бутун қувваи мантиқларини ишга солиб, бир ўриннинг иккинчи ўриндан афзалигини исботлашга тиришилар. Лекин Қуръоннинг деярли ҳар бир сураси, ҳар бир ривоят ва ҳикоятта зид ўлароқ, бошқа бир сура, бошқа ҳикояту ривоятлар ҳам топиб айтилаверди.

Баҳс чўзилиб кетди. Шоир эшикка, Шамсиддин ўтирган пойгакка боқиб, юрагида нафрат ва алам йигди. Лекин у босиклик билан ўз навбати келишини кутиб ўлтираверди. Ниҳоят, навбат етди.

— Олиму уламолар учун энг яхши жой — мадраса ўргасидаги мударрислар ўтирадиган супа. Орифлар учун энг яхши ўрин — хонақоҳ кунжаги, зоро, илм шу ерда йигилур. Сўфийлар учун энг яхши жой — пойафзал ечиладиган пойгак, зоро, хокисорлик солики роҳи¹ ҳақиқатларга зийнатдур. Ошиқ учун энг яхши жой эса — маҳбубнинг ёнидадир...

У шу сўзларни айтиб, ўрнидан турди ва эшикка томон юрди. Ҳалойиқ йўл бўшатди. Ҳамма кўрди, Султонул Уламонинг ўғли, муҳтарам шайх ва аллома эл орасида аллақачон ёмонотлик бўлган, насл-насаби номаълум бир келгинди билан ёнма-ён ўлтирди.

Бир дақиқа тараффуддан сўнг Жалолиддинга ўғли Валад, заргар Салоҳиддин, «Котибул — асрор» Ҳусомитдин ва бир неча муридлар эргашишди. Бошқалар миқ этмай ўрнида ўлтираверди.

Мадраса саҳни шовур-шувур бўлиб кетди. Биринчи бўлиб шайх Сирожиддиннинг шогирди эсини ўнглади. У шовқин-суронни босиб, истеҳзо билан қичқирди:

— Хўш, қани ўша маҳбуб?

Жалолиддин:

*Кўрмоқ истарсен, valeй ўқодир кўзинг,
Бошдин-охир ёрсен, маҳбуб ўзинг! —*

деб хитоб қилди-да, мажлисни тарқ этди.

Бу воқеа ҳақиқидаги овозалар бутун шаҳарга тарқаб, аркони давлатнинг кўрғонлари оша султон саройигача бориб етди. Бекларнинг газаби чексиз эди. Бу не деган гап, безбет бир келгинди улами киромни йўлдан оздирса, руҳонийлик шаънини ерга уриб, суюқоёқ раққосалардек, одобу тамизни унугтиб, куну тун ашулахонлик қилиб, ўйинга тушишса... Бунақада улар отабоболаридан мерос, Ҳудо ярлақаган тартиботларга ҳам дахл этишдан тойишмайди. Унда ҳамма нарса чаппасидан келади: Аллоҳ

¹ Солики роҳи ҳақиқат — ҳақиқат йўлчилари.

ўзи кечирсину таҳтга чувиңдилар чиқиб, амалдор ва беклар уларнинг эшигини пойлаб ўтирадиган бўлишади... Бизга ўша қароқчи Бобо Исҳоқнинг шўриши-ғавғоси етмасмиди, худди пойтахтда бундоқ машмашага тағин бало борми...

Коратой уларни тинчтишига уринарди. Орифлар ҳис-ҳаяжонга берилувчи бандалар бўлишади, дерди у, важду ҳол ичра улар нималар дейишмайди. Дунё азалдан қандоқ бўлса, шундоқ қолаверади. Ҳолва, деган билан оғиз чучирмиди...

Иш тескари тус олди. Шамс қўчага чиқди дегунча донгдор сипоҳийлар уни дашном, ҳақоратга кўмишар, таҳдид-дағ-даға қилиб, қилич сопига қўл узатишарди.

Жалолиддин ишнинг ўнгланишига умид боғлар, Коратой бизни хафа қилишларига йўл кўймас, деб ўйларди, ҳарҳолда, ўша у икки улуғ аркони давлатнинг бири эди.

Бироқ Шамсидин эндиғина мадраса қоронғусидан чиқиб, дунё нуридан кўзлари қамашған дўстига нисбатан тузукроқ кўрарди. Бирлик тарафайнлар кураши орқали қарор топадиган бу дунёда муҳаббат ва нафрат ёнма-ён юради. Муҳаббат нақадар мусафиф бўлса, у фаразгўйлар нафратига шунчалар дучор бўлади. Буни у ўзи ва ўзгалар тажрибасидан яхши билади.

Йиллар ўтиб, Жалолиддинга ҳунармандларнинг оқсоқолари, олимлар, созандалар ҳақсизлик,adolatcizlikdan шикоят этишганда, у ҳали ўттиз тўққиз ёшида ўзи тўла қутуолмаган хомхаёллардан уларни узоқ бўлишга ундан, қадимий ҳалқ мақолини тақрорлашни хуш кўрарди:

*Сени камситишиди, таҳқиқлашдими?
Нокаслар тинчгина ётмаслар.
Мевали дарахтга тош отарлар, бас,
Мевасиз дарахтга – отмаслар.*

Ана шу ҳикматтага у оғир товон тўлади: улуг дўстининг ҳаёти ҳамда тириклару ўликлар рўйхатидан номини ўзи ўчириб ташлаган ўелининг ўлими билан.

Шамсидин тушунарди, нафратнинг пасайиши учун маълум бир вақт ўтиши лозим. У Кўнёдан фойиб бўлиши даркор.

Аммо Жалолиддинга айрилиқ ҳақида ўйлаш ҳам – азоб.

*Эй азиз дўст, кўзларим гирён, мени тарқ айлама,
Кетма, ой, мендан ийроқ, осмон, мени тарқ айлама.
Ер, менинг пойимда тур, даврон, мени тарқ айлама,
Узга оламга юриб, карвон, мени тарқ айлама.
Жисмаро жонсен ҳамиша, жон мени тарқ айлама.
Кўк аро сендан мунаvvardир у моҳи анвари,*

*Кўлдаги қутлуғ таёғинг йўлда жоним раҳбари.
Менки чавғонмен, нигоҳинг солмагил мендин нари,
Қистама отингни, эй армон, мени тарк айлама.
Жисмаро жонсен ҳамиша, жон мени тарк айлама.*

Шамс нималар деган, ўз дўстини ишонтириш учун нечук далиллар келтирган – бизга қоронғу. Аммо бир нарса аён: ўз тимсолига айланган дўсти маслақдошдан айрилиб, танҳо қолиш Жалолиддин учун ўлимдан ҳам оғир эди. Бу айрилиқни ақли тан олса-да, юраги тан олмасди.

*Сен ҳаёти жон менга, эй жон, унумтма бизни,
Солмоқчисен арога ҳижрон, унумтма бизни,
Рўйи заминда неча дўсти содик топарсен,
Лек ўртамиизда бордир паймон, унумтма бизни.
Ой болишига балки азиз бошинг қўярсен,
Кучган эдим бошингни чандон, унумтма бизни.
Қўзим қаросида сен бўладинг мисали мардум,
Эй бое атиргул, рапиҳон, унумтма бизни.
Қай кун сенинг юзингга солдим назарни, эй Шамс,
Ишқим имоним ўлди, шион, унумтма бизни...*

Бир кун эрта тонг билан Шамсиддин Табризий душманларни шод, дўстларни ношод этмаслик, уларни ўз изига туширмаслик учун, ҳеч ким билан хайрлашмай, қандоқ пайдо бўлган бўлса, шундоқ Кўнёдан фойиб бўлди.

«Котибул асрор»лардан бири шоирнинг сўзларини қофзга туширган: «Устози беназир, аркони хайрия, мохиятул рух, аввалоҳи бандалар учун нурит Ҳақиқат – Аллоҳ унинг умрими узун, дийдорини бизга насиб этсин – олти юз қирқ учинчи йил Шаввол ойининг йигирма биринчи куни азми сафар айладилар».

Ҳижрий 643 йил 21 шаввол – 1246 йил 15 февраль дегани. Улар бор-йўғи ўн беш ою йигирма беш кун бирга бўлишди. Жалолиддиннинг сўзларидан кўриниб турибдики, улар ҳамишаликка айрилишмаган. Шамс қайси тарафга йўл олишини ҳеч кимсага, ҳаттоқи дўстига ҳам айтмаган эса-да, шоир у ўзи бир дарак берса керак, деган умидда эди.

Бир ой давомида дўстлар ва душманлар, кўпроқ дўстлар ниқоби остидаги ганимлар унинг изини кувишиди, аммо бари бефойда бўлиб чиқди.

Йиллар бўйи дарбадарлик, диний мактаблар, сўфиёна гуруҳлар, ҳалқ ҳаракати ва ҳунармандларнинг жамоалари билан танишлик туфайли Шамсиддин яшириниш маҳоратини хўп эгаллаб олган эди.

Уламою дарвешлар, улар ортида турган беклар Шамсиддин йўқолиши билан Мавлоно ҳушини ўнглаб, яна ўз даврамизга қайтади, деб бекорга умид боғлашарди.

Жалолиддин эса Шамсиддинни тан олиб, унга ихлос қўйган бир неча шогирдларидан бўлак (улар аввало ҳунармандлар, ахий-биродарлар эди) ҳеч кимсани кўришни истамасди. У азада кий-илладиган ҳиндиборийдан қорамтир-нопармон яхтак тикирди. Бошига баланд мисранг қалпоқ қўндириб, устидан ихчам салла ўради, оёғига рақс тушишга қулай юмшоқ кафш-маҳси кийди, ғам-андуҳ нишонаси бўлсин деб яқасини чок этди. Шоирнинг ўлимидан сўнг мавлавийлар сулукини тузган сultonон Валад бу кийимни маросим либосига айлантиргди.

Шу-шу Жалолиддин ҳеч қаҷон мадраса сўрисиу масжид минбарига чиқмади. Мушоира ва мажлиси самой – у ўз янги эътиқодини эълон этадиган минбар бўлди.

Кейинчалик, ҳалқнинг меҳр-муҳаббати давлатмандларни ҳам унинг шоирлик иқтидори олдида бош эгишга мажбур эттач, Жалолиддинни сultonон саройи ва амалдорларнинг қасрларига таклиф этиди. У бундоқ таклифларни гоҳо қабул қиласарди. Лекин замондоши Канийга ўхшаб, инъом-эҳсон олиш ёки қорин тўйфизиши фамида ўз бадиҳагўйлик қобилиятини подшолар, уларнинг салтанати ва сарой маҳрамларини мадху сано этишга сарфламасди.

Бир гал Каний шоир Саноий ҳақида беписанд гапириб, уни мусулмони комил эмас, деб айбситмоқчи бўлди. Саноийни ўзининг маънавий устози деб билган Жалолиддин чидағ туролмади, сўз билан унинг юзига тарсаки тортди:

— Оғзингни юм! Агар муслимият Саноийнинг улуғлигини кўра билсайди, жамики мўминларнинг бошидан қалпоғи тушарди. Сен эсанг, ўзингта ўхшаш минглаб бандалардек, борйўғи бир мусулмонсен!

Жалолиддин қашшоқ-бечоралар ёки ўз издошлари танг аҳволда қолганда, орага тушиб, ҳукмдорлар ҳузурига бораради. Подшолар ҳам одам, инчунин, улар ҳам ҳақиқат амри, насллар ҳукмига мусаллам, деган гапни эслатиш учун бораради.

Жалолиддин: «Инсонлар устидан ҳукм юритмоқчи эсанг инсонлигингни унугт» – деган эски нақдни биларди. Яна билардикки, одамзодга нафрат ила боқувчи ҳар қандай бағритош ҳам одамийликдан батамом холи бўлолмас. Шунинг учун ҳам у ҳукмдорларнинг одамийлигига эмас, балки одамиятта хос заифлигига – ўзни абадийлаштириш ва насллар наздида ўзни оқлаш истагига суюнади.

Ойлар ўтди. Жалолиддинниң мажлислари тобора гавжум тус оларди. Заргар Фаридун Салоҳиддин ўз ҳамкасларини Мавло-

но ҳузурига бошлаб келди. Күнё ахийларининг сардори Ҳасан Ҳусомитдин ўз лавозимидан воз кечиб, «котибул асрор» бўлди, устоз ашъорини самарқанд ёки бағдод қоғозига туширишни ўзига шараф деб билди. Уларнинг ортидан «садоқат косаси»дан сув ичган ўзга ахий – биродарлар ҳам эргашишди. Улар на дарвеш, на сўфий бўлишди, ҳар бири ўз ҳунари билан машғул бўлиб қолаверди. Уларнинг мададкорлиги бўлмаганда, эҳтимолки, Жалолиддин Румий деган шоир ҳам бўлмасмиди: уларсиз у на яшай олар, на рўзгор тебратага олар, на шогирдларини боқа оларди.

Лекин айрилиқ-ҳижрон Жалолиддинни тобора исканжага оларди.

*Менда на иймон, ақлу-ҳуш,
На сабр, на ороми жон,
Бир дам фароғат бергали,
Ороми жоним, кел, кел!*

*Ҳар дамда бағрим ўртаниб,
Ҳар лаҳза рангим затъфарон,
Сўз йўқ бу дардим айтгали,
Руҳи равоним, кел, кел!*

*Дардингни чекдим он қадар,
Оташда ёндим ончунон,
Куидим, сочиладим ҳар тараф,
Кел, меҳрибоним, кел, кел!*

*Кўзгу бўлиб мен ҳар нафас,
Васлингни айлармен аён.
Занг босди чеҳрам оқибат,
Кел, жонажоним, кел, кел!*

*Соҳил аро дарё бўлиб,
Тўлқин урармен ҳар томон.
Арзимни айт, боди сабо,
Етсин фигоним, кел, кел!*

*Бошингда ўйнаб минг қуюн,
Пойингга ботмиш минг тикон,
Лекин тараҳхум айла сен,
Кел, эй жаҳоним, кел, кел,
Бергил омоним, кел, кел!*

«Шариат пешволари, кўнгли кўр худбинилар, такаббур жоҳиллар, – деб ёзган эди Жалолиддининг ўтимидан кейин ярим аср ўтгач, тарихчи Афлокий, – таҳқир-ҳақорат йўлига тушиб, турли маломат гапилар тарқатиши. Афсус, дейишарди улар, Султонул Уламонинг ўғлидек алломайи киром раксу самоъ, рўзаю ниёз касридин савдои жунун йўлига кирмиш. Ҳаммасига боис – ўша касофат табризлик».

Жалолиддин бунга шеър билан жавоб берган эди:

*Гар бўйла жунунга етсайди Афлотун,
Иншода чекар эди сиёҳ ўрнига хун.
Воҳ, менга мұяссар ўлмиш андоқ савдо,
Ким аҳли жаҳолат ўргатур ақлу фунун...*

Бу орада ўз шайхларининг янгича эътиқоди, унинг Шамс ила дўстлигидан ранжиган муридлар кўришдики, шоир атрофи ни халқ орасидан чиққан янги муҳлислар ўрамиши, улар ўзлари эса пирдан айрилиб, унинг пушти-паноҳидан маҳрум бўлмишлиар. Кейинчалик улуф вазир даражасига кўтарилиган сulton аъёнларидан бири – Соҳиб отанинг кенгаши билан улар Жалолиддинни батамом қўлдан чиқазмаслиги учун, ниҳоят, унинг ҳузурига бош эгиб келишиди, қўлмишларига тавба-тазарру қилишиди.

Инсон қалбининг қат-қатига кира оловчи санъаткор ва шоирлар, олам қонуниятларини кашф этувчи олимлар, ажабки, одатий айёрлик, оддий ифво қаршисида кўпинча лол-ночор туриб қолишиди. Олам кашфиёти билан банд бўлганларга лаёқатсиз кимсаларни ҳаракатта келтирувчи боису манфаатлар тубанлигини охиригача тасаввур этиб кўриш қийин. Ҳалигилар эса мақр-ҳйла, риё ва ифво тўлқинларида балиқ сувда сузгандек сузишиди. Бу мұҳитда улар яйраб юришиди, бу майдонда улар маҳорат чўққиларига кўтарилишиди.

Жалолиддин бош эгиб келганларни чин юракдан маъзур тутди.

Лекин аввалги дўстларнинг қайтиб келиши унинг қалбини қайгу-аламдан аритмади.

*Ҳеч кимсада бўлмагай бу янглиғ савдо,
Йўқ бўйла таманноки, бағримда яшар.
Гўёки даҳр ичра қолибмен тоюҳо,
Гўёки башар мулкида мен гайри башар...*

Шамс Кўнёдан ғойиб бўлганига роса бир йил тўлди. Аёсли бир қиши эргаси жулдуру кийим кийган, совукдан дилдираган

дарвеш шоир эшигини қоқди. Озиб-тўзид кетган юзи, ифлос жандасига қараганда, у энг жазавали, бирор низом ва гуруҳга бўйсунмовчи қаландар эди.

У таъзим билан найча қилиб ўралган мактубни узатди.

— Хотин! Хотин! — деб қичқирди Жалолиддин. — Хушхабар! Уйда неки бор, барини йиғиштири! Хушхабар!

Шу сўзларни айтиб туриб, у устидан яхтагию оёғидан махсисини ечди.

Унинг қичқириги бутун хонадонни ост-уст қилиб юборди. Биринчи бўлиб асранди ўғли Яхё оёққа турди. Яқинда туғилган қизи Малика чинқириб йиглади. Кира-хотун уни бағрига босганича, эрининг хонасига ютурди. Унинг этагига тўрт яшар Алим ёпишиб олган эди. Шоирнинг бўйи етиб қолган асранди қизи Кимё ҳам сабри чидамай, эшикдан мўралади. Унинг ҳайратдан катта-катта очилган кўзлари олдиди ажаб бир манзара намоён бўлди.

Мавлоно ўзи ёлғиз пайпобу кўйлак-лозимда қолиб, кўрқинч юзли нотаниш кимсага этигига нопармон яхтагини кийдирмоқда эди.

Дарвешнинг олдига дастурхон ёзиши. Жалолиддин унинг гушналиқ билан овқатланишига маҳлиё бўлиб, термулиб ўлтиради. У шундоқ завқланиб боқардики, гўё қархисида жулдуру жанда кийган қаландар эмас, азиз бир меҳмон ўлтиргандек эди.

Дарвеш, унинг айтишича, Дамашқдан келган эди. У Шамсиддинни ўз кўзим билан кўрмадим, деб неча бор айтса-да, шоир унга ишонмасди. У Шамснинг қайдалигини мендан сир тутяпти, деб ўйларди. Дамашк! Демак унинг дўсти жонажони ўша ерда паноҳ тутмиш!

Жалолиддин дарҳол жавоб ёзди.

Эртаси куни эртаглаб дарвеш таҳорат олиши билан у мактубни уйдаги бор бисоти билан қўшиб, унга узатди-да, ҳозироқ йўлга тушишни, хатни Умр қуёшига тезроқ етказишини илтимос қилди.

Дарвешни хачирга миндириб, то шаҳар дарвозасигача ўзи кузатиб борди, қалья девори устига чиқиб, йўловчи кўздан гойиб бўлгунча унинг изидан термулиб тураверди.

Яна кетма-кет икки мактуб жўнатди. Биринчисини – Дамашққа бораётган чарм савдогари билан, ахийлар шайхига топширишини тайинлаб; иккинчисини – ўз муриди орқали.

Лекин биттасига ҳам жавоб олмади.

Шунда у хузурига ўғли Валадни чорлади. Унга ўзи ёзган мактуб ва заргар Салоҳиддин билан «котибул асрор» Ҳусомитдин йиғиб берган ақчаларни топшириб, деди:

— Мендан элчи бўлиб борасен. Унинг пойига ақчаларни тўкиб, менинг номимдан айтасенким, унга ғаним бўлиб юрганлар тавбатаззару этишилар, энди марҳамат қилиб изига қайтсин.

мактуба мактуби давлат куриш, сунни кулониша исходи, тавсум ади этиб, шу ондаёқ йўл тадоригини кўриш учун ташқарига отилди.

Мактубда шундоқ дейилган эди:

«Аллоҳга қасамким, сен кетдингу шомдин тонгта қадар ёнган шамдек эриб, адо бўлдим. Мум қолмади, ёниб бир чўғ оловга айландим. Сенинг васлингдин йирокда таним вайрон, руҳим шу вайронада бир чуғз кабидир. Отинг жиловини биз томонга бургилким, севинчу саодат бизга юз ўтиргай. Сенсиз севинчимиз мисли иблиси лайндек ҳар кун сангбўрон остиладир. Сенсиз менинг лабларимдин битта ҳам масрур ва маъноли мисра учмади.. Факат мактубда ёзган сўзларингни ўқиб, кувончимдан беш-олти фазал битдим. О, Шамс, сен ила Арманистон, Рум ва Дамашқ, ифтихор айлар. Тун зулматини тонг шуъласига мубаддал эттайсен!»

Валад йигирма чоғли содик кишиси билан йўлга равона бўлди. «Чарчашиб билмай, не-не водийларни босиб ўтдим, – деб хотирлайди у қариган чоғида ўз-ўзидан хурсанд бўлиб. – Тоғларни сомон фарамидек ошдим. Йўлдаги тиканаклар кўзимга атиргул бўлиб кўринди. Ҳар бир машаққатда минглаб манфаат кўрдим. Қиши аёзи шакардек ширин, ёз жазирамаси шафтоли шарбатидек тотли бўлиб туюлди».

Унинг кулоқлари остида отаси йўл бошида оқ фотиҳа ўрнида айттан мисралар жаранглаб учарди:

*Дўсти жон, айтинг, мурувват айласин,
Биз сари азму-азимат айласин.
Жисму жондин раз этиб айланг хитоб,
Токи ташриф айласин ул моҳитоб.
Сўзга лаб очса, ажаб дунё оқар,
Этса фармон, ортига дунё оқар.
Учмангиз ҳеч аҳд ила паймонига,
Банда бўлманг вайдаи ёлғонига.
Токи ул маҳбуби жон қайтиб бу дам,
Шул азиз останага қўйисин қадам.
Шунда бўлгай бир томоша ошкор,
Бўйла бир иш кўрмамиш Парвардигор...*

Аммо Валад Дамашқда Шамсиддинни излаб тополмади. уни на аббосийларнинг улкан масжиди атрофидаги мадрасаю хона-қоларда, на дунёга машҳур Дамашқ бозорининг карвонсаройларида учратолди.

Узоқ ахтаришлар, сўраб-сuriштиришлар сўнтида Валадни Дамашқдаги талабалик йилларидан буён таниган ахийлар шайхи Мавлоно мактубини эгасига топширишга вайда қилди.

Маълум бўлишича, Шамсиддин душман таъқибидан қочиб, Ҳалаб хунармандлари орасида яширинган эди. Ҳа, бир ҳафта бурун Валад тўхтамай от суриб ўтган ўша Ҳалабда...

Устида қўмматбаҳо бухорча тўн, бошига бир энлик салла ўраган Шамс мадраса эшигида пайдо бўлиши билан қўнёлик меҳмонлар худди подшо олдида тиз чўккан мулоғимлардек, баравар тиз чўкишиди.

Мавлононинг топшириғи билан оёғи остида сочилган тангалиарни кўриб, Шамс табассумдан ўзини тиёлмади:

– Наҳотки, ақчасиз Мавлоно бизни симу зар ила ром этмоқчи бўладир? Агар менга, отанг қабрдан туриб, Ҳалаб яқинидаги Тиллабашир қишлоғига келмиш, сени бир кўриб, тағин кўз юммоқчи эмиш, дейишса, мен: «Ўлса ўлаверсин!» – дердим, аммо жойимдан жилмасдим. Лекин мавлоно билан кўришмоқча... мана, мен тайёр!...

Мавлоно Шамс дилини «ширин сўз, созу сано» билан эритишини тайинлаган эди. Бунга ҳожат бўлмаса-да, Валад отасининг фармойишини ҳар қалай ўрнига кўйишга қарор қилди. У Шамсиддин шарафига сурункали мажлиси самов тузди.

Бу орада Кўнёда Мавлононинг тоқати-тоқ бўлган эди.

*Кўзим учадир – магар нигорим келадир,
Дил ҳаприқадир, магарки ёрим келадир.
Кўй жонни гаровгаким, агар аброрсен,
Қўй боданиким, ташнаи – зорим келадир.
Мужда майидин ажабки маст бўлди қулоқ,
Кўз ёш тўкибон дейди: хуморим келадир.
Боқ, лашкари ишқ чиқиб, қатор саф чекди,
Бас сабри-чидамки, шаҳсуворим келадир...*

Нихоят Валад Шамсиддинни олиб, йўлга тушди. Шамс ҳар қанча ўтишиб, қистамасин, у отга минишга унамади: «Сизга баробар бўлмоқча не ҳаддим бор? Подшо суворий, қул ҳам суворий – бу не ҳамоқат. Сиз – соҳибсиз, мен – фулом. Сиз жонсиз, мен-бир бадан. Рафоқатингизда наинки оёғим, балки бошим билан юрмоқча шаймен».

Бошим билан юрмоқча шаймен! Валад умрининг охиригача отасининг нуфузи таъсиридан кутулулмади. Ҳолбуки, у – ҳам илмли, ҳам истеъдодли, ҳам ақли эди. Ўзидан сўнг назмий ва насрый асарлар қолдирди, турк шеъриятига асос солди. Унинг шеърияти отаси шеърияти даражасида эмас экан, на илож. Юз йилда бир келадиган даҳо бирлан куч синашиш ҳар кимнинг ҳам қўлидан келавермайди. Валаднинг шўри шуким, у табиатан мурид эди.

Мавлоно, ўғлим тақуидчи бўлармикин ёки давомчи, деб бекорга хавотир чекмаган эди. У динлар ва расм-руслар устидан баланд кўтарила олган, бас, юрак ва ақларнинг бициқ мұхитда пўпанак босиб, қотиб қолишидан ҳазар қилар эди. Султон Валад бўлса Жалолиддин ўлемидан ҳали ўн йил ўтмасданоқ унинг номидан дарвешлик сулукини тузди. Ва бу жамоа тезда хукмдорлар томонидан тан олиниб, бизнинг кунларимизгача эсон-омон яшаб келди.

Шамсиддин отда, Валад ва ўзга маҳрамлар пиёда, Кўнёга етгунча бир ойдан зиёдроқ йўл босишиди.

Ларендега етганда Валад отасига чопар жўнатди.

Жалолиддин хушхабар учун уйидаги бор-будини, ҳаттоқи бошидаги салласини ҳам ечиб берди. Шогирдларию ахийлар сардори ҳамроҳлигига пой-пиёда юриб, Шамсиддинга пешвоз чиқди.

Мавлонони кўриб, Шамсиддин ҳам отдан тушди. Улар кучоқлашиб кўришишиди. Сўнг ергача эгилиб, бир-бирларига таъзим этишиди.

*Менинг Шамсим, менинг офтобим келди,
Сиймин чехра, ул можитобим келди!
Кулогум мужбаси, кўзим равшани,
Базмаро ичкали шаробим келди.
Қанотим келди, айлай кўкка парвоз,
Шер келди, ҳайқириқ-хитобим келди.
Сабоҳ, олами тўлдир шуъла бирлан,
Шамс келди, мунаvvар офтобим келди!*

Шамсиддин Кўнёга 1247 йилнинг 8 май куни қайтиб келди. Илгари таъна-дашном отганларнинг ҳаммаси унинг ҳузурига бош эгиб келиб, узр сўрашиди. Шамс, тавба қилган душман, тавба қилмагандан хавфлироқ, деган нақлни билса-да, уларни табасум билан қаршилаб, маъзур тутди. Зеро, унга бош эгиб келган мурид ва дарвешларнинг кўпчилиги дўст ҳам, душман ҳам эмасди; улар нималар қилишаётганини ўзлари ҳам билишмасди.

Яна илгариги жўшқин ҳаёт бошланди. Ҳар кеча мажлис тузиб, тонгтагча рақсу самов қилишарди. Улар тузган йиғин ҳаммага очик бўлиб, кун сайин халойикни ўзига кўпроқ жазб этарди.

Самов султон пойтахтида одат тусини олди. Ўзини иззатлайдиган ҳар бир савдогар, амалдор ва бек ўз қўрғони, боғи, узумзорида шундоқ мажлислар тузар, уларда Шамс ва Мавлоно иштирик этишмаса, иззат нафсига оғир олар эди.

Мавлоно учун янги эътиқодини аён этиш усули бўлмиш мажлиси самов уларга мўғуллар оғатилю салжуқийлар давлатининг шармандали заволини унутишга ёрдам берувчи бир эрмак эди. Лекин

Жалолиддин шеърлари учун бу – илк бор очилган кенг майдон эди.

У гоҳида Шамсиддин энг яқин дўстларига ҳам айтишга журъат этолмаган фикрларни шеърга солиб айтарди:

Сенинг куфринг олдида иймон надир?
Самандар олдида чивин жон надир.
Иймон – сувдир, куфр – тупроқдир қаро,
Лекин бари кулдир оташинг аро.
Гарчи иймон – шамдир, куфр – шабистон.
Лекин қуёш чиққач, дейишар ҳамон:
«Бизга зарурат ўйқ, топайлик барҳам!»
Иймон – дин отидир. Шундоқ бўлса ҳам
Ўшандоқ от ошиқларга на ҳожат,
Уларга ишқ аро шуъладин суръат..

Ҳа, жаҳолат ва мазаллат тунида, шоир айтмоқчи, иймон шамчироқдир. Лекин инсонларга муҳаббат қуёши балқаркан, иймон ва иймонсизлик деган тушунчаларнинг ўзи нисбий бўлиб қолади.

Жалолиддиннинг инсонпарварлиги кенг – умумий қамровга эга бўлгани билан сира мавхум эмасди. Унинг шеъриятида Инсони Комилни шарафлаш инсон шахсиятини шарафлаш билан боғланаб кетарди.

Шоир учун унинг дўсти – Шамсиддин Табризий аталмиш тирик инсон. Аммо шоир унга тақвадор руҳонийлар назарича, ёлғиз Худо ва унинг пайғамбарларига берилиши жоиз бўлган сифатларни нисбат беради. У дўстини «оламнинг хуршиди, ҳақиқат машъали, жаҳоннинг жони» деб атайди. Бу гаплар мутаассиблар наздида ҳозир ҳам куфри-иштибоҳ саналади.

Бир гал кузга яқин заргар Салоҳиддиннинг уйида тузилган мажлисда толикқан машшоқлар бир лаҳза тин олишаркан, ёш бир дарвеш фурсатни ғанимат билиб, тавозе ила Шамсиддинга яқинлашди.

– Устоз, айтинг-чи, сиз авлиёмисиз?

Дарвеш жуда ёш эди. Унинг кўзларида соддадиллик ва ишонч барқ уриб турарди. Шундоқ савол билан мурожаат этишга журъат этибдими, бас, жавоб унинг учун фоят муҳим эди. Лекин Шамсиддин пайқади: йигитчанинг соддадиллиги ортидан кимнингдир тажрибакор маккорлиги мўралаб турарди.

Савол замирида ўлим хавфи ётар эди. Уша давр диний тафкури учун авлиёлик, яъни шак-шубҳасиз илоҳий нуфуз аломати ҳаққониятнинг муқаррар шарти эди, кейинчалик, унинг ўрнини аклийлик, инсонийлик ёки илмийлик эгаллади. Оддий кишининг сўзи ва фикри ёлғиз унинг ўзига тегиш. Лекин маз-

кур сўз ва фикр ҳудо номидан айтиларкан – бу тамом бошқа масала. Муқаддас китоблару тафсирдан парчалар келтириш, пай-ғамбарнинг ҳикматларию ҳадисларга суюниш, авлиё деб танилган уламоларнинг нуфузларига таяниш – ғоявий-сиёсий курашда муҳим қурол, фикрнинг реал мазмуни ва унинг ортида-ги маңбаатни яширувчи муқаррар парда эди.

Шамс «йўқ» деб жавоб берса, мағлубиятта маҳкум бўларди. Бироқ «ҳа» дейиш ҳам хатарли эди: авлиёлик дъяво қилган киши шу ондаёқ ўз сўзини исботлаши, балки мўъжиза кўрса-тиши шарт эди.

Шамсиддин Табризий соддадил эроний Жуҳа ҳақидаги ри-воят билан жавоб берди.

Бир куни Жуҳа олдига кўшнилари чиқишибди: «Кўчага қара, қандай ноз-неъматлар келтиришайтти!» – «Менга нима?» – дебди Жуҳа. «Қарасангчи сенинг ўзингта келтиришайтти!» – «Сизга нима?» – деган экан Жуҳа.

– Авлиёманми, авлиё эмасми, – деб хулоса қилди Шамсиддин Табризий, – сизга нима?

Ўзи ҳалқ орасидан чиққан, яхшигина китобхон ва ҳассос нотиқ бўлган Шамс сўзида ҳалқона ривоятлар ва латифаларни кўп ишлатар, нутқини ёлғиз Куръон оятлари билан эмас, ма-қол ва маталлар билан ҳам зийнатлар эди. Жалолиддин Румий-нинг диққат-эътиборини китобий олимликдан ҳалқ ижодига бурган ҳам ўша. Жалолиддин Румий шеърияти аввало унинг «Маснавий маънавий»си нафақат ўз даври билимлари кулиёти, балки ўша давр фольклорининг ҳам бебаҳо хазинаси экан, бу – Шамсиддин Табризий туфайлидир. Бу буюк асаддаги кўтилаб сюжет ва мотивлар Шамсиддин Табризийнинг «котибул асрор-»лар томонидан қофозга туширилган мулоқотларидан олинган.

Шамсиддин қанчалар зукколик ила жавоб бермасин, шаҳарда бошланган иғвони тўхтатишга ожиз эди. Оддий илоҳиятдан йироқ кишилар, табиийки, Мавлонога эргашиб, Шамсни авлиё деб билишарди.

«Жила ундоқ эмас! – деб эътиroz этишарди уламолар ва яқиндагина тавба-тазарру қилган муридлар. – Мавлоно нелар дейди, ўзи ҳам билмайди. Шамс авлиё бўлса, аллақачон мўъжиза кўрсатган бўларди!»

ҚОТИЛЛИК

Бир гал Шамсиддин сұхбатини саволлар, эътиrozлар, муқаддас китобларга таянишлар билан кесиб, яна жанжал-тўполон кўтаришгач, у Валадга ноҳушланиб деди:

– Кўрдингми, нелар қилишяпти! Мени яна Мавлонодан ай-

ирмоқчилар. Майли, хурсанд бўлишаверсин, бу гал шундок яширинайки, изимни ҳам топишолмасин!

Жалолиддин фалокат яқинлашиб келаёттанини сезарди. Аммо янги ҳижрон ҳақида ўйлашни ҳам истамасди. Аксинча, дўстининг «Шамси учкур» бўлгани етар. У Кўнёда муқим бўлиб, шу ерда илдиз отиши даркор.

Шоирнинг асрандиси, ўн олти яшар Кимё ҳатто Мавлоно ҳам эъзозлаб кўкларга кўтарадиган бу галати одамга кўпдан яширинча кўз ташлаб юарди. Шамс чиндан ҳам гаройиб таас-сурот қолдиради. Унинг ҳар бир иши, хатти-ҳаракатида сўнгсиз бир қатъият барқ урар, лекин бу шайхнинг тақвадорлигию зоҳиддининг мутаассиблигига сира ўхшамасди. Лабларида – ҳамиша кинояли бир табассум, кўзларида – тўсатдан қаҳр-ғазаб билан алмашинувчи ажаб бир мунг-алам. Соқоли оқарган бўлса-да қадам олишлари йигитчалардек шиддаткор ва енгил. Сўзи, кўз қараши кишини ўз измига солади.

Кузда камтарона тўй қилишди. Кимё Кира-хотуннинг қано-ти остидан чиқиб, мадрасанинг искинчи ярмига, Шамсиддин учун ажратилган ҳужрага кўчиб ўтди.

Эри гўдакка ёки күшчага бойлангандек унга бойланиб қолди. Биргалиқдаги турмуши узоқда чўзилмаслигини сезгандек, у ҳамиша хотини атрофида гирдикагалак эди.

Лекин бу никоҳ, Жалолиддин кутганча, фалокатни дафъ этмади, аксинча, уни яқинлаштириди.

Бу ўринда, ниҳоят, Жалолиддин умрининг охиригача ҳатто хаёлида ҳам тилга олишни истамаган бир номни эслашга тўғри келади. Бу – Ларенде шаҳрида Гавҳар-хотундан туғилган, марҳум акасининг номи билан аталган искинчи ўғли – Аълоиддин.

Унинг галати феъл-хўйи бор эди. Ҳамиша ишни тескари бажа-рди, айниқса, акаси Валадга аччиқма-аччиқ иш тутишни яхши кўрарди. Валад – назокатли, серғайрат, юмшоқ кўнгил, Аълоиддин – тошбагир, қайсар, жанжалкаш эди. Бир гал Валаднинг бир динор тилласи йўқолиб қолди. У бутун уйни ковлаштириб, тасодифан уни Аълоиддиннинг китоби қатидан топиб олди. Сўнг ғазабланиб ини-сига ташланди. У эса пинагини ҳам бузмади, кулиб кўя қолди.

– Сен авлиёсан-ку, сенга пул не ҳожат!

Отаси уларни зўрга яраштириди. Жалолиддин тушунарди: йи-гитча отасининг нуфузи паноҳидан кутулиб, ўзини, ўз йўлини топишни истайди. Бас, улғайиб, эс-хушини ўнглаб олар, деб умид қиласарди. Лекин ундоқ бўлиб чиқмади.

Ўта қобилиятли Аълоиддин мадрасани зўрга тугатди. Отасининг кўмагида мударрис бўлди, лекин бор хатти-ҳаракати билан на вазифасини, на отасининг шаъни-шавкатини назар-пи-санд этмаслигини айтиб турарди.

Оиласи кўпинча ақчасиз, таомсиз қолар, у бўлса ҳафталаб узумзорларда айш этар, бетайин улфатлари билан майхўрлик қилиб, чўри қизлар билан кайф-сафодан бўшамасди.

«Ба ҳаққи Худо, ба ҳаққи Худо, ба ҳаққи Худо, — деб ёзган эди шоир, — agar отанг дилига тасалли берайин десанг, уйингни, аҳли хонадонингни унутмагайсен. Ўслим, кўзингни қоплаган пардадин тезроқ қутулгайсен, зеро, сен от сурған тарафда саробдан бўлак ҳеч вақо йўқ. Кўплар ўша ёқقا от сурищи, лекин кўришидиким у ёқларда сувдин асар йўқ эмиш. На ҳожат, на ҳожат, на ҳожат, ҳамма нарса шу ерда!.. Мардлигинг, олийжаноблигинг, одамийлигинга умид улким, сенинг толеингни тилаган дилларга жароҳат солмагайсен. Сенинг бечора отанг ўн марталаб амир Сайфиддин ва унинг одамлари ҳузурига бориб, нечоғлик мушкул бўлмасин, улар эшигида қўл қовуштириб турди. Ҳа, сени деб шу мушкулотни ҳам бўйнимга олдим. Худо ҳақи, ўз уйингдан, ўз одамларингдан кечмагайсен... Отанг кўнглига таскин бер, токи у сенга мактуб ёзиш ўрнига Парвардигорга ҳамду шукrona этсин!»

Лекин авраш, эркалаш бари бефойда бўлиб чиқди. Ўспиринликка хос худбинлик унинг табиатига моҳиятга айланган эди. У ўз мустақил ўринини топишга, эркинликка ташна эди, оқибатда ўз айби-қусурларига, ўз кибру ҳавосига ожиз бир бандада бўлиб қолди. Мустақиллик қаёқда! У нақ кўғирчоқда ўҳшаб акаси ва отасининг хатти-ҳаракатларини такрор этар, лекин худди кўзгу-дагидек тескари томонга такрорларди.

Шамс Кўнёда пайдо бўлиб, Мавлонога дўст, Валадга устоз туғиндию уни Аълоиддиннинг жини севмай қолди. Шамснинг уйланиши эса унинг нафратини тагин ҳам кўзитиб юборди.

Кимё гўзал қиз эди. У ўн тўрт ёшга тўлганда, Аълоиддин унга уйланиш орзусига тушибди. Лекин Мавлоно ўз асрандисига ўта меҳр кўйган, уни Аълоиддиндек кишиига учинчи хотин қилиб беришини истамасди. Мана, энди бўлса Кимё лаънати табризликка хотин бўлиб ўлтирибди!

Янги келин-куёв мадрасага жойлашиши. Ўша йил куз аёзли келди, хужралар сағанадек совуқ эди. Келин-куёв уйидаги ягона ўчоқ даҳлизда жойлашган эди. Улар даҳлизнинг бир четига парда тутиб, ётиб-туришни иссиққа яқинроқ ерга кўчириши.

Аълоиддин отасини кўргани келаркан, бирор баҳонада даҳлизга сукилишга ва Кимёга тўқнаш келишга интиларди..

Унинг бу қилиғи, ниҳоят, Шамсиддиннинг жонига тегди. Аълоиддин бир гал жуббасини олиш баҳонасида даҳлиздан ўтиб, хужрага кирмоқчи бўлганда, у силтаб ташлади.

— Мен бу ерга кириб, менинг фикримни бўлишларини манъ этганмен. Мен бу ерни хилват деб танлаганмен. Маъқулми?!

Аълоиддин газабдан кўкариб, ташқари отилди, шу-шу бўлдию отасини йўқламай кўиди. Шамс билан тўқнашувини айтиб бераркан, улфатлари уни мазах қилиб кулишиб: «Бу қанақаси, бирорвинг уйида паноҳ топган киши шу уйдан хўжайиннинг ўғлини қувиб ҳайдаса! Бунга чидаш учун хотиндек юраксиз бўлиш керак».

Аълоиддиннинг юриш-туриши шундоқ эдикси, унинг улфатлари орасида Шамсиддин ва Жалолиддинга ошкору ниҳон душман бўлган амалдорларнинг ювинидхўрлари ҳам бор эди.

Ўғлиниң қўлмиши ҳақидаги миш-мислар Жалолиддиннинг қулогига етгач, у яна бир – сўнгти мактуб ёзди. «Магар бирор кимса андишасизлик йўлида ўғлимизни унинг табиатига зид бўлган номаъкул йўлдан бошлаётган экан, у ўша йўлдан елиб-югуришга ошиқмагай. Кўз олдингда жумла олам ўзгариб, жумла олам сени ҳам ўзгартирсин. Сен ўз йўлингдин юргайсан, ундан адашмагайсан... Ўша хужрада ўз отам яшайди, деб фараз қилгайсан. Не-не соддадил одамлар ўзгаларга эргашиб, бадкирдорлик йўлига киур. Лекин оқил одам бирорвинг кўзи кўр ёки филай экан деб ўз кўзини ўярму? Фалончи ундоқ экан деб, ўшанга эргашиш – оқилларнинг иши эмас!...»

Шоир инсон табиатининг энг эзгу сифатлари: руҳий саҳоват ва олийжаноблика кўз тикар, ўғлини «разолат ва манманлик даричасидан юз ўтириб», «худбинлик ахлатхонаси» эшигидан чиқишига ундарди.

Бехуда. Аълоиддиннинг инсоний сифатлари аллақачон худбинлик ва жаҳолатта ем бўлган эди. Ўз ҳою ҳавасларининг кули бўлмиш бу кимса инсонликка нафрят билан бокувчи мутаассиб жоҳиллар измида, Шамсиддин ва Мавлоно айтган ваъзлардан, уларнинг халойиққа таъсиридан кўрқиб-қалтираган амалдорлар кўпиди бир курол бўлиб қолган эди.

Қишининг бошларида заргар Салоҳиддин хунармандларнинг ўзга оқсоқоли билан кўшилишиб, Мавлоно ва Шамсиддинни мажлиси самога таклиф қилди. Шоир рақс тушиб, бадиҳа айтиб, ҳаммани ўз жазавасига асир этди. Машшоқлар ҳолдан тойишиб, кетма-кет ўрин алмашадилар. Аммо шоир чарчамайди, тунни тонгта улади. Руҳият базми сурункасига икки кечаю икки кундуз давом этади.

Ёлғиз қолган Кимё Кира-хотуннинг хонасида тунайди. Учинчи кун эрталаб ўчоқда олов ёқмоқчи бўлиб, ҳужрасига кирганда, тўшак ёнида устига товоқ тўнкарилган патнис билан каттакон тарвузга кўзи тушади. Патнисда – хамирига асал, ёғ қориштириб пиширилган паҳлава. Ёш жувоннинг чеҳраси севинчдан ёришиб кетади. Унинг Шамси қайда бўлмасин, ёрини унумтайди: паҳлава – Кимёнинг жону дили эканини у яхши билади.

Эрининг қайтишини кута-кута, у паҳлавани еб битиради. Тарвуз Шамсга қолсин, самодан сўнг у тарвуз еб, чанқогини босиши хуш кўради. Лекин паҳлава – ўта ширин, уни чанқатади.

У бир тилик тарвуз еса, Шамс хафа бўлмас. Тарвуз йирик, бунинг устига ҳаво ҳам совуқ, у айнамайди. Ҳадемай пешин, улар Салоҳиддиннинг уйидан энди қайтишса керак??

У эри ҳамиша боши учига қўядиган чарм ҳалтагани очади. Қайиқ-қалпюқ, ҳассага кўндириладиган, Худонинг исми битилган алам йўқ. Шамс мажлиси самога борганда уларни ўзи билан бирга ола кетарди.

Кимё яманий эгри пичоқни олади. Тарвузнинг икки четини арчади. Эри тарвузни ҳамиша шундоқ кесишини ўйлаб, табасум қиласида-да, қип-қизил тиликни оғзига элтади.

Шамс тушдан сўнг ўйига қайтади, Кимё унга пешвоз чиқмайди. Эри пардани нари суради, хотини гужанак бўлиб тўшакда ётибди. Нима гап?

– Хотин! Хотин! Кабутарим!

У жавоб бермайди, қимириламайди ҳам. Кўзлари катта-катта очилган. Уларда азоб ва даҳшат акс этади. Нафас олиши оғир. Шамс унинг устига энгашиб кўрадики, Кимё бошини бурмоқчи бўлаёттир. Унинг нигоҳи оққан томонга қараб, патнис ва унда кесилган тарвузга кўзи тушади. Балки сув ичмоқчидир?

Шамс сақраб оёққа туради. Кўлига тарвуз ва пичоқни олади.

Шунда Кимёнинг кўксидан даҳшатли бир хириллаш отилиб чиқади.

Шамснинг қўлидаги тарвуз тош саҳнга тушиб, лахта-лахта қондек, ҳар ёққа сочилиб кетади.

Мусулмон одатига кўра, марҳумани эргаси куни эрталаб дағи этишади. Шамс ҳамдардлик билдиригланларнинг сўзларини жим туриб, бошини этиб, эшигади. У таъзияга ҳам, тасаллига ҳам муҳтоҷ эмас. Йиғичиларнинг ноласи, ҳофизларнинг хониши остида тобутга унсиз эргашади. Ортидан нафрат билан бокишиларни сезади, гўё бу ўлимга у сабабчидек. Адоватли ивир-шивирлар қулоғига етади: «Касофат.... Бадбаҳтилик келтиради». Аллақандай темир ҳалқа юрагини исканжага олиб, сиқа бошлайди.

Мадраса мотам кўйнида. Шамсиддин ҳеч қаёққа чиқмайди, ҳеч кимсани кўришни ҳам истамайди. У чиндан ҳам бадбаҳтилик келтиради, ўзи меҳр кўйғанларни нафрат ва ўлимга дучор этади. Худо асрасин, Мавлонога бир кор-ҳол бўла қолса, у ўзни асло кечирмайди.

Жалолиддин ғаввосдек унинг руҳий уммонига шўнгиб, бебаҳо дурданалар терди. Бу гавҳари дурданалар унинг, Жалолиддиннинг ўз сўзлари. У ўша бойликни асраб-авайлаши, кўпайтириши лозим. Аммо бунинг учун Шамс ғойиб бўлиши шарт. Дарвеш – қалан-

дарлар уни яширишади ва дунёнинг нариги чеккасига олиб кетишиди. Улар пайшанба куни келишга вайда қилишган.

Пайшанба, 1247 йилнинг 5 декабрини Шамсиддин ўз хужрасида ўтказди. Кечкурун эшиитди: уни чақиришарди. У шошилмай эшикка томон юрди.

Бу – унинг ер юзидағи энг сўнгти қадамлари эди.

Тонготарда Жалолиддин Валаднинг хонасига отилиб кирди.

– Тур! Намунча ухлайсен? Шайхингни изла! Унинг муаттар ҳиди тағин думогимизга урмаялти!

Валад салгичиб ўрнидан турди. Анграйиб отасига тикилди. У дағ-дағ титгарди.

– Югур, изла! Шаҳарни оёққа турғиз! Бўл тезроқ! Валад шоша-пиша кийиниб, хужрадан отилиб чиқди. Шамсиддин ҳеч қайда кўринмасди. На мадрасада, на ахийлар хузурида, на масжиду хонақоларда, на карвонсаройларда. Шаҳар дарвозаларидағи на тунги, на тонгти соқчилар шаҳардан шундоқ бир кишининг чиққанини кўришмаган.

Кидириш давом этар экан, Мавлоно кўз юммади.

«У айрилиқдин эс-хушини йўқотди, – деб эслайди кейинчалик Валад. – Боши қайдао оёғи қайди – билмасди. Фатво берувчи шайх муҳаббатдин маст бўлған шоирга, зоҳид майфурушга айланди. Лекин у узум майи ичиб, узум майи сотувчи эмасди. Унинг қалби нурдан бўлак нарсани нўш этмасди» деган эди.

Жалолиддин яна матом либоси – ҳиндуворий нопармон методан тикилган яхтагию мисранг қалпоғини кийди, нопармон салласини остини кент, устини ингичка қилиб, бошига чўлғади. Кўйлак яқосини чок этди, оёғига юмшоқ маҳси кийди. Тўрт қиррали араб рубобини олти қиррали қилиб, қайта ясадди: Машриқ ва Мағриб, Шимол ва Жануб, фалак ва Жаҳаннам. Бу рубобдан тарағлан садо, Шамс қайда бўлмасин, унинг кулоғига етиши даркор.

Бу орада турли тусмолларга етакловчи, бир-биридан даҳшатли хабарлар Валаднинг кулоғига чалина бошлиди. Гоҳ жуҳуд маҳалладаги майхонада майхўрлик қилиб ўтирган икки навкар Шамснинг номини эшитиб, истехзоли илжайишади: «Кўёш ер тагига кирди-кетди бошқа чиқмайди». Гоҳ Аълоиддиннинг ул-фатларидан бири сўраб-суриштиришларга: «Шамолни даладан, обиҳаётни қудуқдан изла», – деб жавоб беради.

Дарвоҷе Аълоиддин қайда? Уни Қайсаридан топишиди. Кундузлари тоат-ибодат қиласар, тунлари май ичиб, нақ жинни бўлар, муздек сув, қонли ҳаммом ҳақида даҳшатли сўзлар айтиб қичқиради.

Йўқ, йўқ! Фақат бу эмас. Валад бошини чулғаган кўрқинчли хаёлларни нари ҳайдади.

Мадраса саҳнини суттурган фаррош хотин сув учун фавворага эмас, яқин ўртадаги, молларга сув тортиладиган қудукқа боради. Бораётгіб, йўлда ювилган қон доғларига кўзи тушади.

Тунда Валад уйқусираб, бақириб йиғлайди. Кейин кўп йиллар давомида у кечалари кўркувдан қичқириб уйғонади. Биз охиригача ўйламаган ёки ўйлашни истамаган фикрлар тушимизда зоҳир бўлади, зеро, мия ҳар турли ишорат, аломат, гайришурий сезгиларни бир жойга жамлаб, уйқуда ҳам ўз ишини давом эттиради.

Валад ва ўша даврнинг ўзга диндор кишилари учун туш – гойибдан ишорат эди. Лекин бу гал то ўзи ҳақиқатни аниқла-магунча, Валад тушга ҳам ишонмайди.

Иккинчи кун кечаси у учта энг ишончли одами билан мадрасадан чиқади. Чироқ ёқмай, худди ўғрилардек пўсиб, яқин ўртадаги қудукқа яқинлашишади. Ой шом еган, қишининг со-вук, қорамтири осмонида юлдузлар унсиз милтирайди.

Қудук қопқоғи тақ этиб очилиб, темир чангаклар тугилган арқон тубсиз ўлқонга тушиб бораёттандек туюлади. Сувнинг шалоплаши эштилиди. Яна қудукқа уч қулоч чамаси арқон кетади. Арқон тутган киши уни нари-бери кескин силтайди. Сўнг тепага тортади. Арқон тараңглашади, лекин тортилмайди.

Улар тўрговлашиб, куличкашлаб торта бошлайдилар. Кафтари шилиниб узоқ тортишади. Ҳар гал чангакка илинган юқ қудук, деворига «гуп» этиб уриларкан, Валад бир сесканиб тушади.

Ниҳоят, юкни қудук лабига чиқарип тортиб чиқаришади. Сувда шишиб кеттан жасадни шу ондаёқ танишади: Шамсиддин. Чангаклар кийимини тешиб ўтиб, унинг ориқ биқинига санчилибди. Валад уларни тортиб олади. Қон йўқ.

Жасадни нима қилиш керак? Энг сўнгти дақиқагача Валад ишонмади. Шунинг учун ҳам бирор чорасини ўйлашга ҳам ул-гурмади. Лекин мурдани ҳеч кимса кўрмаслиги керак. Сир сақлашга қасам ичган шу тўрговидан бўлак.

Шунда “лоп” этиб, унинг бошига бир фикр келди. Шундоқ яқингинада ана шу мадрасани курдирган амалдор – Бадриддин Гавҳартошнинг бўм-бўш даҳмаси турибди. У мадраса ёнида мақбара ҳам солдириб, ўзини унда дағн этишини васият қилган эди. Шамсиддин Табризийни шу ондаёқ шу ерда, фақат шу ерда тупроққа топшириш мумкин эди.

Ўн йилдан сўнг Валаднинг ёш рафиқаси Фотима-хотун кечаси тўсатдан уйғониб, эрига қарадию кўрқиб кетди. Ҳеч қачон уни бу аҳволда кўрмаган эди. Эри шикаста ва нолон бир аҳволда, йиғлаб ўлтиради. Нима бўлдийкин? Валад унинг ўқтам ва жасурлигини билади. Лекин у бирор сўз ёки ишора билан бу сирни очмайман, деб қасамёд этиши керак...

Фотима-хутун ярим аср чурқ этмади. Фақат қариб-қартай-гач, Жалолиддин ҳам, Валад ҳам аллақачон оламдан ўтиб бўлиш-гандан сўнг, бу сирни қабрга олиб кетгиси келмай, ўғлига айт-тиб берди. Ўша она қорнидаёқ увол бўлмай, Мавлоно шарофати туфайли дунё юзини кўрган ўғлига. Ва Жалолиддин вафотидан эллик йил кейин набирасининг “котибул асрори” шайх Аҳмад Афлоқий бу ҳикояни қаламга олади.

Шамсни эшикка чақирган қаландарлар эмасди. Етти киши ярим доира олиб, уни кутиб туришарди. Улар орасида Аълоиддин ҳам бор эди. Шамс остонода пайдо бўлиши билан етти узун қассоб пичоғи барабар унинг танига санчилди.

Қонни мешларда келтирилган сув билан ювиб, жасадни кудукқа ташлашибди.

“Шамсиддин ташланган кудук Валадга тушида аён бўлган. У жасадни дўстлари билан яширинча олиб, тупроққа топширган”, – деб ҳикоя қилган эди Фотима-хутун.

Аммо Шамсиддиннинг қаерда дағн этилгани яна етти аср сир бўлиб қолди.

Етти асрдан зиёдроқ вақт кечди. Замонларнинг қалин деворлари оша на оғриқ саси, на ҳасрат-алам овози эшитилиди: бари бир ўтган шунча давр ичида у аллақачон дунёдан кўз юмиб, сүяклари тупроққа айланарди.

Бу давр ичида не-не машҳур ва номашҳур кимсалар қабрга кирмади. Дунёда не-не қотилликлар, жиноятлар юз бермади.

Етти узун қассоб пичоғи. Қонни мешларда келтирилган сув билан ювиш. Кудук. Нақадар жўн, одамнинг кўнглини айнитадиган даражада содла!

Хар бир можаро, унинг маънавий моҳияти тўла очилгандагина, кишини ҳаяжонга солади.

Жалолиддин Румий 1247 йилнинг 5 декабрида Кўнёда рўй берган машъум можаронинг маънавий моҳиятини башариятга очиб берди. Шунинг учун ҳам бу можаро ўлмас ва абадий бўлиб қолди.

Мактул ҳам, қотилнинг отаси ҳам бир-бирларида Инсони Комилни кўришар, яъни, олам ва башариятни ўзида англаб, башариятта муҳаббат туфайли ўзлигини унугтан Баркамол Инсонни. Аммо комил бўлиш имконияти ҳар бир инсонда мавжуд.

Аълоиддин Шамсни ўлдириш билан жумла инсониятни қонга бўяди. Шу билан ўзини ҳам ҳалок этиб, номини тириклар ва ўликлар рўйхатидан абадий ўчирди.

Эсда тутинг: “Бир одамни ўлдириган ҳаммани ўлдириганга тенг. Бир одамни тирилтирган ҳаммани тирилтирганга баробардир”.

Жалолиддин ҳақиқатни билгач, иккинчи ўғлидан буткул юз ўтиради. Унинг дағн маросимига ҳам бормади. Қотилнинг насли ном-нишонсиз тупроққа кирди.

Ярим асрдан сўнг Аълоиддиннинг ўғли Валаднинг ўғли ҳузурига келди. “Биз ҳам Мавлоно наслиданмиз, — деди у, — ота қўлмиши учун ўғил нечук жавоб бергай?” Валаднинг ўғли унга: “Сиз аллақачонлар қўрқиб ташланган бутоқсиз”, — деб жавоб қўлди.

Бу фожия асроридан биринчи бўлиб воқиф бўлган киши Валад эди. У нима ҳам қила оларди? Қотилларнинг бири — ўз иниси эди. Бироқ қотилнинг отаси унинг ҳам ўз отаси эди.

“Мавлононинг йиги ва ноласи етти фалакка етди, — деб эслайди Валад, — унинг фифону фарёдиги сафир ҳам, кабир ҳам эшигарди. У қўлига тушган симу зар, бор бисотини ҳофизу машшоқларга берарди. Ашъор айтгиб, рақсга тушмаган куни, бир лаҳза ороми — қарори йўқ эди. Кўшиқ айтавериб, овози хириллаб қолмаган, тили шишмаган битта ҳам ҳофиз қолмади. Пул-ақча, инъом-эҳсон дегани ҳамманинг меъдасига тегди. Ифрот майхўрлик қўлгандек, ҳамма ҳорғин ва хаста эди. Майхўрлик касридин хаста бўлганлар хушёр тортиб, ўзларига келишарди. Уларнинг эса, бетиним хониши ва ноладан, уйкусизликдан тинкалари қуримиши. Чарчоқдин ўлар ҳолатта етиб, юраклари қўринмас ўтда куйиб, кул бўлди. Бутун шаҳар қўзғалди. Наинки шаҳар! Дунё оёққа турди. Ҳамма айтарди: “Шундок аркони ислом, шайхул оламайн жинниндек жазавага тушиби. Унга эргашиб, халойиқ иймонидан айрилмиш, шариатни унугмиш. Ҳамма ўз жонини ишқу муҳаббатга тикмиш. Жумла ҳофизлар ашъор ўқиб, машшоқлар изидан юргурмиш. Сафир ҳам, кабир ҳам, рақсга тушиб, севги суворийсига айланмиш. Шеъру ғазал тоат-ибодат ўрнига ўтмиш. Намоз ҳам, ниёз ҳам қолмамиш. Ишқ — уларнинг дину диёнати, мастилик, бехудлик — ягона машғулоти, Шамс Табризий эса шаҳаншоҳи эди”.

Жалолиддин чиндан ҳам ўзини унугтан эди. Шу кунларда Валад бор кучи билан қотилликни яширишга, уни ҳаммадан ҳам аввал ўз отасидан сир тутишга уринарди. Ўзга чораси бормиди?

Дўстининг ҳалокати ҳақидаги миш-мислар Жалолиддиннинг ҳам қулогига чалинарди. Лекин у ишонмас, ишонишини истамасди.

“Умри бокий ўлди, деб ким айтмиш? Шамсул уммид сўнди, деб ким айтмиш? Қуёш душмани томга чиқмишу кўзларини чирт юмид, кўёш ботди, деб ўйламиш”.

Бирор кўчада, Шамсиддинни кўрдим, деб айтган эди, шоир тўнини шартта ечиб, унинг елкасига ташлади. Унга бу ишни бекорга қилганини, ҳалиги киши ёлғон гапирганини айтишганда, Жалолиддин алам-ўқинч билан деди:

— Мен унга ёлғон гапи учун тўнимни бердим. Чин деса, жонимни берардим!

Отаси Шамсни топиш учун Дамашққа отланганда ҳам Валад бир нима демади.

лайди Валад, — лекин дўстининг асрори ой бўлиб, унинг осмонини ёритди. У дердики, биз жисму жонимиз билан бир-бири-миздан йироқмиз, лекин ягона нур, ягона талъатмиз. Истасанг — унга, истасанг — менга боқ. О, толиблар! Камина — ул демак, ул эса — мен...

Мавлоно Дамашққа қирғовул бўлиб бордию ёвқир қарчигай бўлиб қайтди”.

Дўстини моддий оламда йўқоттан Жалолиддин уни ўз маънавий оламида қайта кашф этди.

Анъанага кўра, фазал охиридаги сўнгти байтда ўз номларини дарж этишади. Жалолиддин эса Шамсиддин Табризий номидан фазаллар бита бошлади. Ҳа, фазалларни унинг қайта кашф этилмиш дўсти тўқиётгир, шоир эса — шунчаки бир котиб, шунчаки бир воситачи, холос. Фазаллар унинг кўнгил дунёсида туғила-ди, бас, улар — Шамсиддиннинг ҳам фазаллари. “Камина — ул демак, ул эса — мен”.

Шоир Шамсни излаб, бир гуруҳ дўстлари билан иккинчи бор Дамашққа отланганда ҳам, Валад уни тўхтатмади. Жалолиддин бу гал дўстимни тўсатдан учратиб қоларман, деган умидда ҳар бир ўткинчининг юзига термулиб, кўчаю бозорларни кезмади, шерикларига хонақаю мадрасалар, работу карvonсаройларни титкилашини буормади. Сурункасига бир неча ой кечани кеча, кундузни кундуз демай, қўшиқ айтиб, рақсга тушди. Салқин ва тез оқар Барада дарёси соҳилларида ястанган Равзатул Ислом деб ном олган, ям-яшил чаманзорларга бурканган қадимий Дамашқ Кўнёга ўхшаб, ашъору таронага тўлди. Шамс шу атрофда бўлганда, бу муҳаббат чорловига муқаррар садо берар, балки келар эди. Лекин Шамс келмади.

У дўстини кучолмади, унинг табассумини кўришга яна бир карра ноил бўлолмади, унинг овозини эшитолмади. Лекин бу — Ҳақиқат Куёши абадий сўнди, деган сўз эмишми? “Агар у — мен эсам, мен кимни излаймен? Унинг жамоли, унинг камоли — менда. Бир коса май янглиғ қайнаб жўшармен, ҳа мен ўз — ўзимни излаймен!”..

Лекин у яна Дамашққа отланди.

*Кўйиб тупроғи Румни, биз яна азми Дамашқдирмиз,
Хўмори зулфи сунбул, ташнаи базми Дамашқдирмиз.
Магар Шамсул Ҳақиқат чехраси анда ниҳон эрса,
Муқаррарки, гуломдирмиз, мулоғими Дамашқдирмиз...*

Балки Шамсиддин ўз юргига жўнаган, Табризда яшириниб ётгандир? У ўз дўстини хокий кўзлари билан яна бир бор кўриш

орзусида ўша ёқда ҳам отланишга тайёр. “Шамс васлини соғинган қалбим қулогимга: – Табризга жўна! Табриз тупроғини тароқ билан тара! – деб шивирлайдир...”

Шунда қонли сирнинг залвари остида тинкаси қуриган Валад, ниҳоят, отасига дўстининг бу ёруғ оламда йўқлиги, уни излаш беҳудалиги ҳақида айтишга қарор қиласди. У имо-ишоралар ила сўзлайди, бор гапни айтиб қўя қолиш – Жалолиддинни мавҳ этиш демак эди.

*Нигоро, не қилай, бағримни сузон айладинг, кетдинг,
Ялиндим, кетмагил, деб, банди ҳисжрон айладинг кетдинг.
Топиб ҳар ишга чора ҳам қилиб ҳар дардга бир дармон,
Бу гал бечора қолдим, кўзни гирён айладинг, кетдинг.
Юзинг ой эрди анвар ҳам қучогинг гулшани дилбар,
Қаро тупроқни кўзлаб, воҳ, хиромон айладинг, кетдинг.
Зарофатли сўзинг қайдা, тафаккур юлдузинг қайдा?
Кўйиб дўстларни бунда, дилни вайрон айладинг, кетдинг.
Нечун васлингга зор этдинг, фанони ихтиёр этдинг,
Кўнгил додг ичра қолди, додги армон айладинг, кетдинг
Ёқиб бағримни андоқ ҳам наёмат ўтига ташлаб,
Магар сен иўлларингни таҳ-баташ қон айладинг, кетдинг?!*

Замон жароҳатларни битиради, кўмирни кулга, тошни тупроқча айлантиради. Лекин Жалолиддин қалбидаги яралар ҳеч қачон битмайди.

*Адо бўлди бари, соб бўлди, дўстим,
Буни ким тинглагай? Афғон чекар?
Жигарга ғам ўқи санчиди буткул,
Сипар чилпора бўлди, ёш тўқар ул.
Ётармен ғам чекиб тупроқ аро мен,
Ўшал тупроқ каби ғамдин қаро мен.
Қаён кетдинг, қаён, оҳ, Шамси Табриз,
Муборак мақдамингдин борми бир из?
Агар оламда ул фаҳрул башардир,
Ва лекин олам аҳли кўру кардир.
Кулоги, кўзи бўлганда муқаррар.
Башар ийглар эрди. Йўқ, ийгламаслар.
Тириклик даشتida гулшан ўшалдир.
Кулогу дийдайи равшан ўшалдир...*

Орадан ўн йил ўтди. Унинг айтиши остида “Маснавий”нинг биринчи китобини қоғозга тушираётган “котибул асрор” Ҳуссомитдин неча йиллик қадрдонлигини ўртага солиб, шоирдан

Шамсиддин тарихини оламга ошкор этишни сўрайди. “Мени қийнама! – дейди шоир. – Бу қонли можарони ёдимга солма! Шамсиддин Табризийдан оғиз очма!”

Дўстлари шоирдан умрининг охиригача бу ҳақда сўрашга ботинишолмайди. Унинг ярасини тирнаб қўймаслик учун бу номни кўрқа-писа тилга олишади. Шу сабабга кўра Шамснинг Жалолиддин билан “Мулоқот” китоби қоралама ҳолича қолиб кетади, шоирнинг дўстлари ва издошлиари унинг ҳалокати ҳақида чурқ этишмайди.

Шамсиддин Табризийнинг сирли йўсиңда ғойиб бўлиши, уни Кўёшдек, Ҳақиқатдек боқий деб билган буюк шоирнинг шеърлари замонлар оша унинг барҳаётлигига ишонч-эътимод тугдирали. Гўё бир кун эмас, бир кун худди бир пайтлар Кўнёда пайдо бўлганидек, у яна мавлавийлар хонақоси эшигига пайдо бўлади. Янги минг йилликнинг Маҳдии даврони бўлиб кириб келади.

Фақат асримизнинг ўргаларига келиб, кўхна, кичик хонақони таъмир этиш пайтида Шамсиддин Табризийнинг қабри топилди.

Оёқ тагида – ёюч қопқоқ. Унинг остида – пастга томон тушиб борувчи зинапоя. Шифти одам бўйига баробар мўъжаз хона. Чап девор ёнида усти гањк билан шувалган мурабба шаклдаги софона.

Күёшга чиқамиз.

Худди мақбара олдида – салжуқийлар давридан мерос, ҳозир куриб-кургаб қолган кулук қолдиқлари.

Ундан нарида минора. У анча кейин, усмонийлар салтанати даврида курилган. Лекин минора деворидаги бир тош, ундаги ёзувнинг шаҳодатича, бир пайтлар Жалолиддин Румийнинг отасига тақдим этилган Гавҳартош мадрасаси деворида турган.

Ажиб, қизгин бир ҳаяжон томоқقا келиб тикилади. Нафси-ламрни айтганда, биз бундан етти юз йил мўлроқ муқаддам совуқ декабрь кечаси шу ерда ўлдирилиб, яширинча дафи этилган Шамсиддин отли кимсанинг барҳаётлигига ишонмаймиз.

Лекин биз бащариятнинг камолот сари интилишига ва бу интилишнинг абадийлигига ишонмаймиз.

ОЛТИНЧИ БОБ

ЁРИМ

---

*Ҳар нарсаниким замон бузиб, хор айлар,
Дунёйи хазинабон йигиб, бор айлар.
Майл этсаю боз аслига эврилса фалак,
Файб пардасидин Ҳақ яна ошкор айлар.*

Абу Али Ибн Сино

ДОЙРА САДОСИ

Жалолиддин хунармандлар растаси бўйлаб аста, хомуш борарди. У салқинида савдогарлар чордона қуриб, чойхўрлик қилиб, харидорлар билан чақчақлашиб ўтирган усти берк тимлардан ўтиб, пояфзал растасига чиқди. Кўкламнинг илк жазирамаси тушдан сўнг пасайган, лекин қуёш елкани қиздиради. Дўконларнинг соябонидан то ерга қадар – орқаси очиқ, тумшуғи тепага қайрилган, ярақ-юруқ безакли, сариқ ва қирмизи, яшил ва кўкчуваклар маржондек тизилиб ётади. Қандолатфурӯшлар болакайлар қуршовида бетиним қичқиришади. Бозордаги оломонни оралаб келаётган эшакка пўртаҳол ортишган. Унинг ортидан – бир хирмонча курсини орқалаб, икки букилиб, бир ҳаммол келаёттир. У узоқдан худди кирпитиканга ўхшайди.

Одамлар Жалолиддинни кўриб, гап-сўздан тинишар, оёққа туриб, таъзим-тавозе ила салом беришарди. У эса, бошини қуий солиб, ўй-хаёлга фарқ бўлиб борарди.

Атрофида қанча одамлар! У ҳамиша шулар орасида, шуларнинг биттаси. Аммо нақадар ёлғиз!

У бурчакка етиб, қайрилди. Дўконлар қўйнида ботаётган қуёшдек товланиб, деворга тизилган мис баркашлар, бўйинларини оқкушдек чўзган нафис офтобалар. Мис ва темирнинг жаранг-журунги оломоннинг ғовур-ғувурига қўшилиб кетган эди.

У қирқдан ошди. У чўққига етиб, олам ва одамларни ўзига жо этгунча, умр ўтди. Мана, у яна ёлғиз, гёё жони-дили бўлган одамни топдим, дегунча, ундан айрилиб, яна излай бошлиш пешонасига битилгандек.

Ерда эса – яна баҳор. Чўлларни ўт-ўланлар қоплади. Тераклар япроқ ёэди. Атиргуллар илк гунчалар билан безанди. Унинг руҳи ҳам қуёшга монанд, ҳаммаёққа сингиб, ҳаммаёққа ҳаёт бағишилайди. Аммо қуёш ҳам ўз буржи ва юксаклигига нақадар танҳо! Ким унга кўзлари қамашмай тикка боқа олади?

Ҳаттоки ҳам ўз-ўзини кўриш учун кўзгуга муҳтож. Атрофида эса қанча одамлар! Лекин уларнинг кўнгил кўзгуси худбиналиқ пардаси билан тўсилган! Улар ўзларини севишшармиди? Йўқ, уларнинг севгани – еб-ичиш, бойлик-бисот ортириш, бойлик-бисот келтирувчи пул, одамларни молдек нари-бери суришга имкон берувчи ҳокимият. Уларнинг қалби айқаш-уйқаш буюллар уюлган омбор, ўшалар орасида уларнинг ўзи ҳам жонсиз, ҳам маъносиз бир буюм. Ҳўш буюллардан, эҳтиёжлардан воз кечиш керакми? Йўқ, албатта, лекин улар ўртасида робита ўрнатиш лозим. Омборни уйга айлантириш даркор, токи ҳар бир ашё ўз маъносига эга бўлсин, токи у инсоннинг ягона руҳи орқали ўзга ашёлар ила боғлансанси.

Ўнда, руҳ дегани нима? У ақл ҳам, юрак ҳам эмас... Балки у бирликни ягоналикка кўшиш, ягоналикни бирлиқда кўриш иштиёқидир. Балки, у ўзни ва оламни англаб, ҳамиша теран ва олға бориш, янги-янги муҳитларни эгаллаб, бутун ташқи, зоҳирий оламни ўз ички оламига айлантириш, ўз ички, ботиний оламини эса ташқи олам билан кўшиб, бир бутун қилиш хоҳишидир!

Руҳиятдан маҳрум одам учун олам – маъносиз ва айқаш-уйқаш ашёлар тўла омбор. Факат инсон маънавияти жумла коинотни унинг ўз уйига айлантира олур...

Ҳар қиёқ-майсада, ҳар бир самовий сайёрада, бошда уйғонган фикр, она қорнида қимирлаган чақалоқда умумий ягона моҳиятни кўриб, уни бор вужуд ила ҳис эта билиш даркор.

Инсон руҳиятининг чашмаси амиру амалдорлар орасида эмас, саройлару кўшки-айвонлар саҳнида эмас, манави ёқда – муҳтожлиқдан бошли чиқмай, уйку ва таомга қонмай, ҳар куни, ҳар соат ўзни бошқаларга баҳшида этувчи, болғасининг ҳар бир зарбасию нинасининг ҳар бир йўрмаси билан жонсиз ашёларга жон бағишлиб, ўз руҳига либос кийтизувчи одамлар муҳитида, уларнинг меҳнатидадир.

Унинг кулогига нафис, оҳангдор садо урилди. Болғачалар юрак зарбига монанд каби, гоҳ баланд, гоҳ паст тиқиллаб, садо таратишар, уларнинг зарби тобора тезлашиб бораради. Гоҳ тўсатдан тиниб, яна қайтадан бошланарди. Мана шу майин, оҳангдор садо унинг кўнглидан фамни аритди. Мунис бир сурур уйғониб, бутун танига ёйилди ва бор вужудини қамраб олди.

У тўхтаб, қулоқ солди. Бир қўли яхтаги барига узаниб, бошқаси ҳавога отилди. Бир қадам олға босди. Бошини ўнг елкасига солинтириб, аввалига секин, сўнг гир-гир айланиб, чанг-тўзонли, гавжум кўча ўртасида рақс туша кетди.

*Аё япроқ, нечук бундоқ қутулдинг банди зиндандин?
Аён этгил, аён, биз ҳам қутулсак бир йўла ондин!*

*Аё сарв, сарбаланддирсан, сирингни сўйла инсонга
Аён этгилки, биз ҳам бўй чўзайлик буржи осмонга!..*

Ҳалойиқ кўча ўргасини чангитиб, ўйин тушаётган шоирга ҳадиксираб ва ҳайратланиб қараб турарди..

Эшикка энг яқин ўлтирган халфа қўлида болғачаси билан ҳанг-манг бўлиб қотиб қоларкан, заргар Салоҳиддин бошини кўтариб, рақс тушаётган Жалолиддинга кўзи тушди.

Ўзга шогирдлари ишга берилиб, ҳеч нарса сезишмасди. Уста пайқади: уларнинг болғачалари таратадаётган садо шоирга завқ-шавқ бағишиламиш...

Салоҳиддиннинг сокин юзига табассум ёйилди. У халфага ишорат этди-да, болғачасини қўлига олиб, зийнат учун тайёрланаётган юпқа тилла япроқларга бир текис ура кетди. Шогирди ҳам унга эргашиб, яна тиқиллатишига тушди. Қаёқда! Унинг нигоҳи ҳалойиқ ўртасида рақс тушиб, шеър айтадаётган шоирга беихтиёр тортилар, болғача зарби ола-тасир тушарди. Аслини олганда уста ҳам болғасини дуч келган жойга уради.

Устага бир кор-ҳол бўлди шекилли, деб шогирдлар ишни тўхтатишиди.

— Уринглар! Қаттиқроқ уринглар! — деб қичқирди Салоҳиддин уларга.

Яна болғачалар тиқиллай кетди, уларнинг оҳанги тезлашиб, тобора жарангдор тус олар, Жалолиддин дўкон олдида тобора жазавага тушиб, чарх уради.

*Аё гунча, қизил қонлар аро сен ўзни тарк этдинг,
Аён этгил, надир севги, надир ул ўзни тарк этмоқ!..*

Салоҳиддин беихтиёр ўрнидан туриб кетди. Эшикка отиларкан, шогирдларига қараб қичқирди:

— Уринглар! Тўхтатманглар! Уринглар!

Улар икковлашиб чарх уришди. Ягона оҳангда. Ягона сўз жўрлигида. Ўзни бирдек унугиб. Олам билан бирдек бирикиб.

Лекин Салоҳиддин кекса эди. У толиқиб тўхтади, таъзим ила шоирдан ўз заифлиги учун узр сўради.

Шоир дўстини кучиб, ўпди-да, ўзи яна рақс туша кетди.

*Бор эрди бунда бир заргар дўкони.
Кўз очди чашмаи меҳри жаҳоний
Ажсаб маъноси юксак, чеҳраси пок,
Боқиб мен комрон, сармасст, яқо чок...*

Ўша оқшом Салоҳиддин дўконини асбоб-ускунасию суду сармояси билан бирорвга инъом этиб, ўзи шоир ила кетди ва то ўлгунича ундан айрилмади.

*Яна ул ой само сағнига балқиб, ярқираб келди,
Агар шиддатда туркдир, кўрки – сувратда араб келди.
Либоси турфада – ул ёр ва алвон кўзада – ул май,
Яна бизга ўшал мастиу ҳумор, айшу тараф келди.
Кетиб тун, келди тонг, қайлардасиз эй марди майдонлар,
Яна ул шамчироқ, ул шаъми асрор парнираб келди.
Кўчиб юрмайди жонлар, бўйла гапга мен ишонмасмен,
Ҳама қатра оқар уммонга, иш сўздин шараф келди...*

Шу-шу бўлдию шоир заргар Салоҳиддин кўзгусида Шамс тимсоли ва ўз аксини кўрганини эълон қилди.

Пир Сайд Сирдонга ўшаб, Салоҳиддин тақвадорликни адосига етказди. Бутун тариқат йўлини тўла ўтмагунча, ҳафталар, ойларни тоат-ибодат, рўзайи ниёз или ёлғизлик-танҳоликда кечирди.

Лекин Сайддек жазавали, асабий эмас, табиатан сокин ва хотиржам эди.

«Салоҳиддинда Шамс фазилатини кўргач, – деб эслайди Валад, – отам дўстларига деди: «Мени кўйинглар. Шайхлик менинг ишим эмас. Минбаъд Салоҳиддиннинг азми-иродасини муқтадо тутиб, ўшангэ эргашинглар». Мени ҳузурига чорлаб деди: «Салоҳиддиннинг чеҳрасига боқ. Унда ҳақиқат султонини кўришга саъй эттил. Руҳият подшоси, ўрни ва сарҳади белгисиз мулки – мамлакат ҳукмдори – мана, Салоҳиддиндирким... Минбаъд сен ҳам ўшангэ мусаллам бўлгайсен».

Жалолиддин ортиқ ваъз айтишни истамасди. Аммо Салоҳиддиннинг ўтинчи билан бу охиргиси деб, яна бир бор масжид минбарига чиқди.

У Салоҳиддин ҳузурида Шамс номини тилга олмасликни илтимос қиласди. «Улар орасида тафовут йўқ, – дерди шоир. – Лекин орифлар қалби ҳам эзгу рашик фуборидин холи бўлмагай».

Ҳақиқий руҳий улуғлик нималигини умрининг охиригача билолмаган муридлар ичини нечоғлик рашик-ҳasad тирнаганини тасаввур этиш қийин эмас. Улар Шамснинг ғойиб бўлганига севинишиб, эртами-кечми шоир тинчиб қолар ва ҳамма нарса аввалги изига тушар, деб умид қилишарди. Шоирнинг Салоҳиддин билан дўстлиги уларнинг сўнгти умидини ҳам пучга чиқазди.

Бунинг устига Салоҳиддин дәжқон ўғли, уларга ўшаб оддий ҳунарманд эди. Бошқаларга ўшаб овқат ейдиган, кечаси ужлаб, кундузи ишлайдиган, тирикчилиги ҳар куни, ҳар соат халойиқнинг кўз ўнгига ўтадиган, оддий кишининг улуғлигини

англаш ҳаммага ҳам насиб этавермайди. Авом фақат улуг инсонларда ўзига ўхшаш жиҳатларнига кўради, ўхшаш бўлмаган жиҳатларни тан олишини истамайди. Тан ололмайди. Шунинг учун ҳам «Ўз юртингда пайғамбар йўқ» деб айтилмаганимкин? Шу сабабга кўра ҳам, улуг бўлмай, улуғлик даъво қилувчилар ўзларини ўз эллатларидан дабдабали маросимлар, қоровуларнинг қиличларию сарой деворлари билан, тумтароқ нутқлару димоғ-фироғ тўла жиддият билан ажратишмасмикин?

Мурид ва дарвешлар орасида яна гийбат-ифбо бошланди. Биттасидан қутулиб, бошқасига тутилдик. Бизни яна лақиљатишиди. Аnavи ҳар қалай шуыла эди, манави эса – учкун. У сўз ва қалам соҳиби эди. Олийхўммат аллома эди, шайхимизга ўшанинг дўст бўлгани дуруст эди!

Гоҳида тирикларни пастга уриш учун ўликлар қанчалар мақталади!

«Ҳар нечук у назокатли табризлик эди, дейишишарди улар, биз бир қаричлигидан биладиган дағал кўнёлик эмасди, – деб эслайди Валад. – Бу на ўқий олади, на ёза олади, на икки сўзни бир-бирига улай олади. Увол не, савоб не – билмайди. Нега у бошимизга чиқиб олди? Эртадан кечгача дўконида ўтириб, болғачасини тиқиллатарди. Кўшниларига тинчлик бермасди. Эплаб дуюйи фотиҳа ўқиса ҳам, гўрга эди. Савол берсанг, хачирга ўшшаб таққа туриб қолади. Шундоқ олимум аъзам бўлмиш Мавлоно унга нечук кўнгил қўймиш?»

Салоҳиддин чиндан ҳам саводсиз эди. Ўқиш малакаси фикрлаш малакаси ўрнини босолмаганидек, сўз раионал-мантиқий тафаккур ҳақида эмас, ҳиссий-образли тафаккур, яъни «кўкракдан гултурган идрок» устида бораркан, саводсизлик-ақлсизлик, деган гал эмас.

Салоҳиддин халқ орасидан чиққан, халқнинг соғлом зеҳни, ўткир ҳақиқат сезгисини ўзида мужассам этган эди. Бошқалар йиллар бўйи машақдатли меҳнат эвазига ўзлаштирган нарсани у бир зумда илғаб олар эди. Унга улуг устозлар – Саид, Шамс ва ниҳоят, Жалолиддиннинг ўзи дарс беришган эди. «Ўзимдаги нур чашмасоридин ўзим бехабар эдим, – деган эди заргар бир гал Жалолиддинга. – Сен уларнинг кўзини очдинг, пуфлаб, аланга олдирдинг».

Авом – бесавод уста Салоҳиддин эмас, унинг ўқимишли ганимлари авом эди.

Салоҳиддин ўз-ўзини чеклаш орқали ўзида шундоқ иродада кучини тарбияладиши, у ҳатто устозларини ҳам тонг қолдирди ва ўз таъсирини салкам сеҳр даражасига кўтара олди. «Ўз искеъоди ила у ҳаммадан ошиб тушди, – деб ёзди Валад. –

Орифлар йиллар бўйи берадиган нарсани у бир нафасда инъом этарди. Лабсиз ва тилсиз асрор очар, бир ҳарф, ҳаттоги бир сўз ҳам ишлатмай, моҳият гавҳарининг мағзини чақарди. Унинг нутқи юракдан чиқиб, юракка сингар эди».

Ўз даврининг энг маълумотли кишиси бўлмиш Жалолиддин бор-йўқ кучи қувваи ҳофизадан иборат, тайёрга айёр илмхўрлардан ҳазар қылар эди. Салоҳиддин ҳақиқатни ўзгалар бисотидан изламас, ўлик тиллога жон бағишлаб, уни ўз кўли билан топар эди. Шоир ишонардики, ўзининг кичик, камтарин ҳақиқатини топа олган киши улуг ҳақиқатларни ҳам топа олур. Дехқон ўғли, заргар Салоҳиддин гояларнинг сувратию ҳарфини эмас, руҳини англар, Жалолиддиннинг янги эътиқоди бўлмиш инсонга муҳаббат, меҳнатта иззат-эҳтиромни дил-дилидан ҳис этарди. Жалолиддин эса, бир пайтлар Шамс кўзгусига боққандек, унинг кўнгил кўзгусига термулиб, ўн йил давомида ўзининг ҳар бир қадамини ҳақиқатга қиёс айларди.

Бир гал дўстлари билан сұхбатда шоир «хум» сўзини «хунб» деб ишлатди. Сұхбатдошларидан бири уни тузатмоқчи бўлди. «Мен буни сендан кам билмаймен, – деб жавоб берди шоир. – Лекин шайх Салоҳиддин шундоқ талаффуз этур, бас, унга эргашмоқ биз учун фарзи айнди. Унинг дегани чин».

Аксарий кишилар у ёки бу дараҷада ғоғил бўлишади ва бу шароитта қараб, гоҳ иллат, гоҳ фазилат деб аталади. Аммо энг кўрқинчли иллат – ғоғил бўла туриб, ўзни ҳамма нарсадан огоҳ деб билувчи ва шунга кўра, ўлдириш учун ўзига эрк берувчи ғоғилликдир.

Бек ва амалдорлар учун Салоҳиддин, айтиш мумкинки, Шамсиддиндан ҳам хавфли эди. У давлатнинг куйи табақаларига мансуб, бинобарин, Жалолиддиннинг ваъзлари ўшаларнинг фикрини банд этиб, уларни ҳаракатга келтириш мумкин эди. Амалдорларнинг қалбини қамраб олган нафрат ва кўркув эса, ўзларини шоирга содик билувчи дарвеш ва муридларнинг ёниб турган «эзгу rashk» оловига мой кўярди.

Аммо равшан мушоҳадасиз ҳеч қандай муҳаббат ҳам бўлмайди. «Ҳақиқат, – дерди шоир Шамсиддинни кувватлаб, – яхшилик ва ёмонликдан баланд туради».

Тагин фитна ўюштирилди. Қотиллик мақсадида. Бу гал заргар Салоҳиддинни ўлдиришмоқчи эди. Лекин олим – авомлар наздида иллат ва маломат бўлиб кўринган фуқаролиги – аслида Салоҳиддиннинг куч-кудрати эди. Бундоқ кучга Шамсиддин Табризий ҳам эмас эди.

Фитначилардан бирори тавба-тазарру қилиб, бор гапни Жалолиддинга етказди. Шоир кўрқиб кетиб, дўсти ҳузурига югурди.

Салоҳиддининг қатъият барқ урган, сокин чехрасига табассум ёйилди.

— Ташвиш чекман! Менга ҳеч нарса қилишолмайди!

Ўша куни у мадрасага ҳаммани – дўстларни ҳам, душманларни ҳам тўплади. Ҳозир бўлганларни шошилмай кўздан кечириб, ҳар бирига узоқ тикилиб бокқач, деди:

— Биламен, бирорвлар мени хуш кўрмаслар, зеро, Мавлоно назари менга тушмиш. Лекин маълумингиз бўлгайким, мен бор-йўғи бир кўзгумен, Мавлоно менга боқиб, ўз ҳақиқатини кўрур...

Ривоятга қараганда, бу сўзлар шундок қатъият билан айтилганки, фитначилар тавба қилишга мажбур бўлиб, гўё бўғма илон қаршисидаги қуёндек типирчилаб қолишган...

Аммо гап ёлғиз ирода ва таъсир кучида эмас, бундок сифатларга Шамсиддин Табризий ҳам эга эди. Лекин Шамс Кўнёда бегона эди. Унда сўз ва ялангоч ғоя бор эди, холос. Салоҳиддин ортида эса Кўнё шаҳрининг, бинобарин, бутун салжуқийлар давлатининг ахийлар жамоасига уюшган хунармандлари туришарди.

Кўсатоғ яқинидаги жангда шармандали мағлубиятдан сўнг, султонлар ва уларнинг аркони давлати йил сайин иштаҳаси карнай бўлиб бораёттан мўғул ҳукмдорлари учун бож-хирож йиғувчиларга айланиб қолишганди. Аммо бож-хирож қайдан олинади?

Заминдорлар, амалдор ва беклар абгор бўлишган, уларнинг мулклари уруш, очлик, талончилик ва деҳқонларнинг кўзголонлари туфайли ҳувитлаб ётар эди. Кўр-кут фақат хунармандларда эди. Уларсиз амалдорлар бож-хирож йиғиш нари турсин, лоака^п ҳалқни итоагда тутиш учун зарур бўлган кичик кўшин саклашга ҳам қурблари етмасди.

Ахийлар уюшмаси ёлғиз хунармандлар жамоаси бўлмай, Европадаги ўрта аср рицарлик орденини эслатувчи диний – жанговар биродарлик ҳам эди. Унга аъзо бўлган ҳалфалар қилич тақиб юришар, ҳақиқий жангчилар даражасида бўлмаса-да, ҳар нечук, курол ишлатишни билишарди. Ёш ахийлардан иборат жанговар дасталар шаҳарлар мудофаасида иштирок этишарди. Вақт ўтиши билан улар мамлакат ичида салмоқдор ҳарбий кучга айланишганди.

Аянч фитначи дарвешларгина эмас, ёлланма навкарларга эга бўлган оқсусяк амалдорлар ҳам ахийлардан чўчишарди. Албатта, бу бежиз эмас эди. Араб сайёхининг гувоҳлик беришича, мўғуллар ғалабасидан бир ёнча ўн йил ўтгаč, султон ноиблари бўлмаган жойларда уларнинг вазифасини ахийлар бажаришган. Оқсоқоллар кенгаши қарори билан ахий-жангчилар номатлуб

заминдорлар, золим ва мустабидларни маҳрам, мулозимлари билан қўшиб, қиличдан ўтказишган

Вазири аъзам Парвонанинг ўзи ҳам ахийлар кучини тан олишга мажбур бўлди. Ҳунармандлар жамоаси биздан божхирожни ортиқча олишяпти, деб шикоят қилгандা, шоир мактуб биттан, шу билан Парвона буйруқни бекор қилган эди. Шоир унинг юзига тик боқиб, ҳақ гапни айтаркан, Парвона жим туриб тинглар, ундан кенгаш-маслаҳат сўрар, зеро, улуф шоирга яқинлашиш ила у ахий биродарлар ва ҳунармандлар жамоасини ўз томонига торгомоқчи бўларди.

Заргар Салоҳиддин ва кейинчалик ахийлар оқсоқоли Ҳусомиддин билан дўстлашув шоирга чинакам таянч бўлди. Унинг ортида энди бутун бошлиқ халқ турарди.

Аркони давлат – вазири вузаро, амалдор ва беклар шоирнинг зиёратига келиб, уни зиёфатларга таклиф этишарди. Энди унинг шогирд ва дўстлари ҳам турли тоифадан: савдогар Ҳожи Амир, ипакфуруш ахий Аҳмад, пахтачи Насриддин Катоний, дехқон Али Мұхаммад.

Лекин аксарий дўстлари ҳунармандлар: собиқ қул Сирянус, сартарош Чўпон Деллак, дурадгор Бадриддин, ҳофизлар Үсмон Шарафиддин ва Камол Каввал, найчи Ҳамза, рубобчи Абу Бакр, рассом Бадриддин Яваш, мусаввир юонон Айн-уд-Давла, армани уста Калоян, меъмор Бадриддин Табризий, ҳаммомчи ахий Натур, пойтахт ахийлари оқсоқоли Аҳмадшоҳ, мусулмонлар, яхудийлар, христианлар, юононлар, эронийлар, араблар, турклар.

Шоир ўз мадрасасида улар билан мулокотда бўлади. Ўшалар рафоқатида узоқ-узоқларга сайру саёҳат қиласди. Силладаги православларнинг Донишманд Афлотун монастырида ҳафтагаб туриб қолади, Кўнё боғлари, узумзорларида рақс тушиб, ашъор айтади. Ўшалар – ҳунарманд ва савдогарлар, дехқонлар ва собиқ қуллар, ахий биродарлар ва ахий жангчилар унинг шеърларини ёзib, ёд олиб эл орасига ёйишади. Ўшалар шоирни уламолар ҳасади, амалдор ва заминдорлар нафрагидан муҳофаза этишади.

Бу нафрат умрининг охиригача унга ҳамроҳ бўлди. Орадан бир неча йил ўтиб, кудратли вазир, сulton ноibi Соҳиб ота ўз маҳрамларига дейдики:

«Мавлоно улуф зот. Лекин уни авом ўрамиши. Уни муридларидан ажратиб, ҳалигиларни битта қўймай қиличдан ўтказмоқ даркор».

Бу гап шоирнинг қулогига етаркан, у ҳам Салоҳиддинга ўхшаб, пинагини бузмайди, кулиб қўя қолади:

– Майли, қўлларидан келса уннаб кўришсин!

Оддий инсонларнинг ихлос ва муҳаббати, уларнинг заргар Салоҳиддин сиймосида акс этган маънавий юксаклиги астасекин шоирнинг алам ва ҳасратига таскин бериб, жазавасини пасайтириди. Йиллар ўтиши билан у улуғвор соқинлик касб этди, зеро, энди руҳий уйғунликка эришган, ҳар бир аъмоли – фикрига, ҳар бир сўзи – юрак амрига мувофиқ тушар эди.

«Абадият сувидан ичиб, абадий уйқуга ботгандик, – дерди у.

– Биз замоннинг наинки жони дили, балки байргидирмиз».

Халқ уни ёлғиз ақли, ёлғиз идроки билинmas қалби билан ҳам қабул қилди. Бу нарса шоирнинг ҳақлиларига, ўз эътиқодининг ҳаққонийлигига ишонч-эътимодини янада оширди.

СЎЗ

Салоҳиддин билан дўстлик йиллари шоир умрининг энг баҳти паљаси эди. У ҳали куч-ғайратга тўла, авжи камолга етган эди. Дўстлар, маслақдошлар ила атрофи тўла эди.

Ўлдириб, қудукқа ташланган Шамси беназир унинг ўзида, заргар Салоҳиддинда ва маслақдошларининг фикру аъмолида яшар эди.

Дунёдаги зинданлар ичра энг даҳшатлиси – киши бошидаги зиндан. Жалолиддин ундан қутулди: қотиб қолган қонун-қоидалар, расм-руслардан халос бўлди.

Барча мусулмон анъаналарига зид ўлароқ, унинг издошлари орасида аёллар ҳам пайдо бўлди. Зеро, муҳаббат талқини, инсон қалбини улуглаш гоялари хотин-қизларни четлаб ўтолмасди.

Кейинги солномачилар тақводорлик важҳидан уларнинг номларини тилга олишмайди. Аммо айримларининг тахалуслари биззача етиб келган.

Улардан бири – созанда ва хонанда, муҳлисларининг инъом-эҳсони туфайли бойиб, гўзаллиги туфайли Товус деб аталган аёл эди. У жамики жорияларини озод қўйиб, шоирнинг издошига айланади.

Жалолиддиннинг дўстлари тузган мажлисларда эркаклар билан баробар иштирок этадиган бошқа бир аёлни Фаҳринисо деб аташарди.

Шоирнинг шогирдларидан бўлмиш бир хотин Тоқат шаҳридаги дарвешлар хонақосининг мутаваллийси эди. Шоирнинг амиру амалдорларга хуши йўқ эди, лекин уларнинг хотинлари билан мuloқотда бўлишни хуш кўрар, зеро, уларнинг қалби эрларига ўхшаб, ҳокимият ва очкўзлик касридан тош бўлиб қотмаган эди. Амалдор Аминаддин Микоилнинг хотини оқшомлар аёлларни йигиб, мажлиси нисвон тузар, шоирнинг шеърларини ўқишар, уни гулларга кўмиб, гулоб сепишарди.

Ўша аёллар орасида Султон Фиёсиддин билан Гуржистон маликаси Тамаранинг қизи, вазири аъзам Парвонанинг хотини Гумеж-хотин ҳам бўларди, уни Гуржи деб аташарди. Эрининг хузурига, давлатнинг иккинчи пойтахти Қайсарига кетаётгиб Гуржи-хотин Жалолиддиннинг расмини чизишни буюорди: «Токи айрилиқ оташи бетоқат этаркан, унинг чехрасига назар соглаймен».

Малика бу ишни Константинополда таҳсил кўрган иқтидорли рассом Айн-ул-Давлага топширди.

Рассом узоқ мулоҳаза этгандан сўнг, — ахир, ислом инсон ва ҳайвонлар тасвирини чизишни ман этади-да — ишонса бўладиган бир неча содик ёрдамчилари билан тўғри мадрасага, Жалолиддин хузурига келди. У сўзга оғиз жуфтламасданоқ, шоир унинг ниятини пайқади:

— Майли, қўлингдан келса, хўп.

Парвонанинг хотини ҳар қалай ярим гуржи, Айн-ул-Давла эса исломни қабул қилган юонон, аммо Жалолиддин — Султонул Уламонинг ўғли, етти пуштига қадар мусулмон эди. Унинг ўз расмини солдиришининг ўзиёқ, тақвадорлик нуқтаи назаридан, кофирилкка тенг гуноҳи азим эди.

Айн-ул-Давла шу ондаёқ ишга киришди. Ёрдамчилари унга энг яхши қоҳира қофози, мўйқалам ва бўёқлар етказиб туришди. Илк расмда шоир бўйи баробар акс этди. Рассом ҳаяжонланарди. Иш ниҳоясига етаркан, Айн-ул-Давла кўрдики, жонли тасвир эмас, шоирга пича ўхшаб кетадиган, нурсиз бир соя чизилибди. Бошқатдан бошлиди. Бироқ қаршисида турган кишининг юз ифодаси, ички дунёсини илғаш мушкул эди. У тез-тез ўзгариб турар, гёё унинг қиёфасида турли-туман инсонлар яшарди. Айн-ул-Давла йигирма қофозга мўйқалам сурди. Лекин бироргасидан ҳам кўнгли тўлмади. Шунда унинг кўзларидан алам ёшлари тирқираб отилди.

Жалолиддин унга шеър ила тасалли берди:

Ўзимни кўрсам эрди! Бўлмагай, оҳ!
Кўшилса турфаранг, маҳсули-байзо.
Магар руҳимки оромин иўқотмиш,
Вале жоним ажаб оромга ботмиш.
Агарчи жо эмиш жонимга уммон,
Ўзим ҳам баҳри — уммонмен татоман...

Гуржи-хотин Айн-ул-Давла ишлаган йигирма нусха расмнинг ҳаммасини сандиқقا жойлади-да, ўзи билан Қайсарига олиб жўнади.

Уларнинг тақдири маълум эмас. Лекин оралиқдаги етти аср

таъқиқ-қатағонга қарамай, шоир бўйи баробар тасвирланган расмдан кўчирилган нусха қарийб бизнинг кунларимизгача етиб келди. Ўша ятона нусха 1906 йилда Истанбулда Еникаги хонақоси билан бирга ёниб кетди.

Халқ муҳаббати билан ўралган Жалолиддин энди султонларнинг ҳам юзига тик бокиб, кўнглида борини айти оларди. Мадрасага, унинг ҳузурига султон Иззатдин Кай Ковус II ўз маҳрамлари билан ташриф буюрганида, шоир меҳмонларга жой кўрсатиб, гёё ҳеч нарса бўлмагандек, шогирдлари билан сұхбатни давом эттираверди.

У биларди: султон унинг насиҳатларига мухтож эмас, уларни эшитиб амал қўлмоқчи ҳам эмас. У оға-инилари билан тахт-тоҳ талашларида Мавлоно нуфузига суюнмоқчи, холос.

Султон дурадгорлар, сартарошлар, кўнчилар орасида бир қанча вақт ўлтиргач, хокисорлик билан бош эгиб, сўради:

– Мавлоно ҳазратилари мени ўз панди муборакларига мушарраф этсалар!

– Сенга нечук насиҳат айлай! – деди шоир. – Сен чўпон бўлиш ўрнига, бўри бўлдинг. Асраб-авайлаш ўрнига талон-торож этдинг. Аллоҳ сени султон қилди, сен эса иблиси лайн измини тутдинг!

Ривоятларга қараганда, султон бу сўзларни эшитиб, йиғлаб, чиқиб кеттан эмиш.

Султон ўз маҳрамлари ва Жалолиддин шогирдлари ҳузурида чиндан ҳам йиғлаганмикин, йўқми, буни айтиш қийин. Лекин, йиғласа, арзир эди, негаким, шоирнинг жавоби бутун шаҳар, ахийлар жамоаси, жамики ҳунарманалар унга қарши эканини билдиради. Уларнинг ёрдамисиз тож-такт бўғишмаларида фалаба қозониб бўлмасди.

Дарҳақиқат Иззатдиннинг қисмати тезда аён бўлди. Тахтга унинг оғаси ўлтириди. Иззатдин Кай Ковус II фурбатда паноҳ излаб, аввал Константинополда, сўнг сарсонлик-саргардонлик ниҳоясида олис Кримда яшаб, умрини кувфинда басар этди.

Жалолиддиннинг сўзи аъмолга айланди. У дейдики: “Мен тупроқни гуҳар этгум, созандалар чилдирмасини тиллога тўлдиригум, ташналарни шаробга, сувсоқ далаларни шарбатга қондиригум. Бутун ер юзини жаннатга буриб, султон тахтига посбонларни ўтқазиб, минглаб дорлардан минбарлар тиклагум”. У ўзини “хўжайнларга хати барот бергувчи кул, устозларга устоз бўлгувчи шогирд” деб атайди. “Дунёга кечагина қадам кўйдим, лекин дунё ободонлиги ила машғулмен”.

Балки, шоир ўзини мўъжизакор, маҳдий деб ўйлар? Йўқ, у мўъжизага ишонмайди.

— Менга мўъжиза ҳақида нақл этишади, — дейди у шогирдларига. — Гўё фалончи бир кунда Каъбага етганмиш. Бундоқ мўъжизага самум ҳам қодир, учиб, бир нафасда истаган ерига ета олади. Зиддиятдан қутулиш, пасткашлиқдан халос бўлиш, жаҳолатдан ақл-идрокка, руҳсизликдан олами руҳиятга кўтарилиш — мана бу мўъжиза. Чунончи, сен хок эдинг, кўкатга айландинг. Наботот дунёсидан бир қатра қон бўлиб, ҳайвонот дунёсига ўтдинг, ниҳоят, ҳайвонот дунёсидин — олами инсониятга. Мана бу — асл мўъжиза!

Одам бутун оламни ўзига жо эта олади. Одамийликка хос ҳамма нарса унинг ўз оламига айланди. У шеърларида ўз мўъжизакорлиги тўғрисидамас, ер юзида инсон бўлиш мўъжизаси ҳақида, инсоннинг чексиз-чегарасиз имкониятлари хусусида сўзлар эди.

У элликка етди. Юзлаб, минглаб шеърлар битди. Вафотидан сўнг «котибул асрор»лар бисотини «Девони Кабир»га йигишаркан, ундан икки минг етти юз уч газал, бир минг етти юз тўқсон рубоий ўрин олди, жами эллик минг мисрага яқин эди.

Уларнинг деярли барчаси маълум бир сабаб билан тўқилган эди. Мўгуллар билан жанг ёки мажнунтолнинг япроқ ёзиши, болалик ўйинлари ёки очиқиб ҳолдан тойтан ит, тўсатдан бошига келган фикр, дўст ёки душманинг сўзи — хуллас, ҳамма-ҳаммаси унга шеър учун дастак ва баҳона эди. Шамс келганидан кейин у кўлига қалам олмади. Ҳаяжони ошиб, жазавага тушар, сўзларкан, қичқирав, ҳаттоки, сўқинарди. Лекин унинг сўзи, қичқириғи, ҳаттоки сўқиниши худди кимёгарнинг товасига тушган қалайидек, унинг оташида эриб, шеърият олтинига айланар, уларни «котибул асрор»лар шеърий девонлар хазинасига дарж этишарди. У шогирдлари билан бир сұхбатда Балхда қолсан шоир эмас, воиз бўлардим, негаки, шеър айтиш у ерда уят саналур, бу ерда — Рум элида ҳалқ мусиқий ва шеъриятни севгани учун ҳам шеър тўқийман, деган эди.

Ким билади, Жалолиддин Балхда қолса, ҳоли не кечарди. Аниқроғи, мўгуллар кўлида ҳалок бўларди.

Лекин бир нарса аён: ҳеч қачон шеър унга мақсад бўлган эмас. У донишманд ва яхлит бир сиймо эди, ўз санъатининг парда бўлиб, асосий нарса — инсон ва унинг қисматини, унинг оламдаги бурчини тўсиб қўйишини истамасди.

Жалолиддин шеърият ҳақида оз сўзлар, «Шеър не эмишки, у тўғрида сўз бўлғай? Менинг шоирлик маҳоратимдин кўра, муҳимроқ маҳоратим бор», — дерди.

Бироқ Жалолиддин учун шеърият нима, у қофия ва шеърий вазнлар ҳақида нима ўйлайди, буни унинг ўз шеърларидан, нодир қайдларидан билиш мумкин. «Мен қофия устида бош қотирсам, маҳбубим дерки, менинг юзимдин бўлак ҳеч нарсани ўйлама... Ҳарф надир? Боф атрофидаги тўсин девор! Мен байту газаллардин ниҳоят халос бўлдим. Шоирлар бош қотирадиган бу нарсаларнинг ҳаммаси – бир чақа, бир чақа, бир чақа».

Унга замондош шоирлар янги қофия, янги ташбиҳ устида бош қотириб, сўз ва қофиянинг етишмаслигидан нолишарди. Ҳолбуки, фикр саёзлигидан нолишса, жоиз бўлур эди. Подшога мадҳия бу – подшога мадҳия, вассалом. Сарой шоири учун қолгани энди маҳорат эди: у нуқул мақтовни ярқироқ, мазамматни қуюкроқ, ташбиҳни янгироқ этиш устида ўйларди.

Жалолиддин бундоқ шеъриятдан ердан осмон қадар йирок эди. «Қалбнинг қайноқ қозонидин қонли кўпик сочгаймен, икки олам асрорини бир сўз ила очгаймен!» У яна дерди: «Қофия, сўз ва фунун – бўлсин бари кунпаякун. Биз тамом хилват этармиз, сұхбат айлармиз бугун!»

Жалолиддин ҳам гоҳо қофия ва шеърий вазнлардан нолирди. Аммо уларнинг озлигидан эмас, фикрни чандиб, занжирбанд этишидан. У дину мазҳаб бўғонларидан қутулиб, бидъату хурофот зиндонидан халос бўлиб, табиийки, қофия мезонлари қаршисида тек қотиб туролмасди.

Жалолиддиннинг новаторлигини тушунмаганлар, унинг қофиялари – аниқ қофиялар эмас, деб айбситишган эди, айримлар то ҳонуз шундок деб писанда этишади. Аммо унинг фикри, эҳтироси анъанавий сарой шеърияти ўлчовларига сифмаса, не қилсин. Унинг ўзи ҳам буни ҳис этарди..

«Бу дунё фоний ва бокийдир. Ҳар неки фонийдир – оз-оздин кетар, ҳар неки бокийдир – оз-оздин етар». У келажак шоири эди. «Эски-туски билан савдо қилувчи атторлар замони ўтди. Биз янги мато ила савдо қилурмиз. Бозор – бизники!»

Унинг шеърият ҳақидағи тасаввuri замондош ва издошлари учун шу қадар мураккаб эдикি, улар уни тўла англаб етишолмасди, инчунин, «Девони Кабир»ни моҳиятига қараб эмас, шаклига суюниб, классик поэтика қонун-қоидалари асосида тузишди. Бир хил вазнда ёзилган шеърларини алоҳида бир жилдга йигиб, алифбо тартибида беришди. Ўзгача тартиб бериш ҳеч кимнинг, ҳаттоқи, буюк шоирнинг энг яқин «котибул асрори» Ҳусомитдин Чалабийнинг ҳам хаёлига келмади.

Жалолиддин эллик ёшида, айтиш мумкинки, шоир ва мутафаккир эришиши мумкин бўлган ҳамма нарсага эришди. Кўнё боялари, узумзорларида, Гавҳартош мадрасаси қўйнида туғилган шеърлар қўлдан-қўялга, оғиздан-оғизга кўчиб, минглаб

фарсаҳ масофаларни босиб ўтди. Унинг сўзи мусулмон дунёсининг энг олис бурчакларига ҳам бориб етди. Унинг ҳамма сарҳадларидан – Самарқанд ва Бухоро, Табриз ва Коҳира, Яман ва Дамашқ, Кордова ва Малагидан одамлар мўғул истибодди ва салибиchlар бедоди ҳукм сурган тунда машъялга талпингандек, унга талпинишиди.

Лекин шоир ҳеч қачон эришганига қаноат қилимади, умрининг охиригача олга ва яна олға интиди. Зеро, эришганга қаноат қилиш – маънавий ўлим, замон билан ҳамнафас бўлиб, қадам ташлаш эса – ҳаёт эди.

*Ўшал Аҳмадману аммо кечоги Аҳмад эрмасмен,
Самандар қушману лекин кечоги донни ермасмен.
Яшар бир подшоким, орзу айлар ўзга подшолар,
Ўшал подио – ўзим, лекин кеча сен билган эрмасмен.
Унинг даврони кечди. Ҳақ бугун – мен, бир бани Одам,
Татиб бир нуқтани андак, ийқилди неча донишманд.
Ичармен коса-коса бу ҳақиқат шарбатин аммо,
Туармен устивор, қаддим тутиб майдонда шеросо.
Валийдирсан ва ё маству ҳумор – бу мен учун фарқсиз,
Жума, якшанбадирми рўзгор – бу мен учун фарқсиз...*

Жума – мусулмонларнинг, якшанба – христианларнинг муқаддас куни. Лекин шоир учун барча дину мазҳаб баробар. У жумла дунёга, ирқи, дини, миллати, табақасидан қатъий назар, барча инсонларга баробар мурожаат қиласди. «Менга ваҳдат майини туттил, ўзгаларни ҳам андин баҳраманд эттил, токи жамоат жам бўлиб, фақат сувратда бўлмиш тафовутларни бартараф этайлик. Биз ҳаммамиз ягона оғочнинг бутоқлари, ягона қўшиннинг навкарларимиз».

Жалолиддиннинг башарият бирлиги ҳақида гапириши ўша давр учун мислсиз жасорат эди. Шоир ўз издошларидан ҳам туйғу, ҳам тафаккурда ана шундоқ жасорат талаб қиласди.

«Биз эшидикким, файзу шукуҳ одамлар анжуманида эмиш, инчунин, жону дил била ҳалойикқа хизмат қилмоққа бел боғладик». У ҳалқ шоири бўлди. Бинобарин, башарият шоирига айланди.

Ҳар бир улуғ санъаткор ўз баҳосини, ўз ижодининг қадри-қийматини яхши билади. Буни Жалолиддин Румий ҳам билар эди.

Бир куни у шогирдларидан бирининг ҳужрасига кирди. Шогирд унинг девони устига узала тушиб ётарди.

– Астағифурulloҳ! – деб нидо чекди шоир. – Бизнинг

сўзимизни ўз остига олмиш! Аммо, қасам тангригаким, унга жо бўлмиш руҳ Магрибдин Машриққача жумла дунёни кезиб, жамики халқлар уни ўзларига зебу оройиш айлаб, истифода эттайлар...

Жалолиддин бащариятнинг бокийлигига ишонарди. Чунончи, ўз барҳаётлигига ҳам ишончи комил эди. «Биз сувдек оқиб ўтармиз, аммо майдек халойиқнинг қонида яшармиз. Бир кун оёқ чўзиб, тупроққа ётсан ҳам, кемага тушиб, елкан остида узоқларга интилган сайёхдек ҳамиша аъмоли – ҳаракатда бўлармиз».

У янгишмаган эди. Егти асрдирким, унинг шеърларини масжиду хонақоларда, базмлару дорилфунунларда ўқишиади. Олимлар ўрганишади, саводсиз дехқонлар ёд олишади.

Ҳиндистондан – Шимолий Африкагача бирор бир шоир йўқким, Жалолиддин Румий шеъриятидан таълим олмаган, унинг таъсирига бир қадар тушмаган бўлсин.

Ўн тўққизинчи аср эрон халқ кўзголони йўлбошчиси Сулаймонхон унинг шеърини айтиб туриб, кундага бош қўйган эди:

*Оч энди оразингни, равзатул анвони истармен,
Лаб очким, қатра-қатра неъмати дарёни истармен.
Булатлар пардасин ииртгил, юз очигл менга, эй хуршид,
Саодат бергувчи ул шуғлаи дунёни истармен.
Кулогимга етар ҳар лаҳза овозингки, уч, дерсан,
Шаҳанишоҳ чорлаган лочин каби савдони истармен,
Ўзингсан оби-раҳмат, ҳар нафасда мавжи бошиддат,
Мен энди баҳри бесарҳад, ўшал улёни истармен.
Гадодурмен, валие кўз солмагаймен майдা тошлиарга,
Күёш бирлан мунаввар қуллаи анқони истармен...*

Жалолиддин ўша даврнинг халқ тилида ижод этди. Ўрга асрлар Яқин ва ўрга Шарқда форсий тил Европадаги лотин тилига ўхшаб, миллатлараро адабий тил вазифасини ўтарди. Лекин Жалолиддин бисотида Ҳалаб шевасида ёзилган арабча шеърлар, юонон халқ тилида битилган сатрлар, туркий мисралар бор.

Унинг асарлари дунёning кўп тилларига таржима этилган. Уни мутолаа этиб, Гёте ва Гегель завқ-шавқ олишган. XX аср буюк ҳинд шоири Муҳаммад Иқбол уни ўз устози ва пири деб билган. Улуг турк шоири Нозим Ҳикмат турмада рубоийлар битиб, биринчي байтда Жалолиддин Румий мисраларини тизиб, иккинчи байтда ўзи унга жавоб қилган эди. У ўзининг сўнгти романида «Маснавий»нинг дебоча сатрларидан кўчирмалар келтирган.

Жалолиддин ўзи ва издошларини «ошиқлар» деб атарди. Биринчи турк ошиқларидан бири Қора денгиз бўйларидан Кўнёга илм истаб келган ёш деҳқон эди. Жалолиддин вафотидан бир оз олдин у шоир сұхбатида бўлиб, унинг шеърларини тинглашга мусассар бўлган эди.

Қариган чоғида ана шу ҳақда у турк тилида шеърий ҳикоя қилиб берди.

Бу даврга келиб дарвешлар сулукини тузган, турк тилида қалам тебратган Султон Валад эмас, феодалларга қарши қаратилган халқ ҳаракатига, Бобо Исҳоқ тарафдорларига кўшилган ана шу деҳқон Жалолиддин Румий шеъриятининг исёнкорона гуманистик руҳига ворис бўлди. У оддий деҳқондан чиқсан буюк турк шоири Юнус Эмро эди.

Мана олти асрдирким, турк шеърияти алоҳида-алоҳида икки ирмоқ бўлиб оқади. Бири – ўзига халқ ижоди анъаналарини сингдирган ошиқлар шеърияти, бошқаси – султонлар, зодагонлар ва уларнинг хонадонига ором-фарорат бағишлигар анъанавий девон шеърияти. Биринчи ирмоқ бошида – Юнус Имро, иккинчи ирмоқ бошида Султон Валад туради. Ҳар иккаласи ҳам Жалолиддин Румий деган уммондан бошланади.

У эллик ёшида ана шу уммонни – ўзининг бутун билим тажрибаси, ҳақ ва ҳақиқат йўлида топган бор бисотини инсонларга қолсин деб яхлит бир китобга жо этишга тайёр эди. Авлодлар «форсий Куръон» деб атаган бу китобни у оддийгина «Маснавий» деб атай қолди.

Маснавий – қофиали қўш мисра дегани. Кўплаб шоирлар маснавийда китоб битишган. Лекин энди «Маснавий» дейишаркан, Жалолиддин асари қўзда тутилади.

Бу китобнинг қандай ёзилгани унинг ўзидан ҳам кўриниб турибди. Кўчада, шогирдлар билан мулоқот палласи, уйда, мажлиси самоъда ёки ҳаммомда шоир ҳаяжонга тушиб, шеър айта бошларди. Ҳусомитдин шу ондаёқ мунакқаш жуздондан – қоғоз, белбоғидан довот, найчадан қалам олар, бор дунёни унутиб, ёзишга тушарди.

«Маснавий»дан ёлғиз шоирнинг овози эмас, унинг мусоҳиблари овози ҳам таралиб туради. Улар савол беришади, гоҳо эътиroz этишади. Савол туфайли шоир саёҳатларни эслайди, ундан шу куннинг воқеалари – уламолар билан баҳс, ҳосилнинг кам бўлиши, саройдаги низоларга ўтади. Ҳалқнинг урф-одатлари, ўзи мутолаа этган китоблар, афсоналар, латифалар, Куръон суралари, Муганнаб, Аттор ва Саноий шеърлари, отаси Султонул Ҳаламо ривоятлари, Шамсиддин билан мулоқотлар, Сайд Сирдон насиҳатлари кўйилиб келаверади, у ҳаммасини мемор маҳорати, ижодкор салоҳияти билан ишга солади, зарур ўрнини топиб ишлатади.

Унинг мусоҳиблари орасида биринчи ўринни Ҳусомитдин эгаллайди. Илҳом бериб, ишга даъват этгани учун шоир унга ташаккурлар айтади. Қуёш чиқди, дейди у ва тун бўйи ёзишга мажбур этганим учун мени маззур тутгайсен... Сўнг: «Ҳусомитдинжон, менинг этагимдан тутиб, кўп йиллик қадрдонлик ҳақи, Шамс ҳақида ҳикоя қилишимни сўрайди» деб илова этади.

Жанг жадаллар, фалсафий ривоятлар, баҳсу мунозаралар, латифалар бари шеърга тушаверади. Шоир назм ила шундоқ эркин ва равон сўзлайдики, кўпинча одатий насрда ҳам бунга эришиб бўлмайди. У керак сўзни шу ондаёқ топади. Ана шу эркинлик ва соддалик ҳамнафаслик сезгисини уйғотади – шоир қалбида ана шу сатрларни туғдирган воқеаларга ўкувчи гўё етти аср оша иштирок этаётгандек бўлади.

Бир гал тонгта яқин кўпдан бери туз тотмаган Жалолиддин бир бурда нон ейди ва таассуф ила сезадики, емиш унинг фикрлар қайноғини босади. Шунда у Ҳусомитдиндан қаламни янаги галгача қўйиб туришни сўрайди: «Ҳосили мақсад ҳамиша сабр ила».

«Маснавийнинг биринчи жилди шу йўсинда ниҳоясига етади.

Лекин «Янаги гал» ҳадеганда келавермайди. У Ҳусомитдин билан бир бурдадан нон еб, қаламни қўйган ўша тонгдан то бу ўлмас китобнинг иккинчи жилди бошлангунга қадар орадан роса беш йил ўтади.

Бу орада Жалолиддин толеида яна бир маҳрумият, бу – энг сўнгиси, заргар Салоҳиддин вафотини кўриш ҳам бор эди.

«Мавлоно ва Салоҳиддин икки танда бир жон каби эдилар, – деб ёзади Султон Валад. – Улар севинчу яқдиллик ила бир-бирларига маст-мафтун бўлиб, ҳисжрон заҳрини тотмай, ўн йил рафоқатда юрицди. Диши пок мусаффо дўст-биродарлар уларни ўраб олишди. Улар кўш денгиз, бошқалар кўпик эди. Улар – кўшалоқ ой, ўзгалар юлдуз эди. Улар – икки шоҳ, бошқалар мулозим эди. Улардан ҳаммага мададу манфаат етарди».

Лекин Салоҳиддин жуда қартайиб қолган эди. Ҳасталик аста писиб келиб, кейин човут солган эди. У шамдек эриб борар, лекин иродаси мустаҳкам, чекаётган азоб-изтиробларини сездирмас эди. У машъум ҳасталик ила бор кучи билан олишарди.

Одатдагидек, Мавлоно уни ҳар куни кўргани келарди. У дўстининг азму иродаси бу фалокатни ҳам даф этади, деб ишонарди.

«Мавлоно унинг ўлишини истамасди, – деб ёзган эди Валад. – Шунинг учун ҳам Салоҳиддиннинг бетоблиги узоқча чўзилди. Ниҳоят у: «Йжозат эт, бу дунёни тарк айлаб, азоблардан кутулай», – деб ўтинишга мажбур бўлди».

Мавлоно Салоҳиддиннинг бирор тилагини ерда қолдирмаган эди. Накадар оғир бўлмасин, у бу гал ҳам унинг тилагини ўрнига кўйишга мажбур эди. Дўстки, ҳижрон ихтиёр этмиш, демак, унинг машаққати ҳаддига етмиш...

У Салоҳиддин юзига узок термулиб, хайрлашди. Шу-шу бошқа кўрмади. Кетганича уч кун кўринмади. Ҳаста ўгинчи ижобат бўлганини пайқади. Ўлимга шайланиб, васият қилди: «Мени қайғу билан эмас, қувонч ила кўминглар. Созу тарона ила қабрга кўйинглар».

Шоир ва унинг дўстлари васиятга амал қилишди. 1258 йилнинг 29 декабрь куни дағн маросими бўлди, бунақасини ҳали мусулмон дунёси кўрмаган эди. Доира ва ноғоралар гумбурлар, сурнайлар наво чекар, ҳофизлар шеър ва тарона ўқишарди. Издиҳом олдида эса ялангбош Мавлоно рақс тушиб, ғазалхонлик қиласарди.

*Узилдинг ўқ каби, ҳажрингда ул ёйи – камон ийглар,
Салоҳиддин, сенга ким одамийдир, бегумон ийглар!..*

Уламою мулалар яна ғазабга минишди: бу телба, бу бандай осий нима қилилти ўзи?

Аммо Жалолиддинга бир нима демоққа ҳеч кимнинг ҳадди сифмасди.

Салоҳиддинга кўз ёши тўкиб бўлгач, шоир роса беш йил сукут сақлади. Шамсиддин Табризий унда ўт ёқиб, ўзи ўша алангода парвонадек куйиб кул бўлди, аммо Жалолиддинни у шоир қилиб кетди.

Шамс ёққан оташда Жалолиддиннинг ўзи ҳам кўйиши тайин эди. Лекин уни Салоҳиддин сақлаб қолди: бу оловни у беклар нафратининг қора шамолидан асраб-авайлади, уни ўзининг қудратли иродасига бўйсундириб, ўйлга солиб турди, Салоҳиддинга ёндашиб, шоир заковат ва улуғворлик касб этди, фазлу камолотнинг чўққисига кўтарилди.

Энди ҳамма нарса куйиб, адо бўлган, ҳамма гап айтилиб, ниҳоясига етган, агар «Маснавий» илҳомчиси, Ахий турк лақабли Ҳасан Ҳусомитдин бўлмагандан, у заргар ўлимидан сўнг устози Сайд Бурҳониддинга ўхшаб, ўз ботинига жимгина чўмиб, ўлтира берарди.

Кўнёдаги бутун ахийлар жамоаси оқсоқолининг ўғли Ҳусомитдин отаси вафотидан сўнг жамоа бошлиги вазифасини рад этиб, кичик бир хонақога мутаваллий, шоирга «котибул асрор» бўлди. У Шамсни манзур тутиб, унга тан берганларнинг бири эди, Салоҳиддин билан биргалашиб, шоирни бек ва уламолар хуружидан муҳофаза этди, ахийлар оқсоқоли сифатида

ўз муридларига касб-ҳунарни тарк этмай, шоирга, унинг шогирдларига қарашиб туришни буюрди.

Салоҳиддин дунёдан кўз юмгач, шоир ўз издошлирага раҳнамо қилиб «котибул асрор»ни тайинлади. Ҳусомитдин уларга дарс ўқир, панд-насиҳат айлар, кенгаш-маслаҳат берар, мушкулларини осон этарди. Шоир мадрасага тушган бутун маблағи-ионани унга берар, Ҳусомитдин уни ўз билганича сарф-харажат этарди.

Бир гал олий амалдорлардан бири Тожиддин Мұътоз Оқсарай шаҳридан катта маблағ юбориб, ҳаққига дуо қилишни сўрайди. Мавлоно одатича ақчаларнинг ҳаммасини Ҳусомитдинга топширди.

— Ўйимизда ҳеч вақо йўқ, — деди зорланиб Валад, — сиз эса ҳамма нарсани Ҳусомитдинга жўннатаверасиз, биз не қилайлик?!

— Ўғлим, қасамёд этаменким, — деди шоир жаҳли чиқиб, — ўн минг сўфию зоҳид очлиқдан ўлсаю ўйимизда бир дона нон бўлса, ўшани ҳам Ҳусомитдинга жўннатардим.

Дўстларидан бири шоирдан сўради:

— Учовидан қай бири баланд — Шамсми, Салоҳиддинми ёки Ҳусомитдин?

— Эй рафиқ! — деб нидо қилди шоир. — Шамс қуёш эрди. Салоҳиддин — ой. Шоҳ Ҳусомитдин эса — юлдуз... Қуёш ботса, тунни ой ёритур. Магар ойни булут қопласа, тунни юлдуздан бўлак не ёритур?!

Шоир ўзи севган ва ўзи йўқотганлари тимсолини Ҳусомитдинда кўрарди, шунинг учун боласига меҳр кўйгандек, унга кўнгил кўйган, унинг ҳамма тилакларини бажо этарди. Замондошларининг шаҳодатича, уларни илк бор бирга кўрганларга Мавлоно шогирд, Ҳусомитдин устоз бўлиб туюларди.

«Маснавий» устида иш юришган сари уларнинг ўзаро меҳроқибати ошиб борди. Бунга китобнинг ўзи далил, унда жилдан жилдга ўтган сайин Ҳусомитдин шаънига ҳамду санолар тобора баландроқ янграйди. Буюк достонини давом эттиришга ундан, шоирни беш йил ташвиқот қилган ҳам шу Ҳусомитдин эди.

Мелодий 1264 йил, ҳижрий 662 йил ражаб ойининг ўн бешинчи куни Жалолиддин «Маснавий»нинг иккинчи жилди илк мисраларини айтиб туриб ёздириди.

*Маснавий назмида юз берди сукут,
Вақт лозим қондин айрилгунча сут.*

*Ул ширин сут қондин айрилмайди, то
Этмагунча толеинг фарзанд ато.*

*Ул Зиёулҳақ Ҳусомитдин бу он
Маснавийни бурди кўқдин ер томон.*

*Ул ҳақойиқ кўкига кетмиш эди,
Гулбахорсиз гунчалар хомуш эди.*

*Қайтди ул соҳилга, оғоз айлади,
Маснавий чолгусини соз айлади...*

«Маснавий» – жаҳон адабиётида мисли йўқ китоб. Лоақал унинг шоир томонидан битилган эмас, бадиҳа йўсимида айтилгани шоёни эътибордир. Шеърият ўқишга эмас, овоз чиқазиб айтишга, қироатта мўлжалланган. XX аср шоирларига нисбат бериладиган бу кашфиётни Жалолиддин XIII асрдаёқ амалга оширган эди.

«Маснавий»ни улуф сўз санъаткори яратди, лекин ўз устида ортиқ заҳмат-маشاққат чекмай, яратди. Уни шеърий шаклинг доҳий устаси дунёга келтирди, лекин бу ишни у шакл хусусида ўзни кўп уринтирумасдан амалга оширгди.

«Маснавий» олдиндан ўйланган режага эга эмас, ҳеч қандай низомтга бўйсунмайди. Унинг яккаю ягона низоми – эркинлик. Фикр, рух эркинлиги, ифода эркинлиги, ҳолат-кайфият эркинлиги.

Ўн беш йил давомида олти жилд. Йигирма беш минг етти юз ўттиз байт қаламга олинди. Аммо бу – услуби, дунёга нуқтаи назари эътиборо билан, яхлит бир китоб.

Буюк шоир тимсолли тафаккурнинг қудратли соҳиби эди. Ана шу қудрат туфайли у қовуштириш мушкул бўлган нуқталарни қовуштириб, қиёслаш мушкул бўлган нарсаларни қиёслаб, воқеалар моҳиятини оча билди. Ҳолатлар занжирбандлиги – «Маснавий»ни олға етакловчи омил, у ҳамиша Жалолиддин диалектикасидан куч-кувват олди.

Шоир тафаккурга тушиб, фикрларини овоз чиқазиб айта бошлайди. Бир фикр иккинчи фикрни, иккинчиси эса учинчисини бошлаб келади. Фикрининг тасдиқи учун у халқ ҳикоятини эслайди, ҳикоятда одам ва ҳайвонлар иштирок этади. Иштирок этувчилар баҳонасида шоир тағин бир афсонани хотирга олади. Тўсатдан қаҳрамонлардан бирининг қиёфасига кириб, ўз дардини изҳор этишга тушиб, юксак лирик самоларга кўтарилади, ўқувчини дам кулдириб, дам йиглатади. Сўнг яна ўзини ўнглаб, биринчи ҳикоятга қайтади. Тағин унинг ўртасига етганда, қаҳрамоннинг руҳий ҳолати таҳшили ёхуд фалсафий қарашлари баёнига тушади. Шогирдларининг саволларига жавоб беради. Яна

ҳикоятта ўтади, уни ниҳоясига етказиб, бошда кенг берилмай, ихчам баён этилган фикрни изоҳлашга тушади.

Эркин шеърий достон ҳётта монанд оқади. Гоҳо ёмғир томчиларининг бирдек шивалашидек, кун ва туннинг алмашинишию йилларнинг оқишидек якрант. Гоҳо оташин, ҳассос. Гоҳо шўх-кувноқ, гоҳида эса бир оз беларда, яланғоч.

Бу китоб нима ҳақида? Оlam ва башариятнинг бирлиги ҳақида. Шу билан бирга, оламнинг ранг-бараглигию, одамнинг хилмалилиги хусусида. Инсоннинг улуғвор ишлари тӯғрисида. Яна, инсоннинг заифликлари борасида. Мұҳаббат ҳақида. Нафрат ҳақида.

«Маснавий» мазмунини баён этиш учун «Маснавий»га тенг китоб ёзиш керак.

Бундөқ эпик кўламга эга бўлган асар одатда ҳалқлар томонидан асрлар давомида яратилади. «Маснавий»да кўплаб ҳалқларнинг эргак, ривоят, ҳикоят, афсона, мақол ва маталлари жамулжам этилган. Лекин уни бир киши яраттан. Ана шу нарса тасаввурга сифмайди. Эҳтимолки, шу важдан ҳам уни ўрга асрларда «Форсий Куръон» деб аташган.

Кейинчалик «Маснавий»ни «Тасаввувф қомуси» ва «Ўз даври ҳалқ ижодининг қомуси» деб ҳам аташди. Ҳолбуки уни ҳақли равишда, илмий билимлар мажмуаси, ахлоқий-этик қоидалар тўплами, психоанализ юзасидан қўлланма деб ҳам аташ мумкин.

Унда ҳамма нарса мавжуд. Ҳамма нарса хусусида бор гап айтилган. У бирлиги чексиз ранг-барагликда намоён бўлувчи оламга ўхшайди.

«Маснавий» денгизичи Синдбод саргузаштлари ҳақида, шоҳлар, салтанатлар тарихи хусусида сўзламайди.

«Маснавий» – оламни эгаллашга ва ўз-ўзини англашга интилган инсон руҳининг буюк таронасиdir.

Бу фавқулодда китобни фавқулодда қисмат кутар эди. У ниҳоясига этиши билан одамлар уни ёд олишга киришидилар. «Маснавий»ни ёд билган кишилар маснавийхон номини олади.

Эронда, Ўрга Осиёда, Хиндистонда, кўпроқ Кичик Осиёда маҳсус мактаблар – «Даррул Маснавий» очилиб, Жалолиддин Румий достонини ўрганиш, изоҳлашга киришилди. «Маснавий» асосида ўнлаб тўпламлар тузилиб, араб, турк ва форс тилларида юзлаб жилд таҳлил ва талқинлар биттилди.

Ўрга аср христиан Европасининг диний мутаассиблиги, дунёнинг кўплаб маданий ҳалқларини ёввойи деб билган буржуза Европасининг жоҳилона ва такаббурлиги туфайли то XIX асрнча Европа бу китобдан бехабар ва бебахра қолди.

МАНГУЛИК

Кўнёда ҳокимият кун сайин заифлашиб борар, гоҳ унда, гоҳ бунда исён олови бурсиқиб ёнар эди. Бекларнинг ҳокимият талашишлари, қозиларнинг гушналиги, бож-хироҳ йиғувчи амалдорлар бедоди алалоқибат мамлакатни хонавайрон этди. Қишлоқлар ҳувиллаб қолди. Карвон йўлларини чим босди. Йўлларда оч-ютоқ қароқчи тўдалари тентираб юришарди. Бир пайтлар қудратли бўлган салжуклар давлатининг заволи яқинлашиб қолган эди.

Жалолиддин бунга шоҳид бўлишни истамасди. У Ҳусомитдинни ўзига халфа қилиб кўтарганидан бўён ўн йил ўтди, «Маснавий»нинг олтинчи жилди ниҳоясига етган, одатича, Ҳусомитдин сўнгти саҳифаларни қораламада ўқиб, шоир фармойиши билан сўнгти бор таҳрир-тузатиш киригтан эди. Чала қолгани фақат – уч шаҳзода ҳақидаги ҳикоят. Лекин у Шамснинг мулоқотлар китобида бор, уни Валад ҳам охирига етказиши мўмкин эди.

Шоирнинг умр иши битган, соати етган эди.

Карийб етмиш йилдирки, тиним нима, шафқат нима – билмаган, сарсон-саргардонликлар, машақват чекиб, ҳақиқат излашлар иродани тобласа-да, соғлиқни совурган, зоҳидлик йиллари, айрилиқлар, ишқу изтироблар ила куйиб-қовжираган тани энди айтганига юрмасди.

Хатларининг бирида у Ҳусомитдинга шундоқ деб ёзган эди:
«Таним – беҳисоб яра-чақа босган бир от, гоҳ хасталаниб қолади, гоҳ йўлбарсга, гоҳ оқсоқ эшакка айланади, дил амрига бўйсунмайди, унинг айтганига кўнмайди. Гоҳ силкитади, гоҳ итқитади. Дам четга суриб қолади, дам таққа туриб қолади. Тузалмайди ҳам, ўлмайди ҳам».

Кира-хотун бир гал унинг бетоблигини кўриб, беихтиёр нидо чекди:

– Хўжамиз уч-тўрт юз йил яшаб, оламни маъно ва ҳақиқат нурига тўлдирса, не қиласди!

– Нималар деяпсан, хотин! – деди безовталаниб Жалолиддин.

– Мен ахир Миср фиръавни эмасман-ку!

*Қайдा дунёйи замин ул, қайдা ул дури жаҳон?!
Тез очинг зинданниким, зулмат босибдур беомон!
Ўзгаларга хайр истаб, банди зиндан ўлмишам,
Мен бироннинг молига қўй чўзмаганмен ҳеч қачон!*

У кунларини кўпроқ сукут ичра, ўй-хаёлга гарқ бўлиб ўтказарди. Гоҳо ўлим ҳақида фалати шеърлар айтарди.

*Қағасдан учган инсонлар! Кўрайлик юз очинг бир бор!
Қайиги сувга ботгандар! Балиқдек кўрсатинг дийдор.
Магар дурдона янглиғ рўзгор сизни губор этмиш,
Губормас, сурмадирким, тортилур кўзларга ул тақрор,
Түғилганлар! Ўлим эшик қоқаркан, нўши ноб айланг!
Ўлим ошиққа бегона, тугилмоққа шитоб айланг!..*

1273 йилнинг кузи Кўнёга фоятда совуқ келди, ёмғир кўз очирмас, суюкка сингувчи изгирин шамоллар эсарди.

Бир жума куни шоир уйта қайтаётib, жалада қолди. Эшикдан усти-боши жиққа хўл бўлиб, қалтираб кирди.

Эртасига тўшкақдан туролмади. Узунчоқ буғдойранг юзи иситмада куяр, кўзлари безовта ёнарди.

Кира-хутун табибларга киши юборди. Ҳаял ўтмай, тиб илмининг машхур алломалари Акмалиддин билан Фазанфарий етиб келишди. Чўп-устихон бўлиб қолган Мавлонони узок кўздан кечиришди. Касалини безгак деб топишди.

Сурункасига бир неча кун дорилар ичириб, малҳам суриб, ҳатто қон олишди. Иситма пасая борди.

Янаги ҳафта чоршанба тонготарида шаҳарни бўғиқ гумбурлаш уйғотди. Уйлар силкиниб, бориб-келарди. Одамлар ваҳима ичра ҳовлилар, кўчаларга қочиб чиқишли.

Кундузи яна икки карра ер силкинди. Баъзи жойларда девор кулади. Камбагаллар маҳалласида том босиб, одамлар унинг остида қолди. Кўнё аҳолиси беклардан тортиб, то Парвонагача ҳамма чодир ва ўтовларга кўчиб ўтди.

Кечқурун Жалолиддиннинг соғлигини сўраб, ҳунармандлар бозоридан олтита ахий оқсоқол келишди.

Валад уларни хастанинг ҳузурига бошлаб кириб, кўрпачага ўтқазди.

Шоир тўшакда бошини кўтариб, болишга суюниб ўтирди. Оёқларини совуқ сув тўла тосга солган, олдида ҳам сув тўлдирилган идиш бор эди. У дам-бадам кафтларини хўллаб, иситмани босиш учун кўксига юзларига сурарди.

Ахий оқсоқоллари – ишбилармон кишилар Мавлоно ҳузурига келишдан ўзга муддаолари ҳам бор эди. Улар кўкда ва ерда, ҳаттоки ер остида ҳар неки сиру синоат бор – шоирга аён, деб ишонишар, инчунин, зилзиланинг оқибати не бўлур, биз не қиласайлик, кимга суюнайлик, деб сўрашмоқчи эди. Лекин хастани кўргач, савол беришга юраклари бетламади.

Жалолиддин буни пайқади. Қадим солномалардан унга маълум эди. Кўнёда зилзиланинг одатда дастлабки икки зарби хатарли бўларди, ўша ҳам ҳамиша эмас. Шунга кўра, соғлигини сўраштани учун ташаккур айтиб, аста сўзга киришди, нафаси бўғилиб, энтишиб гапирди:

— Зилзиладан чўчиманглар! Бизнинг бадбаҳт еримиз ёғли луқма сўрайди. — У кафтини чўккан, қоқ суюк кўксига босиб, табассум қилди. — Буни тупроққа топшириш керак. Шунда у тинчийди...

Эртаси куни муридини эргаштириб, серҳашам тўн кийиб, бошига уч қулоч салла ўраб, шайх Садриддин Кўнавий пайдо бўлди. Ана шу қари тулкининг дастидан Жалолиддин кўп азият чеккан эди. Шоирнинг шеърлари, суюкли рубоби, рақси самоъсига шайх отган ёзгириқ ва тұхмат тошлари, шубҳасиз унинг ўлимини яқинлаштирган эди, — шоирлар хасталиқдан эмас, ранж-аламдан ўлишади, деб бекорга айтишмайди. Бироқ шайх Садриддин ақлли эди, ҳар нечук ўз вақтида чекиниб, эси борида этагини йигиб олишга ақлли етарди. У сўнгти йилларда шоирга иззат-эҳтиром изҳор этиш билан чекланиб қолмай, ўзини унинг муҳлиси деб эълон қилган эди.

Бугун у ўлим тўшагида ётган хастага ўз ҳамдардлигини билдиргани келиб, жисман заифлашган Мавлоно руҳан толикқан бўлса ажабмас, энди ўтган гапларни ўғли Валад, ҳалфаси Ҳусомитдин хузурида эслаб ўтирмас, деб умид қиласди. Садриддин бундан манфаатдор эди, шу сўнгти учрашувни дастак қилиб, у ўзини шоирнинг вориси ва издоши деб эълон этмоқчи эди: ахир, ўликлар эътиroz этишомайди-ку.

Шайх ишорат айлади. Мурид таъзим ила олдинга чиқиб, бири анор, бири олча шарбатига тўлдирилган икки кўзачани хастанинг тўшаги ёнига келтириб қўйди. Бу шарбатлар иситмани босишига ёрдам беради, деб ўйлашарди.

Шайх ергача эгилиб, таъзим адo эттач, сўз қотди:

— Маҳбуби ҳабибимиз Аллоҳи карим ўзи шифо бергай, о, Султонул рух!

Жалолиддин тўшакда қаддини ростлаб, заррача истехзо зоҳир этмай, эҳтироси том ила жавоб берди:

— Маҳбуби ҳабибимиз Аллоҳ билан унинг бандай ошиги ўртасида юпқа бир кўйлак, яъни, бир баҳия масофа қолмиш! Сизнику билмайман, аммо, мен ошиқ-маъшуқлар яланғоч бўлиб қовушса, яхши деб ўйлайман. Аллоҳ сизнинг ўзингизга шифо бергай, муҳтарам шайх!

У оёғи учида чордона куриб ўтирган Ҳусомитдинга ўтирилди:

*Эгнимдаги кўйлагим агар юпқа, майин,
Ишқ оғуши ичра ул қалин жуббадайн.
Тан кўйлагини ечиб, яланғоч бўлиб,
Мен олам ила энди ҳамоғуш бўлайин...*

Шоир тўхтаб нафасини ростлади. Сукунат қўйнида Ҳусомитдин қўлидаги қамиш қаламнинг қитирлагани эшитиларди. Йиллар бўйи қадрдан бўлиб қолган ана шу садо унга қайта нафас бағишлади. Шоир бошини эгиб ўлтирган шайх Садриддин, кўлида қалами билан жим қотиб турган Ҳусомитдин оша узокларга боқиб, ўз-ўзига дегандек, деди:

*Кўнгил ичра нечук олам, нечук султон билмассен,
Танам сарғайди, пойим устувор чандон, билмассен.
Мунаввар бир қуёшмен, дур тўла тўлқинли уммонмен,
Замин теграмададир, дилда яшар осмон, билмассен.
Жаҳон бўстонида бир болариdek учганим-учган,
Асалдек сўзларим, лекин сенга пиноҳон, билмассен.
Калом янглиғ муборакдир улар, мен ошиён қурдим,
Кабутарларга дерманки, келинг, эй жон, билмассен!
Ақл бегона сенга, йўқ эмиш фахми-фаросат ҳам,
Билармен, деб дам урма, урганинг ёлгон, билмассен!..*

Шайх Садриддин кўзини ердан кўтармай, ўй-хаёлга ботиб, ҳалфасини эргаштирганча, ҳовлидан чиқди. Бу камтарин ҳовлида на чўрию жориялар, на хушсурат ўлонлар, на ҳарам оғаси, на дарвозабон бор эди. Бу хонадонда у ўз уйидаги қимматбаҳо гиламлар, кенг юмшоқ курсилар, зарбоф пардаларни ҳам учратмади. Лекин бу ерда у шундоқ бир қудратга дуч келдики, унинг қаршисида салтанатнинг бу олий уламоси бор давлати ва шон-шуҳрати билан қуёш нурига дуч келган шиша мунчоқдай, ўз-ўзига аянч ва пучак бўлиб кўринди.

Пучаклиги энди ҳаммага аён бўладигандек, у чўчиб, ҳовлидан чиқиши биланоқ, кўзини бўшлиққа тикиб, буюк бир баҳтга муяссар бўлгандек, фавқулодда викор ила юриб кетди.

Шайх билан сұхбат шоирга қимматга тушди. У кун бўйи бир оғиз ҳам сўз айтишга мажоли етмай, ётиб қолди.

Минг икки юз етмиш учинчи йилнинг ўн олтинчи декабрь, шанба куни тиник ва қуёшли келди. Шоир ўзини анча енгиз ҳис этди. Кун бўйи, то шомга қадар унинг соғлигини сўраб-суриштириб келганлар билан сұхбатлашди. Ҳусомитдин унинг ҳар бир сўзини ёзиб борди.

Кун бўйи Валад ва Кира-хотундан туғилган ўғли Алим Чалабий галма-галдан ўлтириб, унинг тўшаги ёнидан жилишмади.

Валад кўп кечаларни ўйқусиз кечирди. Юзи қорайиб, ингичка тортиб қолган, ёноқларидаги қизилликдан асар ҳам қолмаган эди.

Тонготарга яқин отаси уни секин чақирди. Ўғлининг

уйқусизликдан қип-қизарыб кетган кўзларига ачиниш ва меҳрибонылик билан тикилди.

— Мен пича дурустмен... Бориб, жиндек ором ол... Валад ўтирилиб, кўзёшларини яширди ва ташқари чиқди. Жалолиддин унинг изидан бокиб, деди:

*Мени қўй энди, мен кўнглинг бузармен,
Куйик жоним билан қалқиб сузармен –
Мұхаббат баҳрида, ул шева, ҳайҳот,
Мени қўймас тирик, гарқ айлагай бот.
Мени маъзур тутгил, тутмагил – ҳўп,
Мени қўйғил, ўзингни қийнама кўп.
Алам водийисида кўзёши – дарё,
Тегирмон қур неча, ул юргизар, оҳ!
Ўшалким бағритоши, кел, деб чекар ун,
Ки, ундан ҳеч кимса сўрмагай хун.
Садоқатдан менга сўз очма, ошиқ,
Ҳақ эрмиши маҳбубинг, бўл унга содиқ...*

Хусомитдин қўллари қалтираб, устознинг бу сатрларини қофозга сиёҳ билан эмас, юрак қони билан битди. Бу – шоирнинг оламга энг сўнгти ишқ икрори, дарё-дарё тўкилган кўзёшлар бекорга кетмас, улар, ҳойна-ҳой, Ҳақиқат тегирмонини айлантирас, деган умиди эди. Бу яна, ўғлим Валад менга меросхўр бўлиб қолмай, ҳақиқий издош, балки ҳақиқатта доир исёнкор бўлар, деган эътимоди ҳам эди.

Якшанба оғир жимжитлик ила кечди. Хастанинг аҳволи оғирлашиб.

Бу хабар ҳунармандлар бозорига, ундан дарвешлар хонақсига, масжиду мадраса, ҳовлию хонадонларга, бек ва амалдорларнинг кўргонларига, сulton саройига, камбағаллар маҳалласига, атроф-теваракдаги қишлоқларга ёйилди. Бугун Кўнё даҳшатли зарбани кутиб, нафасини ичига ютиб туради. Күёш гарбга оғиб, Теккели тоғ чўққиларини шафаққа буяркан, шаҳар кўчаларида фарёд-фигон кўтарилди.

Балх воизи Султонул Уламонинг ўғли, Валад ва Алим Чалабийнинг падари бузруквори, Шамсиддин Табризийнинг дўсти-жонажони, заргар Салоҳиддин, Ҳусомитдин Чалабий, Аълоиддин Сириянусларнинг пири-устози, салжук сultonларининг фуқароси, тасаввуф алломаси, мадрасаси мутавалийси Мавлоно Муҳаммад Жалолиддин оламдан ўтди.

Лекин «Маснавий» ва «Девони Кабир»нинг муаллифи, инсоният тургунча туриб, ҳар бир янги авлод билан қайта

түғиладиган буюк шоир ва донишманд **Жалолиддин Румий** баъшият билан абадий бирга қолди.

Унинг ўзи ҳам буни биларди: «Мен таҳтдан тобутга сакрайдиган султонлардин эмасмен, менинг манглайимда абадият муҳри барқарор».

Шунинг учун васият эттан эди:

*Мен ўлган кун дамо-дам чекмангиз ғам,
Уни ҳижрон куни деб ўйламанг ҳам.
Бу ҳижронмас сира, васли-висолдир.
Висолда ғам чекиши – куфру уволдир.
Қуёш ботса, тагин бўлгуси пайдо,
Тўкилса ерга дон – бўлгай ҳувайдо!*

Ўғиллари, дўстлари ва шогирдлари дам шеър ўқиб, дам сукут сақлаб, тун бўйи шоирнинг бошида ўтириб чиқишиди.

Тонготарда, жарчиларнинг ҳайқириқ-сурони қўчаларни тўлдириди:

– Салоти жаноза!.. Салоти жаноза!.. Салоти жаноза!..

Кўнёning кўплаб хонадонлари, карвонсаройлари, хонақою мадрасаларда ана шу сўнгти, видолашув хабарини кутиб, ухлашмаган эди. Жарчиларнинг овози янграши билан минглаб халойиқ кўчаларга отилди.

Эркаклар, аёллар, болалар, ахий биродарлар, оқсоқоллар, халфалар, бекзодалар, сарой мулозимлари, савдогарлар, атроф қишлоқлардан келган деҳқонлар, ялангоёқлар, яланѓошлар, хулиас, катта-кичик ҳамма қирқ йилдан зиёдроқ шаҳар халқига таниш ўша нопармон яктак ёпилган тобутга ўз елкасини тутиб беришни истарди. Одатта кўра, қабр бошига сўйиб, бева-бечораларга тарқатиш учун саккиз ҳўқизни тобут олдига солиб, ҳайдаб боришаради.

Мотам издиҳоми сарой ва жаноза ўқиладиган масжиди жоме жойлашган Аълоиддин тепалигига элтувчи бош гузарга чиқиши билан халойиқ уни ҳар томондан сиқиб, ўраб олди. Турклар ва хурносонийлар, юнонлар ва арманлар, православлар ва яхудийлар – ҳамма шоир билан видолашибга келган, ҳар ким ўз русумида алвидо айтгарди. Ҳофизлар Куръон ўқишар, раввинлар – Таврот, православ руҳонийлари Ињил оятларини хониш қиласар, ошиқлар рубоб чалиб, чилдирма қоқиб, рақс тушишар, ишқ муҳаббат ҳақида ёниб-куйиб қўшиклар куйлашарди. Халойиқ ўраб олган издиҳом таққа туриб қолди. Шунда Парвонанинг кўл ишорати билан – у сарой дарвозаси олдидағи тепаликда турарди – соқчилар қилич яланғочлаб, одамларни уриб-суриб, четта ҳайдай бошладилар. Ҳамма нарса аралаш-қуралаш бўлиб

кетди: тиловату йифи-сигилар, қироату қичқириқлар, мусиқий ва ғазаб ҳайқириқлари...

Бу шоир ўлимидан сўнг уни ҳалқдан ажратмоқчи бўлган илк уриниш эди. Ким билади, тобут тўсатдан ерга тушиб кетмаганда, оломоннинг сикуви остида соқчилар, тобут атрофидаги уламою фақиҳлар, шоир дўсти-ёронларининг ҳоли не кечарди. Қарсилаб синган тобут ва ерда ётган оқ кафанни кўрганда, оломон даҳшатдан ҳанг-манг бўлиб, туриб қолди. Дўстлари шоирни кўлларида кўтаришиди, тобут тузатувчи усталарнинг тақ-туқини босиб, Куръон оятлари яна оқа кетди.

Узун қалпоқлари устидан қалин дастор ўраган уламолар тўдасидан ориқ, нимжон бир гавда суррилиб чиқиб, Муиниддин Парвона турган тепалик томон пилдираб югурди. Бу – ўша нимжон қария, бир пайтлар Жалолиддинга жоҳилларнинг саволларини етказган югурдак фақиҳ эди, у тепалик бошига етгач, уч букилиб, сийрак соқолчасини тупроқча суйкаб, таъзим қилиб, бидирлади:

– О, олампаноҳи бомурувват, амирул умаро! Дину иймон пешволари тараффуд ичра қолмишлар: ўз шайхини дафн этаётган мўминлар ичра насроний ва яхудийлар не қўлур? Подшоҳи ислом маъракасига келишга алар нечук журъат этмишлар? Аларни хайдашга фармони олий берингким, токи бандай мўмин Жалолиддин Муҳаммадга салоти жаноза ўқилгай!..

– Рост айтасен, фақиҳ! – деб унга бош иргади Парвона. Ва яхудий, христиан руҳонийларини чорлаб, уларга ўз қавмларини олиб чиқиб кетишини буорди.

– О, марҳаматли ҳукмдор! – деди православ соборининг мутавалийси Ота Стефаний. – Қуёш ер юзини ёритганидек, Мавлоно ҳақиқат нури ила бутун башариятни мунаvvар этмиш. Қуёш – ҳамманинг мулки. Зеро, Мавлоно айтмишким: «Етмиш икки ҳалқ, мендин асрор ўрганур. Мен – найдирменки, ҳар пардайи созимда юзлаб садолар ниҳондир!» Магар қавмларимизга буорсан ҳам, улар кулоқ осишмайди...

– Мавлоно – нон кабидирлар, – деб уни кувватлаб тушди яхудийлар жамоасининг раввини Ҳайаффа. – Нон ҳаммага зарур. Амирим, очларнинг нондан юз ўгириб кетганини қайда кўргансиз?..

Муиниддин Парвона иложисиз қолди. У нима ҳам қила оларди? Бирор куч бу маъракада мўминларни файридинлардан ажратса олмасди. Жалолиддин учун уларнинг ҳаммаси баробар эди.

*Майлига, ким бўлмагил, кел бари бир,
Даҳфию оташпаратсен – бари бир.
Неча бор паймоншикастсен – бари бир.*

*Ноумид қўймас сени останомиз
Майлига, ким бўлмагил, кел бари бир...*

Тобугни елкага олишди. Яна ашъор, дуою тиловат, созу садо, фарёду фифон кўкка юксалди. Яна оломоннинг сикуви остида издиҳом тўхтади. Яна қилич ва қалтаклар ишга солинди. Яна Жалолиддиннинг тобуги ерга тушди. Одамларнинг елкасида ўтиши жоиз бўлган бу йўлни у тириклигида йигитма дақиқада босиб ўтарди. Бу йўлда тобут тўрт карра синди. Соқчилар одамларни тўрт карра қалтаклашибди. Шоирнинг қўл қаноти бўлмиш усталар тўрт карра унинг сўнгти маскани – тобутини тузатишибди.

Эрта тонгда йўлга чиққан издиҳом фақат кечта яқин масжидга етиб борди.

Тобугни тош супага қўйишибди. Олдинга шайх Садриддин Кўнавий чиқиб енгидан тасбихини олди. Шоир ўз тобуги устида жаноза ўқишини гўё унга васият этган эмиш.

– Марҳамат қилинг, о подшоҳул машойих! – қичқирди жарчи шайх Садриддинга. Садриддин тобуттга яқинлашмоқчи эди, шоирнинг кўзларини бекитган табиб Акмалиддин чидағ туролмади:

– Жим бўл, жарчи, – деди у. – Подшоҳул машойих ёлғиз Мавлоно эдилар!

Садриддин қўлида тасбиҳи билан тош қотди. Бутун шаҳар олдида риёкорлиги фош бўлгандек, бошига қон урди. Томоги қакраб, гурс этиб ерга йиқишибди.

Уни кўтариб олиб чиқишишач, қози Сирожиддин жаноза ўқиди.

– Ҳалойик марҳумни билармидингиз?

– Билардик! – гуриллаб овоз берди ҳамма.

– Марҳум нечук одам эди?

– Яхши одам эди!.. Жойлари жаннатда бўлсин!..

Бу даҳшатли кун ҳам ниҳоясига етди. Султонул Уламойи Балхий ва заргар Салоҳиддин Кўнавий соғоналари ёнида яна бир қабр дўптайди. Курбонликка сўйилган молларнинг гўштидан гадоларга бир бўлакдан улуш тегди. Ҳалойик тарқала бошлиди.

Ҳаммадан сўнг шафақ алангасига чулғанган шаҳарга томон йўл олган киши – Ҳусомитдин эди. Йўқ, унинг дўсти, орқатоги, унинг пири устози Мавлоно Жалолиддин қора тупроқча эмас, унинг қалбига дағн этилмишибди. У фира-шира шом қоронғусида уйлари томон тарқалиб бораётган ана шу инсонлар қалбидаги яшарди.

Устоз рост айтган эди:

*Агар ўлсан, биродарлар, мени тупроқдин ахтарманг,
Яшармен аҳли ориф кўнглини мангу макон айлаб...*

Ўша кундан буён қарийб етти юз йил кечди. Биз Кўнёдаги

Аълоиддин тепалиги устида турибмиз. Шаҳарни ўраган қалъа деворларидан асар ҳам қолмаган. Шамол дарахтларнинг япроқларини шитирлатади. Фақат ярим вайронга ҳолда қаққайиб турган минора бу ерда бир пайтлар мусулмон дунёси кудратли султоннинг саройи бўлганидан дарак беради.

Тепалик устидан шаҳарнинг бош гузари охиридаги масжид миноралари кўзга чалинади. Масжид гумбази яшилга монанд. Бир боқсанг деңгиз тўлқинларига, бир боқсанг, Кўнёning қиши осмонига ўхшайди. Бундан етти юз йил муқаддам ана шу гузардан Жалолиддин Румийни кўтариб ўтишган, яшил гумбаз – Куббаи Ҳазра унинг қабри устида икки ярим аср кейин тикланган.

Масжидда ҳозир музей жойлашган. Унда шоирнинг қавилган пахталик тўни, учта қулранг жун тақяси, шеърларининг илк рўйхати, замондошларининг кўллэзма китоблари сақланади. Кудуққа ташланган Шамсиддин Табризийдан алам ва каштали қайик-қалпоқ ҳам шу ерда.

Кент ичкари саҳнида бетиним сув шилдирайди. Тонгдан шомгача зиёратчиларнинг кети узилмайди. Атроф қишлоқлардан келган, қош-кўзини қора рўмол билан ўраб олган дехқон аёллар. Қора кўзойнак тақиб мини ёки макси юбка кийган, бўйинларига фотоаппарат осиб олган европалик туристлар. Анқара ва Истанбулдан келган йўловчилар. Афғонистон ва Ҳиндистондан келган сайёҳлар, хунармандлар, амалдорлар, талабалар.

Музейга пойафзални ечиб киришади. Магнитафонда босиқ пардаларда қадимий оҳанг – шоир севган рубоб ва най садолари янграйди. Витринада оппоқ либос кийиб, рақс тушаётган ошиқларнинг ҳайкалчалари. Кимдир ёнимизда пичирлаб, Жалолиддиннинг қалин қофозга туширилган сатрларини ўқииди:

– Ҳар нечаки монандсен, ўшанча бор бўл, ҳар нечаки борсен, ўшанча монанд бўл...

Масжиднинг деворларига ўн олтинчи асрнинг машхур хаттотлари тугаш хатти насталиқ чекишган. Ажиб шеър гулшани. Кимдир яна ёнимизда ўқииди:

*Қошимда лим тўла бир коса айрон,
Жаҳон шарбатлари менга не даркор?
Агарчи очмену заҳмат чекармен,
Алишмам ҳурлигим қулилкка зинҳор...*

Аллоқачон султону салотин, вазиру вузаронинг излари оламдан ўчган. Уларнинг фармону фармойишлари қани? Салжуқийлар салтанати подшолари ва уларнинг малайлари номларини бугун ким эслайди?

Етти юз йил кечди. Жалолиддин зиёратига келувчиларнинг охири ҳамон кўринмайди. Ҳар куни – ўн олти мингта яқин зиёратчи. Нега келишади?

Кўчага чиқамиз. Ўша бағоят олис кундагидек, Кўнё устида шафақ қирмиз аланга ёйган. Самода реактив самолёт соглан из аста таралиб боради. Етти юз йил.

Лекин, нафсиlamрни айтганда, Жалолиддин Румий бугун инсон оёғи ойга етганини эшишиб, унчаям ҳайрон қолмасди. У ўз ақлий ва руҳий кудратларини жиловлаб олган башарият оламни ўзига бўйсундиради, деб ишонарди.

Уни воситалар эмас, мақсад банд этарди. Унинг учун мақсад – Инсони Комил эди.

НАШРИЁТДАН

Биз ушбу китобнинг ўзбек китобхонларига тақдим этилишидан бениҳоя хурсандмиз. Бунинг сабаблари бор. Жалолиддин Румий номи узоқ замонлардан бери Туркистон халқлари орасида ҳам маълум ва машхур. Мавлононинг муҳлислари, унинг ижодини севиб ўрганган, унга иқтидо этган адиблар бу тупроқда озмунча ўтмаган. Абдураҳмон Жомий «Маснавий маънавий»ни китоби беназир, деб атайди ва унинг муаллифига ўз ихлос-эҳтиромини юксак пардаларда ифода этади. Алишер Навоий ўзининг «Насоимул муҳаббат» асарида Жалолиддин Румий хусусида ҳам қалам тебратади, уни буюк файласуф шоирлар, устози комиллар қаторида тилга олиб, таъриф-тавсиф этади. Навоий талқинида Жалолиддин Румий мунаввар бир сиймо бўлиб гавдаланади. Унинг Балх шаҳрида дунёга келиши, болалик йиллари, ўн бир ёшида Фаридиддин Аттор билан учрашиши, ўшанда Аттор совфа қилган «Асрорнома» китобини умр бўйи мутолаа этиши, асрраб-ардоқлаши ҳақидаги маълумотлар Навоий томонидан ажиб бир меҳр ва ҳассослик ила қаламга олинади. Сўнгра Жалолиддиннинг улуғ инсоний сифатлари, теран панду ҳикматлари устида сўз юритилади. Чунончи:

«...Алар дебтурларки, озод улдирки бирор ранжида қилғондин ранжида бўлмагай ва жувонмард улдирки, ранжида қилурға муставжиб бўлғонни ранжида қилмагай».

Шундан сўнг Жалолиддин Румийнинг маънавий дунёсини характерловчи бир ривоят келтирилади: мавлоно бир кун, мен етмиш уч мазҳаб билан биргамен, дебди. Бу гап унинг рақиби қози Сирожиддин Қазванийнинг кулогига етибди. Қози бир муридини чақириб, шу гапни кўпчиллик ичида Жалолиддиндан сўра, айтганига икрор бўлса, аяма, ҳақорат қил, деб буюрибди. Мурид шундай қилибди, Мавлонони оғизга олиб бўлмас сўзлар билан ҳақоратлабди. Шунда Жалолиддин табассум қилиб: «Биз ўшалар билан ҳам биргамиз» – дея ҳақоратловчини мулзам этган экан...

Алишер Навоий мазкур асарида Шайх Нажмиддин Кубро ҳақида гапириб, яна Жалолиддин Румийга мурожаат этади... Чингизхон Урганчни қамал қилганда Нажмиддин Кубро

мункиллаб қолган чол бўлишига қарамай, халқ лашкарини йигиб, душманга қарши жанг қилиб, шу жантда мардларча ҳалок бўлган. Лекин ўлганда ҳам байроқ дастасини кўлдан чиқармаган... Навоийнинг шаҳодатича, кейинчалик Жалолиддин Румий ана шу ҳақда рубоий битиб, биз ўлганда ҳам ўз эътиқодида событ қоладиганлар наслиданмиз, деб фаҳрланган экан.

Хуллас, Жалолиддин Румий ўзбек мумтоз шоирлари ҳам «устоз» деб таң олган дохий санъаткорлардан бири. Ўзбек шеъриятининг ҳәётий ақидаларида Румийнинг ҳам буюк руҳи, ўлмас анъаналари яшайди ва асрдан асрга, наслдан наслга ўтиб, яшнаб-яшариб келади.

Улкан ижодий мероси, бой маънавий дунёси билан Марказий Осиё ҳалқлари тарихи ва маданийтига чамбарчас боғланган улуг сиймо – Жалолиддин Румий ҳақидаги бу китоб ўзбек китобхонларига ҳам манзур бўлади, деган умиддамиз.

Авлиёлар халқнинг ҳужжатидир

«Кўнгиллар султони» деб улугланган ўрта аср шарқининг йирик алломаларидан Жалолиддин Румий (1207–1273) ҳижрий 604 раббиул аввал ойининг 6-сида (30 сентябрь), Хуросоннинг Балх шаҳрида туғилган (асл исми Муҳаммаддир. Жалолиддин Румий таҳаллусини олиши, турклар кичик Осиёни Рум эли деб ҳам аташган. Мавлоно – калимаси арабчадан бўлиб – дўст, кўшни, яқин маъноларини билдиради ва Шарқда улуф алломалар исмига қўшиладиган сифатдир). Унинг отаси Баҳоуддин Валад ўз даврининг йирик уламоларидан бири эди. Муҳаммад Хоразмшоҳ билан ихтилоф туфайли замонасининг «султонул уламо»си бўлган Баҳоуддин Валад ўз оиласини олиб Балҳдан чиқиб кетади. Яна бир маълумотга кўра Баҳоуддин Валад мўғул истилоси туфайли, олдиндан Балх тақдирини сезганлигидан шаҳарни ташлаб кетган деган фикрлар бор. Дарҳақиқат, мўғуллар Балҳни босиб олгач қатли ом қиласиди, тўрт юздан ортиқ машхур алломаларнинг боши кесилади.

Балҳдан чиққанларида Жалолиддин беш ёшда эди. Уларнинг оиласи Нишопурда, Бағдодда, Маккада, Мадинада, Дамашқда, Халабда, Оқшаҳарда, Ларенда (ҳозир Қараман)да яшайдилар. Ёш Жалолиддин Нишопурда Фариддун Аттор билан кўришади. Жалолиддиннинг ниҳоятда зеҳнлилигига қойил бўлган шайх, унга «Асрорнома» китобини туҳфа қилган. Бу шаҳарларнинг қайси бирига бормасин Баҳоуддин Валад иззат-хурмат билан кутиб олинади, сиёsat аҳли ҳам, илм аҳли ҳам бирдек эъзозлашади. Охири турк султони Кайқубод I (1219–1236)нинг тақлифи билан 1228 йилда Кўнё шаҳрига келиб ўрнашадилар. Жалолиддиннинг онаси Балх амири Руқлиддиннинг қизи Мўмина-хотун Ларенда шаҳрида вафот этганди. Отаси Баҳоуддин Валад 1231 йил 23 февралда Кўнёда дорул бақога риҳлат қиласиди.

Бу вақтда Жалолиддин балоғатга етган бўлиб, отасининг муридларидан, асли самарқандлик бўлган Саид Бурҳониддиннинг Гавҳар исмли қизига уйланган (1225) эди. Гавҳар-хотундан Жалолиддин икки ўғил кўради. Каттаси Султон Валад келажакда шоир бўлиб етишади. Гавҳар-хотун вафотидан сўнг, кўнёлик тул, Кира-хотунга уйланади. Бу оиласидан Музаффариiddин Олим Чалабий ва Малика исмли фарзандларини кўради.

Аввало отасидан ва даврининг улуғ алломаларидан таълим олган Жалолиддин йирик мутафаккир, файласуф, шоир бўлиб етишади. Унинг иқтидори жуда ёшлигиданоқ сезилган. Машхур мутасаввуф олим Муҳиддин Арабий ҳали бола Жалолиддинни отасининг орқасидан кетаётганини кўриб, «Аллоҳ, Аллоҳ бир дарё орқасидан уммон кетаётир» деган экан. (Мавлоно ҳаёти ва асарлари. Тайёрловчи Ҳилми Южебаш. Истанбул. 1986., 6-бет.) Дарҳақиқат 1231 йил отасининг ўлимидан сўнг ўрнига шайх бўлган Жалолиддин Румий кейинчалик отасидан ҳам машхур шахс бўлиб етишди. Унинг адабий-фалсафий мероси ниҳоятда бойдир. «Маснавий маънавий» асари олти дафтардан иборат бўлиб, 52000 дан ортиқ мисрани ўз ичига олади. Бу асарни Жалолиддин Румий умрининг сўнгти 10 йилида яратган. «Девони Кабир» («Девони Шамсул Ҳақоийк», яъни «Ҳақиқат қуёшининг китоби» деб ҳам аталади) 44000 мисрадан иборат бўлиб, 2073 fazal жамланган. Рубоий ва тўртликлари 1791 дан ортиқ. «Физи мо фиҳи», яъни «Нимаки ундаидир – ундандир» (ўзбек тилида «Ичингдаги – ичингдадир» номида 1997 йил нашр қилинган. Таржимон Улугбек Абдуваҳоб) фалсафий асари, «Мажолиси сабъо» диний насиҳат ва ўйтлари, 147 мактубдан иборат «Мактубот» тўплами бор. Бу асарлар асосан форс тилида бўлиб, уларнинг жуда оз қисмини (18 байт) шоирнинг ўзи ёзган. Жалолиддин Румийнинг деярли барча адабий мероси котиблари (acosan Ҳусомитдин Чалабий) томонидан Румий айтиб турганда ёзиб олинган. Бу нарса улуғ мутафаккир меросини заррача камситмайди.

Форс тилидаги Куръон деб улуғланган «Маснавий»:

*«Маснавии маънавий мавлавий,
Хаст Куръон дар забони пайлавий».*

(Қаранг: Н.Одилов «Мировоззрение Джалалиддина Румий». Ирфон. Душанбе, 1974) «Най таронаси»ла –

*Тингла, най андоқ ҳикоятлар қилур
Айрилиқлардан шикоятлар қилур*

мисралари билан бошланади. Чунки най тасаввуфда ошиқ, яъни илохий ишқ ошигининг рамзий образидир. Ориф ва оқил инсоннинг, ўзини илохий ишқ йўлига багишлаган инсони комилнинг лутфи ниҳоятда ошиқона ва лазиз бўлиши керак. Ўзини тоза ҳаётидан айрилган найнинг «жудоликдан шикоятлар қилиши» ориф инсоннинг руҳи каби ҳамиша боқий руҳоният аламига интилиши кабидир. «Маснавий маънавий»да Жалолиддин Румий ўзининг таълимотини, дунёқарашини баён қилган. Ҳадис ва оятлар, халқ оғзаки ижодидан олинган масаллар, нақллар, латифалар, ибратли воқеалар ва ҳикоятларга ўралган фалсафий фикрлар асарнинг моҳиятини ташкил этади.

Инсонларга тушунарлироқ ва тезроқ етиб бориши учун у ўз таълимий фикрларини шеърият тили билан сўзлади. Румий мугафакир шоир сифатида мураккаб сўфиёна фикрларни, рамз билан ишора қилинган мулоҳазаларни оддий ҳаётий тафсилотлар билан тушунтириб беради. «Сўз либос. Маъно унда яширин асрор», деганди Румий. Равон тилда, тушуниши осон усуlda, теран маъно бериш Жалолиддин Румий шеъриятининг ўзига хос хусусиятларидандир.

«Румий минг йиллар давомида тўпланиб келган Шарқ фалсафаси ва ҳикмати, исломий ҳақиқатларни омужта этаолган, тасаввуф ва фалсафани қўшиб, инсон руҳи диалектикасини очган утуғ мугафаккирдир. Унинг қарашларида бирон-бир мугаассиблик, кўр-кўронада ақидапарастлик намунасини кўрмайсиз. У тийрак ва ҳушёр кўз билан дунёга назар солади, инсонни қандай бўлса, шундай олиб ўрганади, инсон қалби тўридаги энг нозик, энг инжа, энг яширин сирларни ошкор этади, руҳимиз иклимиларидағи ўзимиз сезмаган қонуниятлар, заруриятларни кўрсатиб беради» (Н.Комилов. «Тафаккур ҳазинаси». «Ичинидаги ичингдадир»га сўзбоши. Т., 1997 йил, б-бет).

«Маснавий»да инсоннинг бутунлиги, улуғлиги, мусаффолиги ҳам, нуқсонлари – худбинлик оқибатидан келиб чиқадиган иллатлар ҳам таҳлил этилади. Бу иллатлардан, нуқсонлардан

кутилиш, покланиш фазилатлари баён қилинади. Инсонлар динидан, ирқидан, миллатидан қатъий назар бирдир. Мұхими у инсон бұлғанлығи учун қадрлидир. Тасаввуфнинг асосий ғояси инсон күнглидир, кишилар турли тилларда сўзлашиши, халқларга бўлиннишидан қатъий назар улар бир-бирини тушуниши, англари керак. «Маснавий»нинг бош ғоясини сўфий тилни, яъни «тилсиз тилни» билишга ундашдир. Румий мана шундай умумбашарий ғояларни тарғиб қулиб ёзди:

Яна кел, яна
Ким бўлсанг – ўша бўл,
Хоҳи кофир, хоҳи мажусий, хоҳи будпараст,
Майли юз карра тавба қылган бўл,
Майли юз карра бузган бўл тавбани
Умидсизлик даргоҳи эмас бу даргоҳ
Қандоқ бўлсанг – шундоқ кел...

(*Миртемир таржимаси*)

Инсонни улуглаш Шарқ шеъриятида ҳамиша биринчи мақсад бўлган. Бу ғоя Румий шеъриятида ҳам, фалсафий асарларида, ваъзларида ҳам бирдек ўз ифодасини топгандир. Румий ўз даврининг буюк нотиги ҳам эди. Унинг ваъзларини эшлиши учун жуда узоқлардан муҳлислари келишар ва бу ваъзларидан олам-олам маъно, завқ олиб қайтишарди. Машхур турк шоири Юнус Юмро ҳам Жалолиддин Румийни тинглаш учун Кўнёга келган, «унинг назари кўнглимиз ойнасидир» деб мавлоно нутқидан масрур бўлганди. Жалолиддин Румий нутқини эшлиши учун Табриздан Мұҳаммад Шамс Табризий деган дарвеш келади. 1244 йил 26 ноябрда даврининг икки буюк инсони учрашадилар. Ҳозир ҳам Туркияда Жалолиддин Румий ва Шамс Табризий учрашган жой «икки наҳр учрашган» жой сифатида зиёрат қилинади. Тасаввуф илмини яхши ўргангандай сўфий Шамс Табризий ва Жалолиддин Румий учрашувида Шамс шундай савол беради:

– Эй, у дунёю бу дунё маънию моҳиятларнинг саррофи! Айтгин, ким устун – Мұҳаммад пайғамбарми ёки Боязиц Бистомий?

....

– Бу не сафсата? Албатта Мұҳаммад устун! (Р.Фиш.
«Жалолиддин Румий», 185-бет).

Мана шу савол-жавобдан икки аллома бир-бирини тушуниб бўлганди. Кейинчалик Шамсиддин шундоқ деган экан: «У менинг сўзларимдаги балогатни дарров пайқади, мен эсам у сўзини тутатмаёқ, унинг юрак мусаффолигидан маст бўлдим». Шамс Табризий билан сұхбатлар Румийга янада илҳом берди. Бу икки дўст соатлаб сұхбатлашар, зоҳирий ва ботиний белгилар ҳақида бир-бирининг фикрини тўлдиради. Жалолиддин Шамс Табризийга шу қадар кўнгил қўйганидан, асраб олган қизи Кимёни бериб ўзига қуёв қилиб олади. Аммо бу яқинликка ғайрлик кўзи билан қараганлар, кейинчалик Шамс Табризийни йўқотиб юборадилар. Яқин дилдошидан айрилиқ Румийга жуда қаттиқ таъсир қиласди. Шамс билан бошқа учраша олмаслигини сезган Румий ғазалларида Шамс тахаллусини ҳам қўллаган. «Девони Кабир»ни «Девони Шамсул ҳақойиқ» деб номланганининг сабаби ҳам Жалолиддиннинг Шамсга бўлган ҳурматидандир. Жалолиддин Румий умрининг охиригача Шамс Табризий хотирасини эъзозлаб ўтди.

Румий олам билан уйғун бўлишга интилди. Бир умр эзгуликни, покликни тарғиб қилди ва ўзи комилликнинг намунаси бўлди. Мана ҳазратнинг шу руҳдаги рубоийси:

Яхшилик қил, замон яхшилик олсин,
Яхшилар бошига яхшилик солсин.
Мол-дунё барчадин, сендин ҳам қолур,
Яхшиси мол эмас, яхшилик қолсин.

(Шоислом Шомухаммедов таржимаси)

Румий одамларни илм олишга ундади, тўғриликка, софликка йўналтириди. Ҳар бир инсонни «тожи олам» бўлишига интилиши даркорлигини сўзда ҳам, амалда ҳам исбот қиласди.

Бўлай десанг доимо сен шоду ҳуррам,
Қайга борсанг ҳамки азиз мукаррам,
Илм ўргану покиза ва тўғри юр,
Шунда бўлажаксан сен тожи олам.

(Жамол Камол таржимаси)

Асарлари фикрлашга, инсон ўзлигини танишга бошловчи Жалолиддин Румий умр бўйи одамлар онгини руҳоний билгилар билан чароғон этди. У тушунчаларини шеърият, мусиқа орқали англашни ўргатди. Мавлавийлар ижро этадиган самоъ рақси бутун ҳам Туркияда кенг тарқалган бўлиб, Тангрига ибодат усули, коинот ва инсон уйғунлашувига ишора тарзда қаралади. Румий ижоди ўзидан кейинги авлодларга бир мактаб бўлди, маънавиятнинг юксак чўққиларини эгаллашга чорлади. Румийдан сўнг яшаб ўтган деярли барча Шарқнинг буюк шоирлари уни ўзига устоз деб билдилар. Абдураҳмон Жомий «Маснавий ва маънавий»ни беназир китоб, форсийдаги Қуръон деб улуғласа, ҳазрати Алишер Навоий ўзининг «Насойимул муҳаббат» асарида Румийни юксак хурмат ва эҳтиром билан тилга олди. Исёнкор шоир Бобораҳим Машраб «Маснавий»дан илҳомланган ҳолда «Мабдаи нур» достонини яратди.

Машхур шарқшунос Е.Э.Бертельс: «Жалолиддин лирикаси бу соҳада башарият эришган энг буюк ютуқлардан биридир. Агар у Фарбда кенгроқ маълум бўлганида, унинг номи жаҳон адабиётининг Шекспир, Гёте, Пушкин каби гигантлари қаторига ўтиши шубҳасиз эди», – деб Румий ижодини юксак баҳолаган эди. Атоқли фаранг муҳаррири М.Боррес эса: «Мавлоно Жалолиддин шеърияти билан танишгандан сўнг, Данте, Шекспер, Гёте, Гюголарнинг камчилликларини кашф этдим», дега ёзган (Мавлоно ҳаёти ва асарлари. Ҳилми Южабаш нашрга тайёрлаган. Истанбул. 1986 йил, 8-бет). Жалолиддин Румий ижодига бу қадар юксак баҳо берилиши бежиз эмас. Фарбда уни «Шарқдан чиққан иккинчи қуёш» деб ҳам улуғлашган. Шоирнинг катта ўғли Султон Валад Жалолиддин Румий қараашлари асосида «Мавлавийлик» сулукини тузди. «Валаднома» достонида Румий таълимотини тарғиб қилди. У «Салжуқий шеърлар» деб ном олган туркумини Мавлоно таърифи билан бошлайди.

Мавлонодир авлиё кутби, билинг,
У нимаки буюрса, шуни қилинг,
Тангридан раҳматдир унинг сўзлари,
Кўрлар ўқиса очилгай кўзлари.

Шу тариқа асрлар ўтган сари Жалолиддин Румий асарларининг қадри оша борди. Чунки Румий шеъриятининг асосида инсон ўзлигини англаш моҳияти ётади. Ўзлигини таниган одамгина илоҳийлик билан уйғуналашуви мумкин. Шоир ғазалларидан бирида:

Аё сиз жон чекиб ҳар лаҳза изларсиз Илоҳийни,
Ани излашга ҳожат йўқ, илоҳийсиз, илоҳий-сиз!

Бу шаккоклик эмас, инсон улуғланишининг энг олий намунасиdir. Илоҳ инсон қалбида бўлишининг, инсон комилликка эришгачтина борлиқ билан сингишиб кетишининг теран ифодасидир.

Жалолиддин Румий ўрта аср талотумлари – мўғул босқини, салб юришлари, диний мазҳаб низолари авж олган бир пайтда, у барча инсонларни дўст, биродар бўлишга чорлади. Ирқи, миллати, дини, насли, мартабасидан қатъий назар барчани бир инсон кўзи билан кўришга ундаdi.

Сўрадим: сен қаердансан?
Табассумла дер: Эй жон,
Ярмим Туркистондандир,
Ярмим эса Фарғона,
Ярмим суви тупроқдан,
Ярмим эса жону дил,
Ярмим дарё соҳили,
Ярмим бари дурдона.
Дедимки: дўст бўлайлик,
Ахир мен қариндошинг,
Дедики: менга тенгдир,
Қариндошу бегона.

Барчага баробар қараган Мавлоно Жалолиддин Румий вафот эттанди, унинг тобути ёнида мусулмон Қуръонини, насроний Ињилини, яхудий Тавротини ўқиган, дағн маросимида Кўнёдаги ҳамма миллат вакиллари иштирок этган экан. Румий ва унинг қариндошлару маслақдошлари дағн этилган турба (қабристон) бугун зиёраттоҳ, бир томони музей. Бутун дунёдан

ихлосманлар оқиб келади (Одамларнинг соатлаб Румий қабри ёнида соме туриб, кўзларида ёш билан дуо ўқишиларига мен ўзим гувоҳ бўлганман). Жалолиддин Румийнинг ушбу рубоийси бани башарга қаратилган шоир васиятидек:

Эй дўсти азизларим, жудолик этманг,
Кўп ҳою-ҳавас бирла хатолик этманг.
Бир жумлада сўзлар каби мардана туринг,
Амр ўлди вафоки, бевафолик этманг...

(Жамол Камол таржимаси)

Румий 17 декабрь 1273 йили (ҳижрий 672) якшанба куни вафот этди.

Икки оғиз Радий Фишнинг «Жалолиддин Румий» тарихий-биографик романни хусусида. Шарқ адабиёти билан қизиқиб юрган Р.Фиш Нозим Ҳикмат билан суҳбатлардан бирида Жалолиддин Румий ҳақида эшлитиб қолади. Шоир ижоди ва шахсиятига ниҳоятда мафтун бўлган Р.Фиш Туркияга бориб Жалолиддин Румий адабий мероси ва румийшунослар билан суҳбатлашиб, кўплаб илмий манбаларни ўрганади. 20 йиллик меҳнат натижасида юзага келган ҳужжатли романини 1972 йили «Молодая гвардия» нашриётида чоп эттиради. Кейинчалик қайта ишлаб, тўлдириб, 1985 йилда «Наука» нашриёти томонидан нашр қилдиради. Бу маънавият оламида воқеа бўлди десак адашмаймиз. Чунки ўша вақт сиёсатига кўра, ўзбек адиллари мустақил бу ишни амалга ошира олмасдилар. Ҳатто Жалолиддин Румий ижоди ва ҳаёти ҳақида ўзбек зиёлилари собиқ шўролар тузуми даврида бирор сўз айтиши мумкин эмасди. 1986 йилда Наум Гребнев ўз таржимасида «Маснавий»дан парчаларни «Поэма скрытом смысле» номи билан зълон қилади. Худди шу йили ҳассос шоиримиз Жамол Камол Радий Фишнинг «Жалолиддин Румий» романини ўзбек тилига таржима қилиб, нашр эттирди. Бу адабий мұхитда жуда илиқ қарши олинди.

Асар Жалолиддин Румийнинг болалигидан умрининг охиригача бўлган воқеаларни қамраб олиб, ширали тилда ҳикоя қилинади. Ўша давр ижтимоий, сиёсий мұхит романда теран тасвирланган. Ёзувчи кўпгина ҳолларда жуда ўринли равища Жалолиддин Румий асарларидан парчалар келтириб

фойдаланадики, бу бош қаҳрамон маънавий ички дунёсини тўлиқ очиб беришда кўл келган. Сўфийлар, ахийлар ҳақидаги фикрлар китобхонни маънавий жиҳатдан янада бойитади. Ўзаро бир-бирини тушуниб муомала қилишга ўргатади. Муалиф вақти-вақти билан «лирик чекинишлар» қилиб илмий-назарий мушоҳадаларини ҳам берадики, бу Румий фалсафасининг мағзини китобхон тўлиқ англашига ёрдам беради. Масалан, Гегель диалектикасининг юзага келишида Жалолиддин Румий таъсири фанда маълум. Бир ўринда Радий Фиш буни ўқувчига тушунарли, содда тилда англатади:

«Жалолиддин диалектика системасини яратди, бу ишни унинг салафлари, жумладан, Юнонистон, Рим, Арабистон, Хиндистон ва Хитой мутафаккирлари бошлаб берган эдилар.

Гегелнинг эътирофича, Жалолиддин Румий унга диалектик метод яратишга ёрдам берди ва бу метод қайта ишланиб, давримизнинг энг илғор дунёқарashi таркибий қисмини ташкил этди.

Бироқ, Жалолиддин Гегелдан фарқли ўлароқ ўз даврининг фарзанди сифатида, фикрини мавҳум мантиқий категорияларда эмас, балки оташин шоирона тимсоллар воситасида талқин этарди» (46-бет).

Р.Фишининг ушбу романни ўқувчига Жалолиддин Румий ҳаёти ва ижоди ҳақида анча тўлиқ маълумот бера олади ҳамда китобхонни Румий яшаган давр муҳитига ошно қиласи. Тарихий асар ёзишнинг қийинчиликлари бор, албатта. Қолаверса, тоталитар даврнинг ғоявий таъсиридан холи эмас бу роман. Лекин зукко ўқувчи, Румий айттанидек, моҳиятини англаб олади.

Бу китоб ўқувчини маънавий жиҳатдан бойитиши шубҳасиз. Ўқинг, Жалолиддин Румий оламига озгина бўлса-да сайд қилинг.

Хулосамиз Румий асарларини ўрганиш хусусида. Ҳозирда Жалолиддин Румий асарлари Ўзбекистонда қайта-қайта нашр этиляпти. Кўплаб олиму шоирлар мавлоно ижодидан таржималар қилимоқдалар. Жамол Камол «Маснавий маснавий» таржимаси шарҳи билан («Шарқ». Т., 1999) биринчи китобини эълон қилди. Улугбек Абдуваҳоб ўзбекчалаштирган «Ичингдаги ичингдадир» (икки марта нашр қилинди (1997, 2003й). «Учмоққа қанот йўқ, вали учгаймен» (Ж.Камол таржимаси, Тошкент, 1994) китоби

«Боқий сатрлар» туркумида, Тоҳир Каҳҳорнинг мазмунли сўнгсўзи билан дунё юзини кўрди. Шунингдек, тўплам маҳаллий журнал ва газеталарда Алибек Рустамий, Шоислом Шомуҳамедов, Жамол Камол, Миразиз Аъзам, Ориф Усмон, Олим Бўри, Эргаш Очил, Абдуллатиф Муҳаммад таржимасида Жалолиддин Румий ижодидан таржималар берилди. Нажмиддин Комилов «Маснавий»дан насрый таржима ва талқинларидан («Ўз АС». 2000 й, 11 август) парчалар тақдим этди. Жалолиддин Румий шеърияти, фалсафий қарашлари ҳақида илмий мақолалар эълон қилиниб, тадқиқот ишлари олиб борилаяпти. Буларнинг барчасининг сабаби Мавлоно Жалолиддин Румий ижодининг инсонларга яшашдан мақсад нималигини англашда ҳамишалик йўлчи юлдузлигидир.

Адҳамбек Алимбеков,
филология фанлари номзоди, доцент

МУНДАРИЖА

Биринчи боб

<i>Тажомт</i>	3
омдаги бола	4
оразмшоҳ, уламолар ва сўфийлар	7
ашорат	14
акраш	17
арвон	20

Иккинчи боб

<i>Нтиҳо ва ибтидо</i>	23
қшомги суҳбат	24
срорнома	30
иринчи шам	37
оруссалом	43
убоб	48
иринчи шамнинг охири	56
оимм бўлмаган жазо	57

Учинчи боб

<i>Чөхар</i>	60
ӯшин	61
улханлар	66
звҳар	70
ккинчи шам	72
«е демак хотин?»	81
ақимчилик	89

Тўртинчи боб

<i>Ўрюн</i>	93
зҳс	94
[ўжиза]	98
сворлар	105

Ларза	116
Билиш ва яшаш	121
Синов	126
Қайту садоси	133

Бешинчи боб

<i>Күёш билан учрашув</i>	146
Йўловчи	147
Маржа-аль-баҳрайн	154
Инсони комил	161
Ҳижрон ва висол	169
Қотиллик	182

Олтинчи боб

<i>Ўрим</i>	194
Дойра садоси	195
Сўз	203
Мангулик	216
 Нашриётдан	 226
Авлиёлар ҳалқнинг ҳужжатидир	228
Мундарижа	238

Фиш Радий Геннадиевич

Жалолиддин Руммий

**Тарихий-биографик роман «Молодая гвардия»
нашриёти нашридан таржима қилинди.
Москва, 1972 й.**

Сўнгсўз муаллифи: доц. А.Алимбеков
Мұҳаррирлар: И.Зойир, У.Жұрақул
Мусаввир: О.Исмоилов
Техник мұҳаррир: Т.Смирнова
Мұсаффа: А.Мурод

ИБ №4284

Босишга 25.03.05 йилда рухсат этилди.
Бичими 84x108 1/32 Times гарнитураси. Офсет босма
13,02 шартли босма табоқ. 15,0 нашр табоги. Жами
1000 нусха. 14-2005 рақамли шартнома. 20-рақамли буюртма.
Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон матбуот ва ахборот агентлигининг
Faafur Fулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи.
700129, Тошкент ш., Навоий кўчаси 30

**«Сано-Стандарт»
МЧЖ босмахонасида
чоп этилди.**